

Gradarea în limba română. Perspectivă istorică și tipologică

Autor: Raluca M. BRĂESCU

Lucrare realizată în cadrul proiectului "Cultura română și modele culturale europene - cercetare, sincronizare, durabilitate", cofinanțat din FONDUL SOCIAL EUROPEAN prin Programul Operațional Sectorial pentru Dezvoltarea Resurselor Umane 2007 – 2013, Contract nr. POSDRU/159/1.5/S/136077.

Titlurile și drepturile de proprietate intelectuală și industrială asupra rezultatelor obținute în cadrul stagiului de cercetare postdoctorală aparțin Academiei Române.

* * *

*Punctele de vedere exprimate în lucrare aparțin autorului și nu angajează
Comisia Europeană și Academia Română, beneficiara proiectului.*

DTP, complexul editorial/redacțional, traducerea și corectura aparțin autorului.

Descărcare gratuită pentru uz personal, în scopuri didactice sau științifice.

Reproducerea publică, fie și parțială și pe orice suport,
este posibilă numai cu acordul prealabil al Academiei Române.

ISBN 978-973-167-296-0

Cuprins

INTRODUCERE.....	6
ABREVIERI.....	14
CAPITOLUL 1	
METODE ȘI CONCEPTE.....	15
1.1. Schimbarea lingvistică.....	15
1.2. Ce este gramaticalizarea?	16
1.3. Scheme de gramaticalizare.....	19
1.4. Pro și contra gramaticalizării.....	22
1.5. Proliferarea terminologică și confuzii.....	26
1.6. O perspectivă tipologică.....	27
1.7. Concluzii.....	29
CAPITOLUL 2	
STADIILE VECHI ALE LIMBII ROMÂNE.	
ADJECTIVUL ÎN LIMBA VECHE - TRĂSĂTURI GENERALE.....	31
2.1. Stadii în istoria limbii române.....	31
2.2. Tipuri de texte vechi românești.....	34
2.3. Adjectivul în limba veche.....	35
2.3.1. Complementele adjectivului.....	36
2.3.1.1. Adjectiv + complement direct.....	36
2.3.1.2. Adjectiv + complement indirect.....	37
2.3.1.3. Adjectiv + complement în genitiv.....	38
2.3.1.4. Adjectiv + complement prepozițional.....	40
2.3.2. Topica modificatorilor adjectivali.....	42
2.3.2.1. Topica adjectivelor calificative.....	43
2.3.2.2. Topica adjectivelor relaționale.....	44
2.3.3. Serializarea adjectivelor.....	47
2.4. Concluzii.....	49

CAPITOLUL 3

SISTEMUL INTENSITĂȚII ÎN LIMBA ROMÂNĂ VECHE.....	51
3.1. Adjectivele și proprietatea gradării.....	51
3.2. Caracteristici semantice ale adjectivelor gradabile.....	55
3.3. Mijloace de marcare a intensității în limba română veche.....	58
3.3.1. <i>Mult</i>	60
3.3.2. <i>Foarte</i>	61
3.3.3. <i>Tare</i>	66
3.3.4. <i>Prea</i>	67
3.3.5. Expresii intensificatoare între construcții cristalizate și îmbinări libere.....	68
3.3.6. Structuri repetitive cu rol intensificator.....	74
3.3.7. False comparative.....	76
3.3.8. Tipare de amplificare a intensității în formare.....	77
3.3.9. Atenuatorii.....	78
3.4. Variația sintactică a tiparelor cu adjective intensificate în limba veche.....	81
3.4.1. Coocurența marcatorilor de grad.....	81
3.4.2. Topica unităților în construcțiile cu adjective intensificate.....	83
3.5. Concluzii.....	86

CAPITOLUL 4

CONSTRUCȚIILE COMPARATIVE ÎN LIMBA ROMÂNĂ VECHE.....	87
4.1. Gradul comparativ de superioritate.....	89
4.1.1. <i>Mai</i>	89
4.1.2. Complementul comparativ.....	94
4.2. Gradul comparativ de inferioritate.....	102
4.3. Gradul comparativ de egalitate.....	105
4.4. Gradul superlativ relativ.....	106
4.5. Concluzii.....	110

CAPITOLUL 5

O PERSPECTIVĂ TIPOLOGICĂ ASUPRA GRADĂRII.....	112
5.1. Sistemul de marcare a intensității din franceza veche.	
Un exemplu de gramaticalizare.....	113
5.2. (Non)configuraționalitate în limba română veche.....	119

5.3. De la analitic la sintetic în limbile romanice.....	122
5.4. Concluzii.....	124
 CONCLUZII GENERALE.....	125
CORPUS.....	133
BIBLIOGRAFIE.....	137
ANEXĂ.....	149

La comparaison en roumain.

Une perspective historique et typologique

Table des matières

INTRODUCTION.....	6
ABRÉVIATIONS.....	14
CHAPITRE 1	
MÉTHODES ET CONCEPTS.....	15
1.1. Le changement linguistique.....	15
1.2. Qu'est-ce que c'est la grammaticalisation ?	16
1.3. Des schémas de grammaticalisation.....	19
1.4. Pro et contre la grammaticalisation.....	22
1.5. Prolifération terminologique et confusions.....	26
1.6. Une perspective typologique.....	27
1.7. Conclusions.....	29
CHAPITRE 2	
LES ANCIENS STADES DU ROUMAIN. L'ADJECTIF DANS LA LANGUE ANCIENNE – LES CARACTÉRISTIQUES GÉNÉRALES.....	31
2.1. Stades dans l'histoire du roumain.....	31
2.2. Types des textes anciens roumains.....	34
2.3. L'adjectif en ancien roumain.....	35
2.3.1. Les compléments de l'adjectif.....	36
2.3.1.1. Adjectif + complément d'objet direct.....	36
2.3.1.2. Adjectif + complément d'objet indirect.....	37
2.3.1.3. Adjectif + complément en génitif.....	38
2.3.1.4. Adjectif + complément prépositionnel.....	40
2.3.2. L'ordre des adjectifs modifieurs	42
2.3.2.1. L'ordre des adjectifs qualificatifs.....	43
2.3.2.2. L'ordre des adjectifs relationnels.....	44
2.3.3. La sérialisation des adjectifs.....	47
2.4. Conclusions.....	49

CHAPITRE 3

LE SYSTÈME DE L'INTENSITÉ

EN ANCIEN ROUMAIN.....	51
3.1. Les adjectifs et la propriété de degré.....	51
3.2. Les traits sémantiques des adjectifs gradables.....	55
3.3. Les moyens d'expression de l'intensité dans l'ancien roumain.....	58
3.3.1. <i>Mult</i>	60
3.3.2. <i>Foarte</i>	61
3.3.3. <i>Tare</i>	66
3.3.4. <i>Prea</i>	67
3.3.5. Les expressions d'intensité entre les constructions figées et les groupes libres.....	68
3.3.6. Les structures itératives à valeur intensificatrice.....	74
3.3.7. Les fausses comparatives.....	76
3.3.8. Expressions d'amplification en formation.....	77
3.3.9. Les atténuateurs.....	78
3.4. La variation syntaxiques des constructions avec adjectifs intensifiés dans la langue ancienne.....	81
3.4.1. La cooccurrence des marques de degré.....	81
3.4.2. L'ordre des unités dans les constructions avec adjectifs intensifiés.....	83
3.5. Conclusions.....	86

CHAPITRE 4

LES CONSTRUCTIONS COMPARATIVES

EN ANCIEN ROUMAIN.....	87
4.1. Le degré comparatif de supériorité.....	89
4.1.1. <i>Mai</i>	89
4.1.2. Le complément comparatif.....	94
4.2. Le degré comparatif d'infériorité.....	102
4.3. Le degré comparatif d'égalité.....	105
4.4. Le degré superlatif relatif.....	106
4.5. Conclusions.....	110

CHAPITRE 5

UNE PERSPECTIVE TYPOLOGIQUE SUR LA GRADATION.....	112
5.1. Le marquage de l'intensité dans l'ancien français. Un exemple de grammaticalisation.....	113
5.2. (Non)configurationnalité dans l'ancien roumain.....	119
5.3. De l'analytique jusqu'au synthétique dans les langues romanes	122
5.4. Conclusions.....	124
 CONCLUSIONS GÉNÉRALES.....	125
CORPUS.....	133
BIBLIOGRAPHIE.....	137
ANNEXE.....	149

Gradarea în limba română. Perspectivă istorică și tipologică

(Rezumat)

Am încercat în lucrarea de față să realizăm un studiu monografic asupra categoriei gradării în limba română, aducând în prim-plan un inventar bogat de construcții și tipare cât mai diversificate. Așa cum am arătat în capitolul introductiv, am restrâns tema de cercetare la construcțiile cu adjective, chiar dacă este evident că gradarea este o proprietate transcategorială, validată și pentru unități aparținând altor clase lexico-gramaticale (vezi Anexa). Acestea au fost menționate numai izolat, în măsura în care se dovedesc relevante pentru descrierea construcțiilor cu adjective. Tratată frecvent în bibliografia de specialitate ca un criteriu de *adjectivitate*, gradarea trebuie discutată cu rezervă în această manieră, pentru că există numeroase unități din clasa adjectivului care nu sunt gradabile.

Preocuparea pentru funcționarea clasei adjectivului în general este mai veche (teza de doctorat are ca obiect sintaxa și semantica adjectivului în limba română actuală), iar preocuparea pentru perspectiva diacronică de analiză se leagă de proiectul colectiv *The Syntax of Old Romanian* (coord. G. Pană Dindelegan), în pregătire la Institutul de Lingvistică Iorgu Iordan – Al. Rosetti al Academiei Române. În plus, lucrarea are o dimensiune pronunțat tipologică, legată de funcționarea limbii române în contextul limbilor romanice, astfel că observații comparative despre sistemul gradării în latină sau în versiuni ale limbilor romanice vechi sunt presărate pe întreg parcursul lucrării (acolo unde se impuneau comparații relevante), și, în mod special, în capitolul al cincilea.

Structura lucrării detaliată și în capitolul introductiv este foarte simplă. Am început cu un capitol teoretic prin care am încercat să explicăm mai multe metode de investigație diacronică folosite ulterior în analiza noastră. Urmează un capitol de introducere în periodizarea limbii române și în istoria scrisului românesc menite să dea seama de mai multe aspecte de cercetare. Astfel, perioada cercetată ca limba română veche acoperă secolele XVI- XVIII, dat fiind ca primele texte românești păstrate apar la începutul secolului al XVI-lea. Acest fapt diferențiază mult româna de alte limbi romanice în care textele atestate sunt mult mai timpurii. Pe de altă parte, așa se explică diferențele de frecvență ale unor tipare sau de funcționare a unor unități de la primele texte (majoritatea traduceri religioase) până spre textele din prima jumătate a secolului al XVIII-lea în care exprimarea este mult mai clară. În sfârșit, subcapitolul referitor la textele românești vechi funcționează și ca o descriere a corpusului folosit în această lucrare, corpus furnizat de aceeași lucrare de sintaxă diacronică în curs de elaborare pe care am menționat-o mai sus (*The Syntax of Old Romanian*).

De asemenea, am propus în acest al doilea capitol o analiză a celor mai importante trăsături ale adjectivului în textele vechi, reținând numai acele aspecte care sunt diferite de structurile sau funcțiile din limba actuală. Am punctat numai două trăsături (relația de compelementare a adjectivului și topica unităților din grupul adjectival) care s-au vrut completate de detalii relevante corespunzătoare sistemului gradării (analiza complementului comparativ și relația de topică din grupurile de gradare). Iată, de exemplu, dintre aspectele de topică prezentate, cel mai interesant fenomen înregistrat în limba veche este reprezentat de poziția adjectivelor relaționale. Dacă în limba actuală, adjectivele relaționale au topică fixă, sunt plasate postnominal, numeroase exemple din textele vechi demonstrează o topică mult mai puțin rigidă: apar și antepuse și nu sunt, în mod obligatoriu, adiacente la centrul nominal, permițând dislocări ample. Cu toate acestea, se poate formula, încă de atunci, o tendință de poziție, în sensul că se constată preferința acestor adjective pentru poziția postnominală. Interpretarea propusă (susținută și anterior de Brăescu, Dragomirescu 2014) pentru aceste structuri cu adjective relaționale antepuse este strict sintactică: pierderea posibilității adjectivelor relaționale de a apărea în antepunere față de centru se explică printr-o schimbare parametrică, mai precis prin pierderea unuia dintre tipurile de deplasare. Acest fenomen se corelează cu alte aspecte sintactice (poziția „joasă” a articolului, a demonstrativelor, a genitivelor) și ilustrează schimbarea diacronică esențială din sintaxa grupului nominal românesc, pierderea *long distance movement* (Cornilescu și Nicolae 2011).

Am mizat încă de la început pe trăsături considerate (în studiile de specialitate) generale în limba română veche, cum ar fi: libertatea de topică, gradul ridicat de variație sintactică a tiparelor în permanentă competiție sau frecvența structurilor multifuncționale.

Cele două capitole următoare au avut un caracter intens descriptiv. Am urmărit prezentarea cât mai detaliată a tiparelor de intensitate și de comparație din textele vechi. Indiferent de perspectiva teoretică propusă, gradele sunt înțelese (Kennedy 1999) ca dispuse pe o scală a proprietății (obiecte ordonate dintr-un set), aranjate în conformitate cu un parametru, o dimensiune anume, și având o poziție argumentală de grad (care corespunde grupurilor de măsură). Conceptul de dimensiune este, așadar, foarte important în analiza adjectivelor scalare, mai ales pentru că explică diferențele de interpretare în cazul adjectivelor ambigue. Am încercat să explicăm tiparele *deviante* (în raport cu norma actuală) prin conceptele de sintaxă diacronică (în special prin conceptul de gramaticalizare – Lehmann 1995, Hopper 1991, Marchello-Nizia 2006, î.a.). De fiecare dată, am căutat aspectele similare în alte limbi romanice vechi sau în latină, în scopul declarat de a detașa particularitățile limbii române în context romanic.

Vom discuta în continuare aspectele de noutate relevate de analiza acestor două capitole, începând cu tiparele de intensitate (capitolul trei) și continuând cu structurile comparative (capitolul patru).

Primul obiectiv al capitolului al treilea a fost înregistrarea unui inventar larg de elemente negramaticalizate (sau parțial gramaticalizate) pentru marcarea gradării în limba română veche; mijloacele înregistrate (mai ales pentru marcarea intensității) reprezintă o clasă dinamică de unități în competiție încă din secolul al XVI-lea. Detașăm în continuare câteva dintre cele mai importante aspecte ale analizei noastre.

a) Stadiul incomplet de gramaticalizare poate fi pus în evidență, în primul rând, prin faptul că operatorii utilizați în epocă pentru marcarea superlativului (*mult*, *foarte*, *tare*, *prea*) funcționează paralel ca adverbe autonome sintactic (adjuncți în grupul verbal). Dintre aceste unități, în primele texte, *mult* se dovedește a fi cel mai specializat (nu și gramaticalizat) marcator de intensitate, având o topică relativ fixată (poziție preadjectivală). Toți operatorii s-au păstrat în limba actuală, dar și-au limitat distribuția (*mult*), au dobândit o specializare de registru (*tare*) sau o nuanță semantică suplimentară de exces (*prea*).

b) Singura unitate care a cunoscut un proces complet de gramaticalizare este *foarte*. Un traseu semantic al unei forme aflate într-un proces de gramaticalizare are ca punct de plecare (sau ca stadiu inițial) contextul în care apare sensul său plin lexical de adverb („mult”), actualizat în context verbal. Sensul gramatical se dezvoltă treptat din sensul lexical prin intermediul unui proces de generalizare, apoi de abstractizare. Această etapă de tranziție este prezentă în orice proces de gramaticalizare a unei unități lingvistice. O nouă accepție semantică a termenului apare în contexte prepoziționale („până la sfârșit”, „de tot”). Contextul de trecere (Heine 2002) este contextul incompatibil cu semnificația de origine a termenului (din prima etapă înregistrată) și este reprezentat de socierea în limitele aceleiași sintagme a celor două unități – *foarte* și *tare*. În secolul al XIX-lea, termenul *foarte* încă se bucură de o topică relativ liberă și de posibilități combinatorii destul de largi, comparativ cu stadiul actual al limbii, în care este complet gramaticalizat (dar mai restrânse, comparativ cu cele pe care le-am prezentat în perioada anterioară).

c) Aceeași unitate discutată pentru scenariul de gramaticalizare pe care îl manifestă într-o perioadă îndelungată (*foarte*) generează în limba actuală o controversă teoretică legată de apariția sa în context verbal. De fapt, revitalizarea structurii vechi pune problema exclusivității unidirecționalității susținute în cadrul procesului de gramaticalizare (Lehmann 1995). Contextul verbal reperat în limba actuală poate fi considerat expresia fenomenului de degramaticalizare, definit ca procesul prin care o expresie gramaticală se transformă într-o expresie mai puțin gramaticală sau revine la o expresie lexicală (Norde 2009). Exemplele de reversibilitate ale

procesului de gramaticalizare sunt foarte rare și, în general, controversate (Marchello Nizia 2006: 34). Construcțiile pe care le-am înregistrat sunt, într-adevăr, foarte limitate ca distribuție: numai câteva verbe pot apărea în acest tipar (*a mulțumi*, *a aprecia*, *a se îndoi*), iar dintre acestea, mai frecvent apare *a mulțumi*. Puțin semnificative prin frecvență și varietate, structurile nu pot legitima o schimbare sistematică regulată; acest aspect, de altfel, i-a condus pe unii cercetători să respingă degramaticalizarea ca proces (Heine, Kuteva 2002). Cu toate acestea, tiparul merită atenție, pentru că implică un fenomen de reanaliză a unei structuri de la un operator de gradare la un adverb. Construcția din limba actuală se apropie foarte mult de tiparul echivalent din limba veche, numai că posibilitățile de construcție erau mult mai extinse (în sensul că inventarul de verbe era foarte bogat)

d) Unele construcții din limba veche, prin care se marca intensitatea forte, adverbe (*vârtos*), locuțiuni adverbiale (*în lung*), adjective (*grei*), prefixe (*po-*) au dispărut din limba actuală.

e) Unele construcții prepoziționale (*fără seamă*, *preste măsură*) sau adverbiale (*atât*, *așa*, *cât (de)*) au supraviețuit în limba actuală (inclusiv în tipare exclamative), dar au dobândit restricții de topică sau de contexte prepoziționale. Adverbele intensive atașate direct adjectivului cu care se combină (*atîta frumoși*) au fost consemnate ca o particularitate sintactică neromânească.

f) Subliniem specializarea structurii *de tot* de la completitudine la intensitate forte, dispariția compusului *totputernic / totțiitoriu* în favoarea lui *atotputernic / atotțiitor* (înregistrate în variație liberă în textele vechi) și restrângerea generală a tiparului prin reducerea inventarului de adjective implicate (*totbunul*, *totmărețul*, *totcinstitul*).

g) Unele adjective cu prefix negativ (*nemăsurată*, *nespusă*) au rol de marcarea a intensității și prefigurează tipare mai târzii (structura cu supin *de nespus*). De asemenea, tipare în formare, extrem de productive după secolul al XVIII-lea sunt numai izolate în textele vechi tiparul *adjectiv + de + adjectiv* (*minunat de om bun*) sau tiparul *adverb + adjectiv* (*giumătate de hotar deplin stâlpită*).

h) Tiparul gradării indirecte asupra entităților (reluarea numelui prin forma sa de genitiv) – *minunea minunilor* sau tiparul cu repetiția operatorului (*foarte foarte*) apar încă din cele mai vechi texte și se vor păstra și în varianta actuală a limbii.

i) Numeroase construcții cu false comparative au la bază un mecanism semantic ce presupune asocierea unui nume prototipic, un reper în stabilirea limitei superioare a intensității, introdus prin construcții cu *ca* sau *ca și* (mecanism productiv și în limba actuală): *tare ca piatra*, *alb ca neaua*.

j) Dintre atenuatori (intensificatorii care au rolul de a reduce intensitatea proprietății exprimate de adjectiv), am înregistrat adverbe (*puțin*), grupuri prepoziționale: (*de(n) destul* și sufixe diminutive (*scurticel, mititea*), menținute la fel de productive în limba actuală.

Inventarul de unități prin care se marchează intensitatea în permanentă mișcare manifestă două tendințe contrare care corespund foarte bine paradoxului schimbării diacronice: tendința de reînnoire a categoriei cu forme gramaticalizate care rafinează expresia (mecanisme expresive derutinizante de care vorbea Traugott 1982) și tendința de simplificare a sistemului, manifestat prin adoptarea unor construcții vechi, cât mai clare și nonambigue (construcții care țin de rutina comunicativă). Nevoia de simplificare a expresiei se corelează (în mod paradoxal) cu nevoia de expresivitate comunicativă.

Această instabilitate este completată și de variația sintactică a tiparelor (care va menține caracterul nigramaticalizat al mijloacelor de marcarea a intensității până la sfârșitul perioadei vechi). Am detașat trăsăturile care nu se mai păstrează sau care sunt mult limitate în limba actuală: coocurența mai multor marcatori de grad în limitele aceleiași sintagme, instabilitatea topicii operatorilor în raport cu celelalte unități ale structurilor în care apar, variațiile foarte mari de dislocare / intercalare.

Dintre structurile comparative (discutate în capitolul al patrulea), am dezbătut în primul rând aspectele legate de comparativul de superioritate și de superlativul relativ. Pentru celelalte trepte (comparativ de egalitate, de inferioritate și superlativ relativ) se înregistrează structuri izolate, instabile, cu un grad ridicat de ambiguitate sintactică. Parametrii implicați în analiza acestor structuri sunt: cuvintele de gradare, complementul comparativ (realizat ca GPrep) și grupurile de măsură.

Sistematizăm, în cele ce urmează, concluziile la care am ajuns în legătură cu structurile comparative prin analiza corpusului de texte vechi.

a) Comparativul de superioritate se introduce prin operatorul *mai*, un cuvânt invariabil care are două proprietăți speciale: are două argumente (variabila de grad a adjectivului modificat și variabila de grad introdusă prin complementul comparativ) și este un operator sintactic de grad. Varianta sa formală este adverbul *camai*. În combinație directă cu verbul, *mai* se comportă ca un adverb modal obișnuit („mai mult”), exprimând singur ideea de comparativ, utilizare absentă din limba actuală. Acest context punctează un aspect tipologic: diferența de funcționare și de statut a operatorului între română și limbile romanice (în care operatorul de comparativ funcționează și ca un cuantificator în grupul verbal) nu era deloc tranșantă în limba veche (așa cum apare în limba actuală).

b) Complementul comparativ realizat sintetic prin ablativ în latina clasică va fi înlocuit în latina vulgară prin construcții analitice noi cu prepoziția *ab*, dar mai ales cu prepoziția *de* +

acuzativ / ablativ, o structură care va fi selectată și mai departe de limbile romanice (Väänänen 1967: 120). Construcția cu *quam* (> *ca*) înregistrată în latina clasică se va menține în portugheza veche, în dialectele din italiana veche sau în română (Salvi 2011: 338) și va fi cu precădere înlocuită de structura cu *que / che, de / di* sau forme analitice: rom. *decât*, it. *di quanto*, sp. *de lo que*, port. *do que*. Pornind de la această premisă, am urmărit în textele vechi concurența dintre prepozițiile *ca / de / decât* în marcarea reperului comparației. Construcțiile comparative cu *ca* sunt izolate în primele texte, ceea ce demonstrează că sunt de dată mai târzie. În schimb, construcțiile cu *de* și *decât* sunt la început în competiție. Construcțiile cu *de* pierd treptat teren (menținându-se mai ales în scrierile bisericești, mai conservatoare), în fața celor preferate cu *decât* (*l de cât*, în varianta nesudată a compusului). Iată un singur exemplu de instabilitate a regulilor sintactice din epocă: în structurile comparative, prepoziția *de* se construiește cu un nume articulat definit, în absența altor constituenți dependenți de nume (*de vulpile și de pasările mai sărac*). Ca o contrapondere (normală, în contextul variației sintactice din textele vechi), prepoziția *decât* apare construită cu un nume nearticulat (deși este însoțit de constituenți dependenți) - *trupul mai slab iaste decât suflet*.

c) În sistemul comparației actuale, *de* și-a restrâns utilizările și s-a specializat pentru complementul de măsură (Niculescu 1999: 186), iar *decât* și-a extins uzul și s-a impus în structura complementului comparativ (Stan 2013, GR 2013). Aceste specializări nu se pot observa, însă, în textele vechi.

d) Expresiile comparative de egalitate: *tot așa de / atât de* (de origine latină), *la fel de* (de origine maghiară), asociate cu adjective sau cu adverbe nu se înregistrează în primele texte. Sunt prezente numai construcțiile de tip ecuativ. Mijloacele lexicale de expresie pentru comparativul de egalitate pe care le-am identificat în textele vechi sunt și puțin numeroase și cu o frecvență redusă. Este vorba despre îmbinări libere, nu despre construcții cristalizate, cu rolul de a susține comparația de egalitate: *asemene* + adjectiv + *cu*, *așiderea / tot într-o măsură de / de protivă* + adjectiv.

e) Comparativul de inferioritate (din forma sa de astăzi) apare numai în textele din a doua parte a corpusului nostru și cu totul izolat. De altfel, acesta a fost interpretat ca având origine literară (franceză – italiană), deci o structură comparativă recentă, de secol XIX (Niculescu 1999: 185). Chiar dacă nu putem vorbi despre mijloace gramaticalizate (sau, cel puțin, fixate) pentru exprimarea comparativului de inferioritate, am înregistrat, însă, mai multe construcții în care se actualizează această funcție și în cele mai vechi texte românești. Cel mai frecvent mijloc este gradarea (prin comparativ de superioritate) a adjectivului la formă negativă (construcții apropiate de litote). De exemplu, *mai nedestoinic* în loc de *mai puțin destoinic* sau *mai nemilostivi* în loc de *mai puțin milostivi*.

f) Ca și celelalte limbi romanice, dar spre deosebire de latină, româna face diferența între superlativul relativ și superlativul absolut. Primul se formează de la comparativ, precedat de articolul definit (pentru franceză sau spaniolă, de exemplu) sau de determinantul *cel* (pentru română). Gramaticalizarea lui *cel* ca morfem de superlativ s-a petrecut după gramaticalizarea sa ca articol adjectival și reprezintă un tip de gramaticalizare prezent și în alte limbi romanice (Iordan, Manoliu 1965) și anume DEFINIT > SUPERLATIV (Heine, Kuteva 2002; Ledgeway 2012; Nicolae 2015).

Superlativul relativ nu este atestat ca atare în textele din secolul al XVI-lea. Se redă, în general, prin comparativ. Contextele cu superlativ relativ sunt de fapt ambigue, în măsura în care nu putem admite statutul cert al lui *cel* de formant al superlativului, nu putem anula natura sa de demonstrativ. De asemenea, topica unităților nu confirmă configurația gradului din limba actuală.

Tendința spre analitism și de reducere a flexiunii explică, și în cazul complementului superlativului relativ, înlocuirea în latina populară a formelor sintetice (cazuale) ale complementului cu construcții prepoziționale. Această modalitate de exprimare a termenului secund al comparației a fost preluată de toate limbile romanice, inclusiv româna veche (*de / din / dintre / decât*).

Chiar dacă nu a fost un obiectiv aparte, analiza sistemului de gradare din latină a arătat că procedeul exprimării analitice a fost moștenit, dar că româna a dezvoltat un sistem particular cu valori și forme noi (comparativul de egalitate și superlativul relativ cu modalități speciale de exprimare) și reorganizând sistemul de opoziții. Reconfigurarea sistemului de gradare este un proces evolutiv complex și îndelungat. Particularitățile și tendințele înregistrate au apărut ca rezultat al dezvoltării limbii, dar au fost favorizate și de contactul cu celelalte limbi romanice.

Capitolul al cincilea își propune să coreleze mai multe aspecte relevate în analiza gradării din textele vechi românești cu aspect similar din ale limbi romanice. Un prim demers în acest sens este prezentarea reconfigurării sistemului de intensitate din franceza veche. Schimbarea la care ne-am referit este specializarea lui *beaucoup* ca amplificator. Acest proces s-a desfășurat simultan cu dispariția lui *moult*, între secolele XIV și XVI, și a fost înregistrat (Marchello-Nizia 2000) ca un exemplu de gramaticalizare canonică: o expresie împrumutată din lexic pentru a înlocui o altă unitate. De fapt, sunt două forme, *beaucoup* și *très*, nu una singură, care au înlocuit operatorul de gradare *moult*. Ca și în franceză, în româna veche funcționau mai multe forme concurente. Odată cu reorganizarea sistemului (în diacronie), multe dintre unitățile care marcau intensitatea forte au dispărut complet (*vârtos*), altele s-au specializat și au rămas gramaticalizate pentru a exprima această semnificație (*foarte*), iar altele s-au încărcat cu o semnificație (pe care nu o aveau inițial), de depășire a limitelor (*prea*).

În explicarea unor fenomene care caracterizează trecerea de la latină la limbile romanice, am susținut teoria lui Ledgeway (2012) care consideră că singura schimbare parametrică majoră privește parametrul centrului: trecerea de la *head-final* la *head-initial*. Pentru a explica ordinea centrelor și a complementelor (variația dintre structurile dominante cu *head-initial* și structurile arhaice cu *head-final*), Ledgeway (2012) folosește conceptul de *roll-up*: „Libertatea de topică” din latină este explicabilă prin existența deplasărilor de tip *roll-up*, iar topica mai rigidă a limbilor romanice (moderne) este determinată de pierderea acestui tip de deplasare. Datele din grupul adjectival din româna veche dovedesc că deplasarea de tip *roll-up*, descrisă în bibliografia anterioară pentru structura propoziției și a grupului nominal din latină, apare și în grupul adjectival din româna veche și s-a pierdut în româna modernă.

Adoptarea cadrului teoretic de mai sus a permis explicarea unor anomalii de topică în limba română veche (antepunerea complementelor față de adjectiv, postpunerea mărcilor de gradare față de adjectivul și structurile discontinue), prin pierderea totală a opțiunii parametrice *head-final* (deci și a deplasării de tip *roll-up*) și fixarea sintaxei configuraționale.

În lumina fenomenelor investigate, schimbările petrecute în trecerea de la latină la limbile romanice nu mai apar atât de tranșante: latina era o limbă în care se manifesta competiția între *head-initial* (inovație) și *head-final* (arhaism), așa cum erau și limbile romanice vechi (cel puțin româna și italiana); diferențele majore dintre latină și limbile romanice actuale au trecut printr-o fază intermediară a limbilor romanice în care acestea erau mult mai apropiate de latină. Competiția între *head-initial* și *head-final* a fost cu siguranță de durată, din moment ce este încă vizibilă în româna veche (și nu numai în primele texte), care are atestări atât de târzii față de celelalte limbi romanice (vezi și Brăescu, Dragomirescu, Nicolae sub tipar).

Emergența expresiilor analitice înregistrate diacronic în limbile romanice nu trebuie privită în mod exclusiv, ci, dimpotrivă, exemplifică o tendință interlingvistică a structurilor sintetice slăbite în sistemul limbii și predispuse de a fi înlocuite progresiv cu alte construcții în competiție (Ledgeway 2012: 28 -29) și de a fi subiectul unor procese de gramaticalizare. Direcția propusă în analiza sa de Adam Ledgeway (2012: 15), de la care am plecat și pe care o vom urma și noi în cele ce urmează, este că, de fapt, termenii *analitic* și *sintetic* nu sunt principii generalizate, care ar trebui aplicate la limbi, ci sunt parametri care se aplică la domenii limitate ale gramaticii fiecărei limbi sau chiar la construcții particulare, la tipare specifice.

La comparaison en roumain.

Une perspective historique et typologique

(Résumé)

Cette étude monographique sur la comparaison et l'intensité en roumain met en évidence un riche inventaire de constructions adjectivales anciennes. L'intérêt pour l'approche diachronique est lié à ma collaboration au projet collectif coordonné par G. Pană Dindelegan (*The Syntax of Old Romanian*), à paraître à Oxford University Press. Grâce à ce projet j'ai eu accès au corpus de textes du XVIe jusqu'au XVIIIe siècle. Le travail se propose de maintenir la dimension typologique par la comparaison du système roumain avec le système des autres langues romanes.

Ce travail contient cinq chapitres, précédés d'une introduction et suivis d'une section de conclusions générales, une liste de références (les sources et la bibliographie) et une annexe avec des exemples contenant l'unité multifonctionnelle *foarte*.

Le premier chapitre, *Méthodes et concepts*, représente une description des stratégies (connues depuis longtemps) pour enregistrer et surtout pour justifier les changements linguistiques en diachronie. Le concept le plus important dans les études récentes c'est *la grammaticalisation* et ses manifestations morphosyntaxiques et sémantiques. L'évolution (graduelle, unidirectionnelle) d'un item lexical jusqu'à une unité fonctionnelle ou moyen grammatical aura lieu dans le cadre d'un set de changements linguistiques (Heine 1993, Lehmann 1995, Hopper, Traugott 2003, Marchello Nizia 2006).

Avec le deuxième chapitre, on commence l'analyse des structures de l'ancien roumain. On va présenter deux traits de l'adjectif, considérés comme représentatifs pour la syntaxe de l'ancien roumain: la variation dans la relation de complémentation et la liberté de l'ordre des unités. Ces traits vont être complétés par la description des compléments comparatifs et par les considérations sur l'ordre des opérateurs de degré.

Le troisième et le quatrième chapitre ont un caractère descriptif : les constructions avec adjectifs intensifiés et les constructions comparatives enregistrées dans les textes anciennes. Je présente brièvement les aspects analysés ici en soulignant les éléments de nouveauté par rapport, d'une part, à la langue actuelle et, d'autre part, aux langues romanes.

La discussion théorique concerne principalement sur la direction interprétative dans laquelle les adjectifs scalaires dénotent des dimensions (Bierwisch 1989), des propriétés situées sur une échelle orientée du point de vue contextuel.

Les moyens d'expression identifiés pour le marquage de l'intensité constituent une classe dynamique d'unités en compétition, dès le XVIe siècle. Le stade incomplet de

grammaticalisation des opérateurs peut être mis en évidence par le fait que les unités fonctionnent à l'époque (en parallèle) comme adverbes ; il s'agit de : *mult*, *foarte*, *tare*, *prea*. Ayant la même origine (le latin), les langues romanes présentent un certain nombre de traits communs. Mais elles ont aussi connu, à travers les siècles, des évolutions partiellement différentes, qui confèrent à chacune une identité linguistique. Toutes les langues romanes possèdent des moyens analytiques d'exprimer l'intensité, mais ces moyens varient d'une langue à l'autre. Le roumain utilise comme moyen principal le marqueur *foarte*, unité qui connaît le scénario interprétatif le plus complexe. L'analyse théorique de cette forme sera placée dans le système établi par Heine 2002. Le point de départ en est l'adverbe autonome actualisé en contexte verbale. Son sens grammatical se développe graduellement à travers une étape de transition (*foarte* en contexte prépositionnel) et enfin une étape de passage jusqu'à l'opérateur de l'intensité. Même à la fin de la période de laquelle notre corpus date, l'unité *foarte* connaît une grande liberté d'ordre et des possibilités combinatoires plus larges qu'aujourd'hui (l'Annexe).

Dans ce même chapitre, je discute également le procès de de-grammaticalisation (Norde 2009) de l'unité *foarte*, prenant en considération les contextes verbaux actuels du type: *îți foarte mulțumesc*. La revitalisation de l'ancienne structure avance le problème de l'unidirectionnalité exclusive, conçue comme inhérente au procès de grammaticalisation dans la plupart des recherches. Les exemples de réversibilité du procès de grammaticalisation sont peu nombreux, pas trop variés et, en général, controversés (Marchello Nizia 2006: 34). Donc, les structures ne peuvent pas légitimer un changement régulier. C'est pour ça que certains spécialistes ont rejeté la de-grammaticalisation comme procès systématique (Heine, Kuteva 2002).

À part les constructions classiques, avec un opérateur d'intensité (non-spécialisé), on a enregistré d'autres moyens avec la même valeur : des adverbiaux (*vârtos*, *înlung*, *atât / așa / cât (de)*), des adjectifs (*grei*), des préfixes (*po-*, *ne-*) ou des suffixes diminutifs, des constructions exclamatives ou répétitives, des constructions dites fausses comparatives (*tare ca piatra*, *alb ca neaua*), des constructions avec atténuateurs (*puțin*, *(den) destul*), etc. On a suivi des structures en formation (la spécialisation de la construction *de tot* entre complétude et intensité ou la configuration de la structure *adjectif + de + adjectif* (*minunat de om bun*)). Les unités qui marquent l'intensité manifestent deux tendances contraires (le paradoxe du changement diachronique) : le besoin de renouveler une catégorie par des formes qui raffinent l'expression et le besoin de simplifier le système, utilisant des constructions anciennes, sans ambiguïté.

Le quatrième chapitre s'arrête sur les constructions comparatives. On souligne les aspects les plus importants relevés par l'analyse du corpus de textes anciens. Le comparatif de supériorité est introduit de l'opérateur syntaxique *mai*, un mot invariable avec une ancienne variante formelle, *camai*. Associé au verbe, *mai* se comporte comme un adverbe modal régulier

(donc non pas comme un clitique adverbial), exprimant tout seul l'idée de comparatif (cette utilisation est disparue de la langue actuelle). Ce contexte prouve que la différence de statut de l'opérateur du comparatif entre le roumain et les langues romanes (ou l'opérateur fonctionne également comme quantifieur dans le GV) n'était pas si évidente dans la langue ancienne.

Le complément du comparatif, synthétique en latin classique, sera remplacé par des réalisations prépositionnelles en latin vulgaire et dans les langues romanes. Pour l'ancien roumain, on enregistre la concurrence entre les prépositions *de* / *decât* et, plus tard, *ca*. Les constructions avec *de* (*de vulpile și de pasărire mai sărac*) deviennent, avec le temps, peu nombreuses ; elles seront remplacées par les constructions avec *decât* / *de cât* (*trupul mai slab iaste decât suflet*). On constate dans l'analyse des constructions comparatives la même instabilité syntaxique des règles manifestées dans la catégorie des moyens de l'intensité. Dans la langue actuelle, *de* a beaucoup restreint ses utilisations et il fonctionne dans les groupes de mesure (voir aussi Niculescu 1999, Stan 2013, GR 2013).

Les expressions pour le comparatif d'égalité sont réduites et peu fréquentes. Il s'agit des associations libres et non pas des constructions figées, spécialisées : *asemene* + adjectif + *cu*, *așiderea* / *tot într-o măsură de* / *de protivă* + adjectif. Les constructions avec *tot așa de* / *atât de* / *la fel de* (que l'on utilise aujourd'hui) n'apparaissent pas dans les textes anciens.

Le comparatif d'infériorité (de la langue actuelle) n'apparaît que dans quelques contextes isolés dans le corpus étudié. Il a été d'ailleurs interprété comme une structure récente, développée au XIXe siècle (Niculescu 1999). On trouve quand même des stratégies linguistiques pour exprimer cette valeur. La construction la plus fréquente est représentée par l'adjectif avec préfixe négatif à la forme du comparatif de supériorité (*mai nedestoinic* à la place de *mai puțin destoinic* ou *mai nemilostivi* au lieu de *mai puțin milostivi*).

Tout comme dans les autres langues romanes, le roumain marque la différence entre le superlatif relatif et le superlatif absolu. Le superlatif relatif est formé du comparatif précédé de l'article défini (pour le français ou l'espagnol, par exemple) et le déterminant *cel* pour le roumain. La grammaticalisation du *cel* pour le superlatif a eu lieu après sa grammaticalisation en tant qu'article adjectival, donc les structures de la langue actuelle ne sont qu'isolées dans les textes anciens. Le plus souvent, ces contextes sont ambigus, surclassées (comme fréquence) par les constructions comparatives à la même valeur, avec une grande liberté d'ordre à l'intérieur du syntagme. *Cel* peut être interprété comme marque du superlatif ou comme démonstratif.

La même tendance discutée auparavant, vers l'analytique et la réduction de la flexion, évidente dans les langues romanes, explique, en égale mesure, la construction prépositionnelle du complément du superlatif (pour l'ancien roumain *de* / *din* / *dintre* / *decât*).

La reconfiguration du système comparative (hérité du latin) semble être un processus évolutif assez long et complexe. Les particularités enregistrées en roumain représentent le résultat du développement, mais aussi du contact avec les autres langues romanes.

Le dernier chapitre se propose une corrélation des aspects de gradation entre le système de l'ancien roumain et les systèmes analogues des langues romanes : des formes qui disparaissent, des unités qui se sont spécialisées ou qui ont gagné une valeur supplémentaire. On s'arrête sur la restructuration du système de l'ancien français par la *tragique* disparition (Marchello-Nizia 2000) du morphème *moult* et l'insertion à sa place de deux nouveaux éléments: *beaucoup* et *très*.

Une section spéciale de ce chapitre est réservée à l'analyse de l'ordre des unités à l'intérieur du syntagme de degré dans la langue ancienne. Selon Ledgeway (2012) le seul changement paramétrique majeur dans le passage du latin aux langues romanes se réfère au paramètre du centre, c'est-à-dire le passage du *head-final* à *head-initial*. Pour expliquer la variation de l'ordre des centres et des compléments, Ledgeway (2012) utilise le concept de *roll-up*. La liberté de l'ordre du latin s'explique par l'existence des mouvements de type *roll-up* et l'ordre plus rigide des langues romanes modernes est due au fait que ce mouvement disparaît. Les informations obtenues de notre corpus sur le syntagme adjectival montrent que le mouvement de type *roll-up* était actif en ancien roumain, mais il s'est perdu dans la version actuelle de la langue. Ce cadre théorique nous a permis d'expliquer plusieurs anomalies de topique de l'ancien roumain : l'antéposition des compléments de l'adjectif, la postposition des opérateurs de degré et les structures discontinues (Brăescu, Dragomirescu, Nicolae à paraître). En même temps, ce cadre théorique prouve que les langues anciennes (ci-inclus le roumain) ont parcouru une phase intermédiaire (entre le latin et les langues actuelles) dans laquelle il y avait une compétition entre les structures du type *head-initial* (une innovation) et les structures du type *head-final* (un archaïsme).

À la fin de ce chapitre on s'arrête sur l'émergence des expressions analytiques enregistrées dans les langues romanes anciennes. Les deux concepts – *analytique* et *synthétique* – ne sont pas à appliquer comme des principes généralisés, mais comme des paramètres qui affectent des domaines grammaticaux au même des certaines constructions des langues particulières (Ledgeway 2012).

Cuprins

INTRODUCERE.....	6
ABREVIERI.....	14
CAPITOLUL 1	
METODE ȘI CONCEPTE.....	15
1.1. Schimbarea lingvistică.....	15
1.2. Ce este gramaticalizarea?	16
1.3. Scheme de gramaticalizare.....	19
1.4. Pro și contra gramaticalizării.....	22
1.5. Proliferarea terminologică și confuzii.....	26
1.6. O perspectivă tipologică.....	27
1.7. Concluzii.....	29
CAPITOLUL 2	
STADIILE VECHI ALE LIMBII ROMÂNE.	
ADJECTIVUL ÎN LIMBA VECHE - TRĂSĂTURI GENERALE.....	31
2.1. Stadii în istoria limbii române.....	31
2.2. Tipuri de texte vechi românești.....	34
2.3. Adjectivul în limba veche.....	35
2.3.1. Complementele adjectivului.....	36
2.3.1.1. Adjectiv + complement direct.....	36
2.3.1.2. Adjectiv + complement indirect.....	37
2.3.1.3. Adjectiv + complement în genitiv.....	38
2.3.1.4. Adjectiv + complement prepozițional.....	40
2.3.2. Topica modifierilor adjectivali.....	42
2.3.2.1. Topica adjectivelor calificative.....	43
2.3.2.2. Topica adjectivelor relaționale.....	44
2.3.3. Serializarea adjectivelor.....	47
2.4. Concluzii.....	49

CAPITOLUL 3

SISTEMUL INTENSITĂȚII ÎN LIMBA ROMÂNĂ VECHE.....	51
3.1. Adjectivele și proprietatea gradării.....	51
3.2. Caracteristici semantice ale adjectivelor gradabile.....	55
3.3. Mijloace de marcare a intensității în limba română veche.....	58
3.3.1. <i>Mult</i>	60
3.3.2. <i>Foarte</i>	61
3.3.3. <i>Tare</i>	66
3.3.4. <i>Prea</i>	67
3.3.5. Expresii intensificatoare între construcții cristalizate și îmbinări libere.....	68
3.3.6. Structuri repetitive cu rol intensificator.....	74
3.3.7. False comparative.....	76
3.3.8. Tipare de amplificare a intensității în formare.....	77
3.3.9. Atenuatorii.....	78
3.4. Variația sintactică a tiparelor cu adjective intensificate în limba veche.....	81
3.4.1. Coocurența marcatorilor de grad.....	81
3.4.2. Topica unităților în construcțiile cu adjective intensificate.....	83
3.5. Concluzii.....	86

CAPITOLUL 4

CONSTRUCȚIILE COMPARATIVE ÎN LIMBA ROMÂNĂ VECHE.....	87
4.1. Gradul comparativ de superioritate.....	89
4.1.1. <i>Mai</i>	89
4.1.2. Complementul comparativ.....	94
4.2. Gradul comparativ de inferioritate.....	102
4.3. Gradul comparativ de egalitate.....	105
4.4. Gradul superlativ relativ.....	106
4.5. Concluzii.....	110

CAPITOLUL 5

O PERSPECTIVĂ TIPOLOGICĂ ASUPRA GRADĂRII.....	112
5.1. Sistemul de marcare a intensității din franceza veche.	
Un exemplu de gramaticalizare.....	113
5.2. (Non)configuraționalitate în limba română veche.....	119

5.3. De la analitic la sintetic în limbile romanice.....	122
5.4. Concluzii.....	124
 CONCLUZII GENERALE.....	125
CORPUS.....	133
BIBLIOGRAFIE.....	137
ANEXĂ.....	149

INTRODUCERE

Tema și domeniul de cercetare

Lucrarea *Gradarea în limba română. Perspectivă istorică și tipologică* reprezintă o monografie a sistemului gradării din limba română, așa cum apare el în primele texte românești. Potrivit titlului propus pentru studiul nostru, am avut în vedere o cercetare diacronică a temei, prin urmare miza este, în primul rând, descrierea construcțiilor și înregistrarea tiparelor celor mai vechi din limba română. Perspectiva tipologică este, în egală măsură, prezentă, astfel că vom descrie comparativ aspecte relevante despre gradarea în context romanic. Prin investigarea stadiilor vechi ale limbilor romanice, vom urmări trăsăturile comune, dar mai ales pe acelea care individualizează limba română. Am ales această temă și, mai ales această dublă perspectivă, pentru că, în lingvistica românească, lipsește un studiu dedicat gradării, care să surprindă nu numai mijloacele de expresie ale categoriei, ci și mecanismele sintactice, evoluția tiparelor sau comportamentul semantic al unităților implicate.

Plasată în cadrul larg al filologiei, între sintaxa istorică, tipologia lingvistică și lingvistica romanică, lucrarea noastră va fi restrânsă la cercetarea sintactico-semantică a construcțiilor cu adjective gradate. Deși gradarea este o proprietate transcategorială, ne-am oprit la structurile cu adjective pe care le-am putut raporta la construcțiile analoge din limba actuală sau din alte limbi romanice (în stadii vechi sau actuale).

Lucrarea este mai mult descriptivă, decât teoretică. Conceptele utilizate ca suport al analizei sunt preluate din numeroase studii (mai vechi sau mai recente) de sintaxă istorică (mai ales despre gramaticalizarea formelor), dar și din cercetările sintactice generative asupra sistemelor de gradare.

Obiectivele lucrării

Valorificând analizele existente, mai cu seamă pe cele teoretice din lingvistica străină, avem două obiective principale, corespunzătoare celor două perspective de cercetare expuse mai sus. Astfel, ne propunem, în primul rând, să elaborăm o cercetare diacronică asupra gradării în limba română. Vom trece dincolo de înregistrarea tiparelor din limba veche și vom surprinde mecanismele sintactico-semantic implicate în construcțiile gradate printr-o monografie modernă, cu numeroase date noi sau cu interpretări nuanțate ale unor date puse deja în lumină de cercetări anterioare.

Variația interlingvistică manifestată în componenta de investigație romanică a lucrării este cel de-al doilea obiectiv principal. Cât de mult se apropie limba română veche de alte limbi

romanice vechi în privința modului de funcționare a operatorilor de gradare sau a fenomenelor comparative, acesta este unul dintre domeniile noastre de interes.

Comparația ca figură de stil, *comparația figurativă*, presupune un alt cadru de cercetare decât cel pe care îl propunem în continuare, prin urmare nu face obiectul analizei noastre.

În cele ce urmează, propunem o analiză a structurilor gradate în limba română veche, printr-o cercetare a unui corpus reprezentativ de texte românești care să îmbogățească materialul existent.

Stadiul actual al cercetărilor

Studiile despre gradare scot la iveală numeroase fenomene responsabile de construcții dintre cele mai diferite. Indiferent de perspectiva implicată (mai intens teoretizantă sau, dimpotrivă, pronunțat descriptivă), toate aceste studii creează premisele existenței unei categorii lingvistice a gradării cu două ramuri majore: intensitatea și comparația.

În tradiția interpretării românești, în cadrul unor lucrări de gramatică mai largi, dar de referință (GLR 1966, Avram 1997, GALR 2005 / 2008), gradarea (reprezentată deopotrivă prin comparație și intensitate) este o categorie gramaticală morfologică a adjectivului și a adverbului. Această categorie are mai multe trepte exprimate analitic, prin mărci mai mult sau mai puțin gramaticalizate: comparativ de superioritate (*mai...decât*), de inferioritate (*mai puțin...decât*), de egalitate (*tot așa de / la fel de...ca*), superlativ relativ de superioritate (*cel mai...dintre*), de inferioritate (*cel mai puțin...dintre*) și superlativ absolut (*foarte*).

Este larg acceptată ideea că, treptat, categoria gradării și-a diversificat mijloacele de expresie. Observațiile anterioare se opresc mai ales asupra comparației dintre sistemul gradării din limba română actuală și sistemul gradării din latină (așa cum se poate observa din numeroase studii și articole de istorie a limbii: Rosetti 1986, ILR 1965 / 1969, Coteanu 1981, Densusianu 1961, Dimitrescu 1978, Sala 1998). Numeroase alte studii din lingvistica românească se opresc asupra inventarului de mijloace de gradare din limba actuală (Pană Dindelegan 1992, Lüder 1996, RGR 2013). Au făcut obiectul unor cercetări aplicate și aspecte punctuale ale construcțiilor gradate, dintre care menționăm numai câteva: GALR 2005 / 2008 despre complementul comparativ; Zafiu 2006 despre construcțiile comparative; Pană Dindelegan 2003 sau Cornilescu 2008, despre interpretarea conectorului *decât*; Cornilescu 2009 despre grupurile de măsură din construcțiile comparative; Nicolae 2015 despre interpretarea constituentului *cel* din grupul nominal. Studiile despre gradare din perspectivă diacronică mai largi sau mai restrânse (Avram (coord.) 2007, Frâncu 2009, Stan 2012, Găitânaru 2015, Stoica 2015) ne-au fost extrem de utile, ca și observațiile din lucrările de lingvistică romanică (Iordan, Manoliu 1965, Manoliu-Manea 1977, Niculescu 1999, între alții).

În bibliografia străină de specialitate (în afară de lucrările generale de gramatică), studiile asupra sistemelor comparative au avut, mai întâi, o perspectivă morfosintactică, apoi, o dată cu lucrarea lui Bolinger (1972), o perspectivă pronunțat semantică (vezi și Bierwisch 1989). Mai multe numere tematice din reviste de lingvistică au avut ca subiect categoria comparației cu toate elementele care decurg din ea (*Travaux de linguistique* 2007, *Langue française* 2013). Numeroase articole au insistat pe aspecte implicate în fenomenul gradării dintre care menționăm numai câteva: polaritate (Kennedy 1999, ș.u., Whittaker 2002); scalaritate (Hadermann, Pierrard, Van Raemdonck 2010); procedee de gradație lingvistică (Fuchs 2014); legătura dintre intensificare și cuantificare în construcțiile (non)scalare, (non)monotone (Adler, Asnes 2013); construcțiile exclamative cu rol intensiv (Anscombre 2013, Marandin 2010); grupurile de măsură (Schwarzchild 2005, Gaatone 2013); mecanismele afective din construcțiile de grad cu cuantificatori (Larivée 2013); polisemantismul termenului *intensitate* și interpretările care decurg de aici (Kleiber 2007, 2013); intensificarea numelor de proprietate (Whittaker 2013).

Structura lucrării

Lucrarea este structurată în cinci capitole, precedate de un capitol introductiv și urmate de un capitol de concluzii. Ne interesează să surprindem fenomenele de recategorizare a unor operatori de gradare prin prezentarea variației sintactice a tiparelor și prin sistematizarea acestora. Care este statutul unităților utilizate ca operatori de gradare și care este interpretarea gramaticală și semantică a structurilor gradate în stadiul vechi al limbii române, aceasta este întrebarea la care încercăm să găsim un răspuns până la sfârșitul lucrării.

Primul capitol, ***Metode și concepte***, este o prezentare a principalelor strategii de analiză a fenomenelor care apar în diacronie, în studiul unei limbi. Preocuparea pentru tipologie lingvistică și gramatică diacronică sunt direcții cunoscute de mult timp, dar pentru care cercetătorii au manifestat un interes crescând, mai ales în ultima perioadă. Amploarea perspectivei diacronice și volatilitatea sa se reflectă în numeroasele direcții teoretice înregistrate (mai ales în lingvistica străină). Cum reușesc aceste analize să transforme generalizări asupra faptelor de limbă în principii de funcționare sistematică sau în constrângeri motivate ale schimbărilor, vom vedea în analiza pe care o propunem, atât în cadrul structurilor comparative, cât și a celor de intensitate.

Cel mai vehiculat concept în cadrul analizelor unei schimbări lingvistice în diacronie este cel de *gramaticalizare*. Introdus de Antoine Meillet (1912) pentru a acoperi o formă de schimbare generatoare de noi categorii, conceptul a fost reactivat (și intens susținut) de cercetări recente (dintre care semnalăm Roberts 1993, Lehmann 1995, Hopper, Traugott 1993, Heine 2003, Marchello-Nizia 2006, între alții). În cele mai multe dintre studiile în care apare,

gramaticalizarea este o mișcare graduală, dinamică și unidirecțională, o deplasare a unei unități care își schimbă statutul gramatical (dinspre lexical înspre gramatical / funcțional; dinspre plin semantic înspre semantic vid; dinspre concret înspre abstract; dinspre mai puțin subiectiv înspre mai subiectiv, etc.). Pornind de la câteva scheme formulate deja în bibliografie (Hopper 1991, Heine 2002), vom arăta, în lucrarea de față, în ce măsură putem stabili scenarii de gramaticalizare cu trasee interpretative în diacronie, în sistemul gradării din limba română.

Complexitatea procesului de gramaticalizare se reflectă și în numeroase controverse și forme de contestație înregistrate în studii din ultima perioadă. S-a pus problema unidirecționalității fenomenului și, mai departe, problema procesului complementar, denumit fie *degramaticalizare* (Norde 2009), fie *lexicalizare* (trecerea unei unități de la palierul gramatical la cel lexical). De asemenea, se pune problema structurilor care nu rezistă în sistemul limbii, construcții care nu ajung la stadiul de generalizare care să le asigure supraviețuirea, inovații lexicale care nu se integrează și dipar. Vom vedea în ce măsură discutăm despre procesul de degramaticalizare în analiza unui amplificator de intensitate din limba română și care sunt formele marginale care nu supraviețuiesc în sistemul limbii.

O altă direcție de cercetare a schimbărilor lingvistice pune în evidență faptul că limbile nu se schimbă cu aceeași viteză și nici nu se gramaticalizează în același fel. Există zone de gramaticalizare comune mai multor limbi înrudite, dar și limbi mai intens gramaticalizate decât altele (din aceeași familie).

Al doilea capitol se numește *Stadiile vechi ale limbii române. Adjectivul în limba veche - trăsături generale* și începe cu o poveste a apariției limbii române, de la primele atestări până la primele texte. Pornind de la câteva lucrări de referință (Rosetti 1986, Gheție, Mareș 1974, Densusianu 1961, Sala 1998), am schițat principalele etape din istoria limbii. Spre deosebire de celelalte limbi romanice, pentru care periodizarea poate fi stabilită cu limite stricte, marcate de texte atestate, în cazul limbii române lipsesc texte scrise pentru perioade îndelungate (GR 2013), astfel că stadii întregi sunt reconstruite, iar limitele lor sunt stabilite convențional (Ionescu-Ruxăndoiu 2010: 195).

Mai departe, ne oprim asupra textelor pe care le vom analiza în lucrarea de față. Este vorba despre un corpus reprezentativ de texte originale și traduse din perioada veche (secolele XVI – XVIII). Acest corpus a fost constituit prin proiectul *The Syntax of Old Romanian* (coord. Gabriela Pană Dindelegan), realizat în cadrul Sectorului de gramatică al Institutului de Lingvistică „Iorgu Iordan – Al. Rosetti” și acceptat spre publicare la Oxford University Press. Textele originale sunt scrisori particulare sau documente de cancelarie, iar textele traduse sunt în mare parte scrieri religioase sau cărți populare.

În ultima parte a acestui capitol vom prezenta o analiză a grupului adjectival românesc din limba veche. Ne vom opri asupra acelor trăsături care se manifestă în textele vechi și care nu mai apar în limba actuală. Pornind de la mai multe studii (Stan 2013, Brăescu sub tipar), ne vom concentra asupra a două dintre trăsăturile pe care le considerăm a fi cele mai reprezentative pentru comportamentul gramatical al clasei adjectivului în limba veche: relația de complementare și topica unităților. Vom înregistra construcții adjectivale cu complemente și adjuncți, structuri care nu au supraviețuit în limba actuală. De asemenea, vom prezenta configurațiile ample de ordine și de serializare din grupul nominal, urmărind cu precădere gradul mare de libertate a adjectivelor relative comparativ cu faza următoare a limbii. Pentru că analiza din lucrarea de față se oprește asupra sistemului de gradare a adjectivului, vom vedea cum se regăsesc trăsăturile discutate în comportamentul complementelor comparative și în topica unităților din construcțiile gradate.

Următoarele două capitole reprezintă descrierea celor două mari componente ale sistemului de gradare: intensitatea și comparația. Capitolul al treilea, *Sistemul intensității în limba română veche*, pleacă de la premisa că gradarea este o proprietate prototipică a adjectivului. Vom discuta mai întâi câteva aspecte teoretice legate de subclasele de adjective compatibile cu operatori de gradare, apoi câteva trăsături semantice ale adjectivelor scalare. Potrivit perspectivei teoretice (Kennedy 1999) pe care o vom urma, adjectivele scalare introduc o scală a dimensiunii unei proprietăți (un set de puncte / grade ordonate).

Termenul *intensificator*, introdus de Bolinger (1972) acoperă orice mijloc prin care se gradează o proprietate prin deplasarea pe o scală a dimensiunii respective. Intensificatorii reprezintă o clasă deschisă și extrem de eterogenă de unități delimitate în mai multe categorii (Quirk et al. 1972: 439), dintre care vom reține pentru analiza noastră amplificatorii și atenuatorii. Și alte cercetări anterioare (Frâncu 2009, Mîrzea Vasile 2012, Stan 2013, Stoica 2015, între alții) descriu categoria intensității și mijloacele sale de expresie, mai ales pornind de la sistemul gradării din latină. Superlativul absolut se forma în latina clasică cu mijloace de expresie sintetice (sufixe *-issimus*, *-a*, *-um* / *-issime*). Formele analitice din latina populară s-au extins mai târziu, în conformitate cu tendința spre analitism și de reducere a flexiunii.

În această secțiune a lucrării noastre, vom urmări structurile prin care se realizează intensitatea forte (structurile tradiționale cu superlativ absolut). Ne vom opri, pe rând, asupra construcțiilor cu operatorii *mult*, *foarte*, *tare*, *prea*. Dintre acestea, cel mai spectaculos traseu va fi reprezentat de evoluția unității *foarte*, de la adverb plin lexical, la marcă gramaticalizată a intensității forte și apoi, pentru câteva contexte conservate în româna actuală, revenirea la un sens lexical. Acest scenariu analizat pe parcursul mai multor secole din istoria limbii române va

fi pus în evidență prin sistemele teoretice de gramaticalizare propuse de Hopper 1991 sau Heine 2002.

În continuare, vom prezenta o serie de mijloace lexicale de marcarea a amplitudinii unei proprietăți, altfel spus cuvinte de gradare: construcții prepoziționale, adverbe și locuțiuni adverbiale, adjective cu rol intensiv, structuri repetitive, construcții exclamative. Dintre acestea, unele structuri sunt parțial păstrate în limba actuală. Un interes special va fi acordat tiparului cu false comparative sau comparații stereotipe – *tare ca piatra* (în care vom include, cu o analiză aparte, propusă de Kleiber 2007 și adjectivele cromatice *alb ca neaua*).

Spre deosebire de amplificatori, atenuatorii au rolul de a reduce intensitatea proprietății exprimate de adjectiv. Vom discuta structurile cu adverbe de atenuare, dar și adjectivele derivate cu sufixe diminutive, înregistrate încă din cele mai vechi texte românești păstrate.

Pentru fiecare categorie înregistrată, vom încerca să marcăm, pe lângă inovațiile lexicale în raport cu stadii mai târzii ale limbii române (sau cu varianta actuală), nivelul ridicat de variație sintactică, coocurența marcatorilor de grad în limitele aceleiași sintagme (semn al gramaticalizării lor insuficiente pentru marcarea intensității), gradul ridicat de ambiguitate (semantică) și instabilitatea topicii în cadrul tiparelor de gradare. Acestea sunt, de altfel, trăsături generale ale limbii române vechi, pe care ne așteptăm să le regăsim și în sistemul de intensitate al adjectivului. De asemenea, folosind date din studii și gramatici ale limbilor romanice vechi, vom încerca să găsim corespondențe cu fenomenele întâlnite în română sau, dimpotrivă, să marcăm inovațiile.

Capitolul al patrulea, **Construcțiile comparative în limba română veche**, pleacă de la o analiză sintactică în care adjectivele gradabile proiectează o structură funcțională extinsă care are drept cap un morfem de grad (Kennedy 1999). Conform acestei interpretări, în construcțiile comparative apar trei parametri: o valoare a referentului (care indică gradul în care o entitate posedă o proprietate), o valoare standard (clasa de comparație sau termenul reper) și o relație de grad introdusă printr-un morfem de gradare (care definește exact relația dintre valoarea referentului și valoarea standardului).

Vom analiza, pe rând, structurile în care apar următoarele grade: comparativ de superioritate, comparativ de inferioritate, comparativ de egalitate și superlativ relativ. Vom identifica, pentru fiecare în parte, tiparele din limba veche cu operatori în competiție și cu complemente comparative realizate ca grupuri prepoziționale (cu prepoziții diferite, în variație liberă). Tendința spre analitism și de reducere a flexiunii explică, și de această dată, înlocuirea în latina populară a formelor sintetice (cazuale) ale complementului cu construcții prepoziționale. Vom arăta că această modalitate de exprimare a termenului secund al comparației a fost preluată de toate limbile romanice, inclusiv româna.

În lipsa unor tipare cu unități gramaticalizate de marcarea a tuturor gradelor avute în vedere, vom urmări gradul ridicat de libertate de topică, structurile eliptice, dar și numeroase mijloace lexicale care primesc acest rol. În locul construcțiilor cu comparativ de inferioritate și de egalitate (pe care le utilizăm astăzi), înregistrate în gramatici ca fiind de dată târzie (de secol XIX), vom căuta mijloacele speciale prin care acestea se exprimau în textele vechi.

Cel mai important aspect în analiza gradului superlativ relativ este legat de interpretarea și de gramaticalizarea constituentului *cel*, unitate care funcționează (în limba actuală) în mai multe ipostaze sintactice. Specializarea lui *cel* ca morfem de superlativ s-a petrecut după gramaticalizarea sa ca articol adjectival și reprezintă un tip de gramaticalizare prezent și în alte limbi romanice (Iordan, Manoliu 1965: 153) și anume DEFINIT > SUPERLATIV (Heine, Kuteva 2002: 106, Ledgeway 2012: 114, Nicolae 2015).

Ca și în cazul structurilor de intensitate analizate în capitolul anterior, vom urmări realizările acestor grade și în alte limbi romanice vechi, căutând aspecte similare, dar și diferențiatore care dau specificul gradării românești.

Ultimul capitol al lucrării, *O perspectivă tipologică asupra gradării*, încheie lucrarea prin revenirea la conceptele cu care operează sintaxa diacronică reliefate în primul capitol. După prezentarea datelor de limbă veche legate de intensitate și de comparație, vom încerca să aplicăm câteva teste prin care să verificăm corelațiile dintre sistemul românesc de gradare și sistemele altor limbi romanice vechi în evoluție.

Regularitățile în evoluția unei limbi permit stabilirea unor constrângeri sau scheme care redefinesc sau modelează sistemul gramatical general al acelei limbi. Apariția unor forme sau construcții noi (chiar paradigme întregi noi – vezi apariția articolelor în limbile romanice) și regularitățile reperabile în timpul acestor procese (schimbări în etape, diminuări de sens, dezvoltarea unor valori gramaticale etc.) determină reorganizarea sistemului gramatical (Marchello-Nizia 2001). În prima parte a acestui capitol vom urmări un exemplu de reorganizare a sistemului de intensitate din franceza veche, prin specializarea a două noi unități și dispariția alteia vechi.

În continuare vom încerca să corelăm aspecte discutate în capitolele de descriere a intensității și a comparației și să căutăm în tiparele din româna veche urme ale sintaxei de tip *head-final* și ale sintaxei nonconfiguraționale (Brăescu, Dragomirescu, Nicoale sub tipar). Baza teoretică a acestei probleme o constituie cercetările recente ale lui Adam Ledgeway (2012), care a arătat că în trecerea de la latina arhaică la limbile romanice, modificarea esențială este schimbarea parametrului centrului, de la *head-final* la *head-initial*, corelată cu fixarea sintaxei de tip configurațional. Vom arăta că limba română veche conținea (încă) structuri de tip *head-final* și structuri discontinue, pe care le vom interpreta ca urme ale sintaxei de tip nonconfigurațional:

adjective cu complemente comparative antepuse, mărci de gradare în poziție postadjectivală și structuri discontinue conținând un adjectiv și un complement al său sau o formă de gradare.

În ultima parte a capitolului vom urmări direcția teoretică (Ledgeway 2012, Pană Dindelegan 2013) în conformitate cu care termenii *analitic* și *sintetic*, vehiculați în toate studiile, referitoare la evoluția sistemului de gradare de la latină la limbile romanice, nu sunt principii generalizate, care ar trebui aplicate la limbi, ci sunt parametri care se aplică la domenii limitate ale gramaticii fiecărei limbi sau chiar la construcții particulare, la tipare specifice.

Rezultatele cercetării noastre obținute pe baza datelor extrase din textele vechi au fost schițate la finalul fiecărui capitol. Ele vor fi discutate în evoluție (mai ales acolo unde au intervenit modificări de comportament al unor unități, de funcționare sau de inventar) în capitolul de **Concluzii generale**. Vom sublinia îndeosebi aspectele inovatoare evidențiate de analiza noastră în dubla perspectivă diacronică și tipologică pe care ne-am propus-o încă de la început ca dublu obiectiv.

ABREVIERI

Adj - adjectiv

Adv - adverb

AdvP - adverbial phrase

AP - adjectival phrase

DegP – degree phrase

GN – grup nominal

GMon – grup al monotonicității

arom. - aromână

drom. - dacoromână

istr. - istroromână

mevl. - meglenoromână

cat - catalană

engl. - engleză

fr. - franceză

it. - italiană

lat. - latină

prov. - provensală (= occitană)

port. - portugheză

rom. - română

sp. - spaniolă

CAPITOLUL 1.

METODE ȘI CONCEPTE

Limbajul este o activitate care constă în generarea unor sensuri disponibile în comunicarea interpersonală. Această activitate poate fi mai liberă sau mai constrânsă, altfel spus, semnele pot fi dependente de alegerea vorbitorului sau de convențiile sociale ale gramaticii (Lehmann 1995: 121). Acesta este cel mai general mod de a explica faptul că unele semne sunt mai gramaticalizate decât altele. Cum se realizează gramaticalizarea, care sunt constrângerile și mai ales urmele acestor procese în diacronie sunt întrebări la care vom încerca să găsim un răspuns în cele ce urmează.

Studiile despre universalitățile lingvistice, preocupările pentru tipologie și gramatică diacronică sunt direcții care sunt cunoscute de mult timp, dar care au revenit în atenția cercetătorilor mai ales în ultima perioadă. Se știe că evoluția lingvistică nu este lineară. Amploarea perspectivei diacronice se reflectă în multitudinea direcțiilor teoretice înregistrate prin care se încearcă traducerea generalizărilor empirice asupra faptelor de limbă în principii de funcționare sistematică sau în constrângeri motivate ale schimbărilor identificate de-a lungul timpului.

Ceea ce propunem în continuare, în acest capitol, este o trecere în revistă a principalelor teorii formulate pentru captarea schimbărilor lingvistice în diacronie, indiferent de nivelul lingvistic la care acestea sunt vizibile.

1.1. Schimbarea lingvistică

Din perspectivă diacronică, schimbarea lingvistică a fost asociată în cercetările anterioare cu gramaticalizarea și a fost analizată ca un fenomen care implică mai mulți parametri, dintre care cei mai importanți au fost considerați gradualitatea (progresul în etape) și evoluția unidirecțională. Conceptul de gramaticalizare a fost introdus de Antoine Meillet (1912) pentru a arăta cum un cuvânt autonom primește caracter gramatical și pentru a explica mai multe fenomene din evoluția limbilor. În primele două decade ale secolului XX, acest concept a fost preluat de specialiștii interesați să explice originea formelor gramaticale, având așadar, încă de la început, o orientare strict diacronică. După 1970, curentul teoretic al gramaticalizării a revenit în prim-plan, odată cu lucrarea lui Talmy Givon *Historical syntax and synchronic morphology; an archaeologist's field trip*, cu faimosul slogan: „Today's morphology is yesterday's syntax”

(Morfologia de astăzi este sintaxa de ieri). În ultimii ani, interesul pentru gramaticalizare a crescut foarte mult (Traugott 2003, Heine (ed.) 1991, Lehmann 1995, Giacalone Ramat, Hopper (ed.) 1998, Wischer, Diwald (ed.) 2002, între alții).

Pe lângă gramaticalizare, există numeroase alte forme de schimbare lingvistică ale unor unități sau paradigme întregi, larg dezbătute în literatura de specialitate: reanaliză, reinterpretare, coalescență, degrupaj / decuplaj, lexicalizare, pragmaticalizare, contaminație etc. Chiar în sincronie, dinamica limbii oferă multiple aspecte și structuri instabile: construcții care prezintă un grad ridicat de variație morfo-sintactică, fenomene de instabilitate semantică.

Cu atât mai mult, în diacronie, două tipuri de schimbări lingvistice (care pot avea în comun procese de redistribuție și reanaliză) pot fi diferite ca fenomene la nivel sintactic, în sensul că pot implica manifestări (vizibil) diferite (Bertrand 2007). De exemplu, lexicalizarea atinge sintaxa numai la suprafață, prin fixarea unor structuri lexicale (sau prin opacizarea semantică a componentelor) și apariția unor constrângeri de natură sintactică (blocarea proprietăților transformaționale). În schimb, gramaticalizarea produce efecte mai ales la nivel sintactic (schimbarea de clasă, de proprietăți sintactice) pentru unitățile implicate în schimbările lingvistice.

1.2. Ce este gramaticalizarea?

Termenul *gramaticalizare* se referă atât la procese diacronice (dezvoltarea unor funcții gramaticale ale unor unități lexicale), cât și la fenomene analizate sincronice (grade de gramaticalizare ale unor itemi comparați sincronici). Ne interesează, în lucrarea de față, prima accepție a termenului.

Așa cum am arătat, termenul a apărut la Antoine Meillet (1912) pentru a acoperi o formă de schimbare generatoare de noi categorii. Conceptul de gramaticalizare a fost reactivat (și intens susținut) de lucrările semnate de Hopper, Traugott (1993), Lehmann (1995, 2002), Haspelmath (1998, 2004), Heine (2003), Marchello-Nizia (2006), Bybee (2010), între alții. În egală măsură, conceptul de gramaticalizare a cunoscut contestații (de substanță sau de orientarea analizei propuse) din partea unor specialiști în diacronie (în general, inspirați de curentul generativist), precum Newmeyer (2001, 2014) sau Campbell (2001), între alții. De fapt, controversa teoretică se referă la modul în care se petrece (sau se captează) o schimbare lingvistică: fie ca un proces progresiv (în trepte de gramaticalizare), fie ca un fenomen accidental, brutal, ca o ruptură, generat de reconfigurarea sau reajustarea unor parametri.

Una dintre cele mai ample pledoarii în favoarea promovării conceptului de gramaticalizare vine din lucrarea lui Lehmann (1995). Autorul discută, mai întâi, despre

autonomia lingvistică a formelor angajate în procesul de gramaticalizare. Această autonomie se manifestă sub trei aspecte diferite:

- greutatea (proeminența) semnului

Proeminența este proprietatea prin care o unitate se poate distinge de alte unități din cadrul clasei generale. Cu cât o unitate are un grad mai ridicat de greutate, cu atât este mai autonomă și își păstrează mai bine integritatea (este mai puțin predispusă de a se angaja într-o schimbare lingvistică).

- coeziunea în relația unității respective cu alte unități

Coeziunea este proprietatea prin care se verifică gradul în care se manifestă relațiile de dependență internă dintre unitățile constitutive ale unei construcții. Cu cât gradul de coeziune cu alte secvențe lingvistice al unității este mai mare, cu atât unitatea este mai puțin autonomă. Cel mai bun exemplu pentru acest proces este acela al pronumelor demonstrative, inițial autonome, care devin articole hotărâte enclitice. În aceeași direcție, Haspelmath (2004: 26) definește gramaticalizarea ca o schimbare diacronică prin care componentele unei construcții se conectează mai strâns.

- variabilitatea semnului

Unitatea implicată în procesul de gramaticalizare are capacitatea de a se deplasa (sau de a se modifica independent de alte semne). Este vorba despre unități care demonstrează un grad mai mare de libertate a topicii pe care, ulterior, o pierde progresiv (prin fixarea sintagmatică în context).

Oricare ar fi direcția teoretică sau interpretativă agreată, procesul de gramaticalizare presupune mai multe trăsături (în general, acceptate de către susținătorii mișcării), dintre care am menționat deja două (considerate cele mai importante) – gradualitatea și unidirecționalitatea. Prezentăm în continuare câteva dintre aceste definiții, formulate în funcție de interesul pentru dimensiunea lingvistică implicată în procesul de schimbare.

- Gramaticalizarea este o mișcare graduală, dinamică și unidirecțională; este o deplasare a unei unități care își schimbă statutul gramatical (Roberts 1993, Marchello-Nizia 1999, De Mulder 2001, Roberts, Roussou 2003). Această mișcare se desfășoară treptat între poli diferiți, după cum urmează:

- dinspre lexical înspre gramatical / funcțional;
- dinspre plin semantic înspre semantic vid;
- dinspre concret înspre abstract;
- dinspre mai puțin subiectiv înspre mai subiectiv.

Se poate face și distincția (Traugott 2010) între gramaticalizarea primară (prin care un item lexical devine gramatical) și gramaticalizarea secundară (un element gramatical dobândește

un rol gramatical mai puternic). Dintre cele două, arată Traugott 2010, numai la nivelul primului tip de gramaticalizare (cea primară) apar și efecte pragmatice, prin apariția unor modificări subiective în evaluarea unității implicate în fenomenul de schimbare (subiectivizarea unității lingvistice). Cel de-al doilea tip de gramaticalizare (cea secundară) favorizează mai degrabă pierderea sensului subiectiv și asocierea unui obiectiv (obiectivizarea unității lingvistice).

- Prin gramaticalizare, unitatea afectată începe să fie utilizată în contexte variate, multiple (semantice și pragmatice). Această extindere în contexte discursive variate antrenează reinterpretarea generată de inferențele dezvoltate de utilizarea acelei unități (Traugott 1982, 1989). În stadiul final al procesului, această variație se va reduce. În plus, atunci când este vorba despre paradigme, se constată numărul mic de membri (până la situația extremă a fosilizării - când paradigmele încetează să mai existe).

- Gramaticalizarea este un subset de schimbări lingvistice care afectează simultan mai multe paliere, așadar implică mai multe procese (interconectate) și antrenează efecte variate (Heine, Narrog 2010). În orice tip de gramaticalizare se observă secvențe, schimbări (semantice, pragmatice, morfosintactice, morfofonologice). În aceeași direcție, Bybee, Perkins, Pagliuca (1994: 20) se referă la coevoluția dinamică a formei și a sensului, iar McMahon (1994: 61) numește acest fenomen schimbare inter-componențială sau sindromul schimbărilor interconectate. Dintre aceste procese care afectează mai multe dimensiuni lingvistice ale unității în schimbare, menționăm:

- decategorializarea: pierderea trăsăturilor morfosintactice caracteristice unităților inițiale (inclusiv autonomia în cazul cliticelor sau al afixelor) și transformarea categoriilor lexicale în operatori (gramaticali)

- coalescența sau integrarea morfofonologică (Lehmann 1995: 123)

- eroziunea sau diminuarea fonetică (Heine, Reh 1984)

- desemantizarea sau reducerea semantică (engl. *semantic bleaching* sau *javellisation*): sensul unității se abstractizează prin transfer metaforic sau extensie metonimică. Traugott (2003: 645) sau Diwald (2006: 2) arată că definiția gramaticalizării ar trebui formulată în termenii evoluției semantice: o unitate lexicală devine funcție gramaticală (operator) în contexte pragmatice (și morfosintactice) precise. Sensul gramatical este definit ca sens generalizat, abstractizat (engl. *bleached*).

- subiectivizarea (Traugott 1989, Heine 2003, Dostie 2004, Marchello-Nizia 2006, Prévost 2003). Expresiile gramaticale au un sens procedural, opus celui conceptual (Nicolle 1998). Diwald (2010) subliniază și faptul că sensul unei expresii gramaticale este slab din punct de vedere deictic. În unele lucrări, subiectivizarea (pragmaticalizarea) este prezentată ca un

fenomen paralel, nu ca un efect al gramaticalizării, întrucât implică schimbări ale funcțiilor pragmatice (în cazul marcatorilor discursivi, de exemplu).

- generalitatea tipologică (Haspelmath 2004)

Toate aceste definiții prezentate mai sus au puncte comune, dar și diferențiatore. Principala trăsătură comună este ideea de mișcare generală, de dinamism: mecanismul de a se converti (schimbarea înșăși) se sprijină pe ideea de evoluție (subiacentă perspectivei diacronice). Mișcarea este cu atât mai spectaculoasă cu cât se manifestă de la lexical la gramatical: un item lexical, până atunci autonom, devine, în contexte discursive specifice, un item gramatical / material funcțional. Exemple relevante sunt reprezentate de prepoziții care, la origine, funcționau ca participii verbale sau de adverbe care erau grupuri nominale etc.. Vom arăta, în lucrarea de față, în ce măsură putem stabili astfel de trasee interpretative în sistemul gradării din limba română, prin analiza adverbilor devenite operatori de gradare (în construcțiile comparative sau în construcțiile care marchează intensitatea forte) sau prin analiza gramaticalizării demonstrativului *cel* din construcțiile de superlativ relativ.

Ca o concluzie parțială a celor prezentate mai sus, gramaticalizarea este scenariul prin care se reprezintă evoluția unei unități lingvistice, traseul prin care aceasta își pierde complexitatea semantică, semnificația pragmatică, libertatea sintactică și / sau substanța fonetică. Acest traseu poate fi pus în evidență numai prin surprinderea actelor succesive serializate ca procese sau trepte interdependente.

1.3. Scheme de gramaticalizare

Interesul pentru mecanismele schimbărilor lingvistice în diacronie și pentru fixarea unor tipare sau generalizări teoretice explică apariția mai multor scheme realizate în conformitate cu principii sau stadii diferite. Primul sistem pe care îl prezentăm este cel al lui Hopper (1991). Autorul prezintă procesul de gramaticalizare formulând patru principii generale, principii care, de altfel, stau la baza multor teorii ulterioare asupra schimbărilor lingvistice complexe.

- Principiul de stratificare (engl. *layering*) se referă (prin metafora stratificării) la faptul că apariția continuă a noilor structuri nu anihilează vechile structuri (cu care pot interacționa).
- Principiul de divergență stipulează ca, atunci când o formă lexicală se gramaticalizează (dobândește statut de morfem sau rol gramatical în marcarea unei categorii gramaticale), să poate funcționa și ca o formă lexicală autonomă.
- Principiul de specializare susține că un proces de gramaticalizare (în sens restrâns) afectează (în general) o unitate independentă, nu și alte unități lexicale sinonime.

- Principiul de persistență este principiul în conformitate cu care o formă gramaticalizată poate păstra unele urme ale sensului său lexical original (care pot fi limitate sau pot apărea numai contextual).

În analiza pe care o propunem, în această lucrare, pentru analiza sistemului de gradare din limba română, vom încerca să arătăm cum se realizează gramaticalizarea unor operatori de gradare, aşadar, cum funcţionează principiile de care discută Hopper. Un interes special va fi acordat principiului de stratificare (coexistenţa formelor vechi şi noi, vezi şi Heine et al. 1991, Hopper, Traugott 1993). Dacă gramaticalizarea se desfăşoară de-a lungul unui ciclu de la statutul lexical al unei unităţi la cel funcţional, momentul stratificării marchează stadiul intermediar în care există o suprapunere a uzului lexical şi a celui gramatical.

Vom adăuga şi analiza propusă de Heine 2002, un alt scenariu de gramaticalizare orientat către surprinderea diferenţelor de ordin semantic apărute în cadrul procesului. Acest scenariu prezintă următoarele etape:

- Stadiul I: stadiul iniţial, în care unitatea implicată în procesul de gramaticalizare apare cu sensul său primar (engl. *source meaning*).
- Stadiul II: stadiul prag, reprezentat de aşa-zisele contexte punţi (engl. *bridging contexts*), în care unitatea manifestă preferinţă pentru un alt sens (engl. *target meaning*).
- Stadiul III: stadiul de tranziţie, reprezentat prin contextele de schimbare (engl. *switch contexts*), în care unitatea se foloseşte cu un sens incompatibil cu cel sursă (manifestat în stadiul iniţial).
- Stadiul IV: stadiul final, de convenţionalizare, în care sensul cel nou se fixează şi subzistă.

Fiecare stadiu este reprezentat prin contexte particulare în care unitatea supusă analizei manifestă un comportament semantic bine precizat. Astfel, prima etapă este cea neutră, din punctul de vedere al schimbării. Scenariul se dinamizează începând cu cea de-a doua etapă, în care intervine *contextul atipic* (Wischer, Diewald 2002). O construcţie apare într-un tipar neobişnuit, dar poate fi uşor interpretată graţie structurii sale interne transparente. Această construcţie apare într-un *context critic* (aşa cum arată Wischer, Diewald 2002), context caracterizat prin numeroase ambiguităţi structurale şi semantice, ceea ce induce alternative interpretative (engl. *bridging contexts* de care vorbea Heine 2002). În sfârşit, cea de-a treia etapă este reprezentată de ocurenţa structurii analizate într-un context specific, izolat, care favorizează o singură interpretare în detrimentul celorlalte disponibile în stadiul anterior al procesului (engl. *switch context* – Heine 2002).

Alţi cercetători (Traugott 1982) sunt preocupaţi de cauzele proceselor de gramaticalizare şi discută despre paradoxul schimbării diacronice. Pe de o parte, locutorii folosesc expresii care

nu pun probleme de interpretare, nonambigue, construcții care țin de așa-numita *rutină comunicativă*. Pe de altă parte, locutorii caută mecanisme expresive (derutinizate) prin care să exprime informații noi. Motivul pentru natura ciclică a schimbărilor se leagă, așadar, de acest paradox: nevoia de simplificare a comunicării se asociază (în mod noncontradictoriu) cu nevoia de expresivitate.

Limbajul are trei componente semantice funcționale (Traugott 1982, Halliday 1985):

- componenta propozițională (care corespunde funcției referențiale), reprezentată prin elementele care denumesc o situație de comunicare;
- componenta textuală, reprezentată prin elementele discursive care generează coerență textuală (prin conectori, anafore, mărci ale dinamismului comunicativ);
- componenta expresivă (sau interpersonală), reprezentată prin elemente care exprimă atitudini personale legate de tema discursului, de conținutul exprimat.

Schimbările de sens implicate în procesul de gramaticalizare, arată Traugott (1982), respectă ierarhia enunțată: propozițional / textual / expresiv. Spre exemplu, un verb care exprimă mișcarea (engl. *go*, fr. *aller*) devine un auxiliar într-o construcție care exprimă viitorul, pentru a susține o atitudine (subiectivă) a locutorului. Combettes (1995) utilizează acest cadru teoretic formulat de Traugott pentru a explica analiza diacronică a unor adverbe contextuale (care devin modalizatori) în limba franceză. Evoluția unei unități ține cont, așadar, de funcția comunicativă a limbajului.

Conceptul de gramaticalizare a fost, la un moment dat legat (De Mulder 2001) și de semantica prototipului. Conform acestei teorii, sensul unei unități lexicale se definește ca un ansamblu de trăsături regrupate în jurul unui sens central (prototipic). La prima vedere, s-ar spune că gramaticalizarea (care e implicată în evoluția limbii) nu are nicio legătură cu semantica lexicală sincronică. Dar orice schimbare de clasă gramaticală implică modificări morfofonologice și semantice; pe măsură ce un cuvânt devine un instrument gramatical, forma sa se reduce, iar sensul devine mai sărac. De asemenea, Traugott (1989: 33) discută despre polisemia caracteristică termenilor implicați în procesul de gramaticalizare (din lingvistica diacronică) în termenii teoriei prototipului (din lingvistica sincronică). Categoriile lexicale se caracterizează prin mai multe trăsături: prezintă grade de tipicalitate (unele sunt mai apropiate de centru, altele sunt periferice), funcționează ca rețele de accepții asemănătoare organizate în jurul unui element central, nu au limite rigide (astfel că permit intervenția mecanismelor subiacente schimbărilor), acceptă rolul fundamental al reinterpretării contextuale. Schimbările semantice generate de metafore, metonimii, elipse demonstrează că prototipurile au o structurare dinamică (Geeraerts 1999: 92).

Boye, Harder (2012) propun o teorie pancronică pentru a explica deopotrivă expresiile gramaticale interpretate în sincronie și expresiile gramaticale rezultate în urma unor modificări diacronice. Ideea principală a teoriei propuse este că, în orice formă ar apărea ele (morfeme, cuvinte, expresii), expresiile gramaticale (sau gramaticalizate în urma unei schimbări diacronice) sunt convențional elemente auxiliare de *background*, secundare din punct de vedere discursiv, spre deosebire de expresiile lexicale, care sunt primare. Teoria leagă funcția și uzul limbii de structura limbii și are în centru conceptul de proeminență discursivă (o trăsătură universală a înțelegerii conținutului, concepută ca un fenomen scalar). O expresie lingvistică dată poate fi măsurată pe o scală a proeminenței și comparată cu o altă expresie (adică plasată mai sus sau mai jos decât altă expresie pe respectiva scală). Un element primar din punct de vedere discursiv are un grad de proeminență mai ridicat decât un element secundar (Langacker 2008), iar acest statut este convențional recunoscut. Expresiile lexicale (adverbele, de exemplu) au nevoie de sens lexical pentru a avea un statut discursiv primar. Dar ele pot dobândi și sens gramatical, pot deveni operatori gramaticali, cuvinte funcționale (un subset de expresii gramaticale eterogene).

Mai departe, Boye, Harder 2012 descriu mai multe tipuri de fenomene de gramaticalizare:

- o schimbare diacronică a unei expresii lexicale

La nivelul proeminenței discursive, o expresie cu un statut primar primește statut secundar (tipul standard sau prototipic de gramaticalizare).

- o schimbare diacronică a unei expresii (deja) gramaticale

În acest caz sunt posibile mai multe situații: gramaticalizare continuă (regramaticalizare), degramaticalizare, antigramaticalizare (vezi și Haspelmath 2004).

1.4. Pro și contra gramaticalizării

Ca orice fenomen complex care captează mișcări sinuoase ale limbii, gramaticalizarea a generat controverse adânci în rândul cercetătorilor, mai ales în ultima perioadă. Numeroase contestații au fost lansate la adresa gramaticalizării, ca fenomen sau ca subset de procese subiacente. Există mai multe păreri formulate în legătură cu momentul în care se produce desemantizarea (simplificarea semantică, redistribuția de sens): chiar la începutul procesului (Heine et al. 1991) sau la sfârșitul procesului (Hopper, Traugott 1993). Numeroase contestații au apărut la adresa unidirecționalității considerate principiu al gramaticalizării. Mai mult, s-a pus problema fenomenului de degramaticalizare (Norde 2009) sau de lexicalizare (trecerea unei unități de la palierul gramatical la cel lexical). S-a discutat despre alte tipuri de procese graduale

(în sensul că implică schimbări treptate), esențial reductive (în sensul că unitățile suferă constrângeri ale sistemului lingvistic) și bi (nu uni-) direcționale.

Discutăm în continuare câteva dintre cele mai vehemente reacții la teoriile prezentate mai sus. Așa cum am arătat, gramaticalizarea este un subset de procese diferite prin care se captează evoluția unei unități. Dintre fazele acestui proces complet a atras atenția, în special, **reanaliza**. Conceptul de reanaliză, considerat, în general, consubstanțial gramaticalizării (Hopper, Traugott 2003), a fost pus în discuție de alți cercetători. Haspelmath (1998: 315), de exemplu, arată că, spre deosebire de gramaticalizare, reanaliza este un proces brutal, non-gradual, ambiguu, bidirecțional și că cele două fenomene nu trebuie puse în legătură.

În fața cazurilor de reanaliză, lingvistul interesat de diacronie va căuta elementele care precedă și justifică evoluția (factorii care declanșează reanaliza), va prezenta reorganizarea sistemului de după schimbare și se va ocupa de descrierea mecanismului însuși, exploatând relațiile de analogie care se pretează la generalizări în sistemul limbii. În studiile diacronice se pune problema cronologiei evoluției, a periodizării schimbărilor. De asemenea, se pune problema structurilor care nu rezistă în sistemul limbii, construcții care nu ajung la stadiul de generalizare care să le asigure supraviețuirea, inovații lexicale care nu se integrează, rămân la stadiul de expresii marginale și vor dispărea. În sfârșit, se pune problema veritabilelor inovații, structuri care nu se sprijină pe modele existente, de exemplu categorii care nu existau în latină (articolul sau auxiliarele - Combettes 2014). Numai într-o perspectivă sincronică, reanaliza ar putea fi redusă la reinterpretarea de către locutor a unor anumite fapte de limbă cu proprietăți particulare.

Reanaliza sintactică este o schimbare a unei structuri care conduce la două tipuri de modificări: resegmentarea (deplasarea, suprimarea sau crearea unor frontiere între constituenți) și recategorizarea. Factorul declanșator este ambiguitatea, indispensabilă procesului de reinterpretare (Langacker 1977). Combettes (2014) remarcă faptul că scapă din această definiție ceea ce se întâmplă cu vechea secvență: dispare complet, supraviețuiește, se modifică parțial? Conceptul de ambiguitate este pus în legătură cu conceptul de analogie (De Smet 2009): dacă punctul de plecare al unei schimbări este o construcție considerată ambiguă, existența acestei ambiguități lasă să se înțeleagă că noua interpretare este aceea a unei construcții care exista deja și că cele două construcții se suprapun; dubla lectură este posibilă numai dacă există structuri paralele. Dacă reanaliza nu poate apărea decât în cadrul analogiei cu modele existente, înseamnă că este vorba despre o reanaliză orientată, care nu se derulează întâmplător, ci respectă tendințele generale caracteristice evoluției limbii respective.

Gramaticalizarea se poate invoca și în cazul trecerii de la analitic la sintetic. Numeroși cercetători au observat că flexiunea cazuală din latină a fost înlocuită de construcții

prepoziționale în limbile romanice sau că anumite moduri / timpuri nu mai sunt formate direct prin flexiunea verbului, ci prin intermediul auxiliarelor etc. Dacă aceste modificări de la sintetic la analitic apar, pot fi interpretate ca manifestări ale procesului de gramaticalizare (Lehmann 1995: 19, Combettes 2014). În cazul auxiliarelor aspectuale din limba franceză (*avoir, aller*), pierderea semantismului inițial și dobândirea unor proprietăți morfosintactice specifice pot fi descrise ca rezultate ale reinterpretării unor construcții deja existente.

O altă caracteristică în evoluția limbii (discutată de Combettes 2014) este ierarhizarea progresivă a nivelului sintactic, configuraționalitatea legată de specializarea progresivă a categoriilor morfosintactice. Astfel, realinierea unor subcategorii de adjective după modele furnizate de contexte bine reprezentate este un caz de reanaliză în care secvența lingvistică ar putea antrena o dublă interpretare.

Conceptul de reanaliză sintactică se poate discuta în două perspective antagonice.

- Potrivit abordării funcționaliste, reanaliza categorială este graduală: o categorie primește gradual (și în timp) noi proprietăți, iar frecvența utilizării este un factor crucial. Susținătorii perspectivei funcționaliste plasează schimbarea lingvistică la nivelul uzului. Teoria gramaticalizării, așa cum este ea formulată de Lehmann (1995), descrie ciclul de viață al construcțiilor ca o istorie a rutinizării progresive, măsurabilă în termenii parametrilor structurali. Hopper, Traugott (1993) propun, în plus, explicații pragmatice: o formă dispare atunci când își pierde relevanța comunicativă. Mai mult decât atât, frecvența uzului favorizează, în diacronie, variate tipuri de schimbări, motivate diferit. În același timp, acest efect se manifestă la nivel sincron: neregularități (absența aplicării regulilor sau a constrângerilor binecunoscute), autonomie constrânsă de funcția comunicativă a limbii.

- Potrivit perspectivei generativiste, susținute de Newmeyer (2014), reanaliza (restructurarea, reajustarea) nu poate fi disociată de teoria parametrilor: achiziția de către copil a limbii sale materne se află la baza schimbării gramaticale. Această schimbare, care este rezultatul unui proces de reanaliză, este precipitată și nonprogresivă; copilul redefinește un parametru în funcție de o nouă ajustare. Aspectul esențial este regrouparea proprietăților care trec printr-o schimbare.

Diacronia și variația interlingvistică se leagă de parametrii gramaticii universale. Achiziția sintactică este un proces de setare a parametrilor. Schimbarea sintactică este o schimbare a valorilor parametrilor dintr-o limbă dată. Setarea parametrilor se datorează trăsăturilor puternic vs. slab ale capurilor funcționale, capuri prezente în toate limbile. Variația parametrică identificată în diferite limbi depinde de realizarea fonetică a acestor capuri (Cinque 1999). Potrivit acestei teorii, schimbarea lingvistică este o schimbare în realizarea fonetică a capului funcțional prin fenomene de fuziune (engl. *merge*), adică inserție lexicală a morfemelor

funcționale libere, sau prin fenomene de deplasare (engl. *move*), adică mutarea sintactică a unui material.

Reanaliza este un proces care include obligatoriu o etapă de actualizare a schimbării. Prin această operație, inovația care a apărut într-un context particular se va extinde în contexte noi (la nivel sintactic, categorial (variație combinatorie) sau frastic, textual (în cazul marcatorilor discursivi). Din punct de vedere diacronic, identificarea acestei generalizări validează reanaliza. Timberlake (1977, apud De Smet 2012) a arătat că actualizarea unei schimbări este sistematică și guvernată de o rețea de parametri lingvistici diferiți, supuși unui principiu de funcționare: o schimbare va fi actualizată mai devreme în contexte nemarcate și mai târziu în contexte marcate. Actualizarea este, așadar, un proces care exploatează similaritățile tiparelor existente în uz, deci implică mecanisme analogice (De Smet 2012).

În afară de controversele generate de identificarea operației de reanaliză (sintactică) și statutul acestei operații față de gramaticalizare, am arătat deja că unidirecționalitatea ireversibilă a gramaticalizării a lansat câteva direcții antagonice clare. Susținătorii fenomenului de degramaticalizare (ca pandant al gramaticalizării) teoretizează unidirecționalitatea evoluției unei unități nu ca principiu, ci ca o simplă ipoteză.

Degramaticalizarea este procesul prin care o expresie gramaticală se transformă într-o (sau revine la o) expresie mai puțin gramaticală sau o expresie lexicală (cu statut primar din punctul de vedere al proeminenței discursive - Andersen 2008, Norde 2009). Analizele susținute vin oarecum ca reacție la teoria formulată de Lehmann 1995. Acesta susținea că fenomenul de degramaticalizare nu există, de vreme ce gramaticalizarea este un tip de schimbare unidirecțională ireversibilă. Un alt mod de a descalfica degramaticalizarea ca proces este faptul că, din punct de vedere statistic, este nesemnificativă (Heine, Kuteva 2002). Deci, chiar dacă fenomenul apare, acesta este izolat, specific unei limbi particulare și are ca rezultat o construcție idiosincronică excepțională care nu poate fi capturată într-un mod sistematic ca o regularitate interlingvistică.

Norde (2009, 2010) merge mai departe în direcție lui Van der Auwera 2002 și arată că, de fapt, unidirecționalitatea procesului de gramaticalizare a unei unități lingvistice nu este o constrângere inviolabilă, ci o tendință în schimbarea gramaticală. În cercetările mai recente, așadar, degramaticalizarea a pierdut statutul de fenomen inexistent și a fost *promovată* la acela de fenomen posibil. O unitate degramaticalizată se recategorializează dobândind trăsături morfosintactice ale claselor lexico-gramaticale majore, se resemantizează (sens lexical plin) și devine flexibilă ca topică.

Degramaticalizarea nu este fenomenul invers (în oglindă) față de gramaticalizare, în sensul că nu poate relua tot lanțul de procese pe care le implică fenomenul de gramaticalizare.

Însă, o teorie a degramaticalizării poate fi construită chiar pe baza teoriei formulate de cel mai puternic contestatar (Lehmann 1995). Astfel, Norde (2010) definește degramaticalizarea plecând de la parametrii formulați de Lehmann pentru gramaticalizare și distinge mai multe aspecte implicate: resemantizare, putere fonologică, recategorializare, deparadigmatizare, flexibilizare (creștere a libertății sintactice). Unitatea degramaticalizată poate (re)dobândi trăsături morfosintactice ale claselor lexicogramaticale majore. Potrivit (re)apartenenței la o clasă lexicogramaticală majoră, unitatea degramaticalizată poate trece de la o clasă restrânsă la o clasă largă de forme și poate apărea (opțional) în contexte morfosintactice specifice.

În funcție de subtipurile de degramaticalizare posibile (degramaticalizarea funcționând mai degrabă ca un termen hiperonim), Norde (2009: 133) propune trei procese:

- degramare - engl. *degrammation*

Acest proces este, de fapt, degramaticalizarea primară, schimbarea prin care un conținut gramatical devine lexical și este schimbarea lingvistică cel mai frecvent atestată. Un cuvânt funcțional, într-un context lingvistic specific, este reanalizat ca membru al unei clase majore de cuvinte și câștigă substanță semantică prin intermediul unor inferențe pragmatice. Willis (2007), într-o analiză paralelă, propune termenul de lexicalizare sintactică pentru acest tip de reanaliză. Exemplele pentru acest tip de evoluție lingvistică sunt reprezentate de mișcările de la verbe auxiliare de mod la verbe pline lexical (engl. *need*) sau de la indefinite la substantive (bulg. *nesto*).

- pierderea flexiunii – engl. *deinflectionalization*

Acest proces corespunde primului tip de degramaticalizare secundară și se referă la schimbarea prin care o unitate mai gramaticală devine mai puțin gramaticală.

- separare – engl. *debonding*

Acest proces corespunde celui de-al doilea tip de degramaticalizare secundară, schimbarea prin care un morfem legat devine afix liber (de exemplu, afixul de genitiv *s* care devine clitic în engleză).

1.5. Proliferarea terminologică și confuzii

Un fenomen atât de complex, cum este gramaticalizarea, este (după cum ne așteptăm) sursă a unor controverse nu numai teoretice, ci și terminologice. Etichetele folosite pentru operațiile sau procesele subiacente gramaticalizării, dar și pentru operațiile sau procesele paralele sunt, de multe ori, ambigue sau confuze. Prezентăm, în continuare, câteva dintre aspectele care au atras atenția cercetătorilor. Greenberg (1991: 301) introduce termenul de **regramaticalizare** pentru o schimbare de funcție a unor elemente gramaticale (gramaticalizate deja), engl. *a lateral*

shift. Un alt concept, **antigramaticalizarea**, a fost propus de Haspelmath (2004) pentru a sublinia adevăratele excepții de la schimbările unidirecționale; este vorba despre mișcările care merg „contra curentului” cum ar fi transformarea unor sufixe în clitice sau particule libere. În sfârșit, mulți cercetători folosesc termenul de **lexicalizare** ca sinonim / subtip de degramaticalizare (Ramat 1992). Este vorba despre schimbările în care un morfem gramatical (afix sau prepoziție) începe să fie utilizat ca item lexical (nume sau verb). Un bun exemplu este lexicalizarea afixului *-ism* ca substantiv, hiperonim pentru ideologie (engl. *isms*, fr. *ismes*). Această strategie interlingvistică se referă la *recrutarea* materialului lingvistic în vederea îmbogățirii lexiconului (Hopper, Traugott 2003). În acest sens, Ramat (1992) sugera chiar ca bine-cunoscutul slogan al lui Givon (de la care am pornit și noi în lucrarea de față) „Today’s morphology is yesterday’s syntax” să fie completat de un altul: „Today’s grammar may become tomorrow’s lexicon”.

Kuryłowicz (1965: 52) denumește lexicalizare reversul gramaticalizării: o categorie derivațională este gramaticalizată ca o categorie flexionară și apoi, din nou, lexicalizată ca o categorie derivațională. De exemplu, **-a* a fost un afix nominal derivativ cu sens colectiv în proto-indo-europeană. În latină, a fost gramaticalizat ca desinență de plural a substantivelor neutre (*ovum – ova*). În italiană, substantivele neutre latinești au devenit masculine și au primit desinența de plural *-i*. Cu toate acestea, *-a* este din nou folosit ca sufix derivativ colectiv (*uovo – uova*). O primă observație (Norde 2010) este că lexicalizarea nu înseamnă degramaticalizare (nu avem dovezi despre vreo gramaticalizare inversată, de exemplu nume devenite afixe).

1.6. O perspectivă tipologică

Din perspectiva gramaticii diacronice, faptele de limbă se pot clasifica în trei categorii (Grinshpun 2012):

- fapte de limbă identificate și analizate continuu, din primele gramatici (descrierea acordului dintre substantiv și adjectiv, de exemplu);
- fapte de limbă identificate și analizate începând cu o anumită perioadă (dublarea clitică, de exemplu);
- fapte de limbă identificate constant, dar care rămân transparente, neanalizate.

Exemplele standard de schimbări prin procese de gramaticalizare în diverse limbi demonstrează că există modele recurente de procese diacronice. Dar limbile nu se schimbă cu aceeași viteză și nici nu se gramaticalizează în același fel. Există zone de gramaticalizare comune mai multor limbi înrudite, dar și limbi mai intens gramaticalizate decât altele (din aceeași familie). În urma unui studiu asupra limbilor romanice, Lamiroy 2011 arată că franceza este

limba cel mai puternic gramaticalizată, italiana are o poziție intermediară, româna, în schimb, apare ca cel mai puțin gramaticalizată. Explicația se poate reda prin așa-numita ipoteză a „mâinii invizibile” (Keller 1994): în urma combinării unor factori interni și externi, vorbitorii unei limbi date fac alegeri inovatoare, schimbări inconștiente și astfel împing limba spre evoluție mai repede.

Evoluția limbii sau, mai bine spus, motivația schimbărilor a atras atenția multor cercetători. Problema este foarte bine prinsă ca paradox de către Coșeriu (1957): dacă, din punct de vedere sincron, limbile sunt sisteme care funcționează perfect, nu există niciun motiv pentru care ar trebui să se schimbe. Și totuși, limbile se schimbă constant. Lingvistica generativă propune patru posibile explicații ale acestui paradox (Detges, Waltereit 2008).

- Schimbarea nu este inerentă limbii, ci apare în cadrul procesului de achiziție a limbii; noile generații de vorbitori cunosc sistemul gramatical prin transmisia imperfectă de la părinți. Lightfoot (1979, 1988) încorporează în modelul *Principii și parametri*, un principiu de control al variației, denumit *principiul transparenței* – PT: pe măsură ce timpul trece, gramaticile devin din ce în ce mai complexe, din ce în ce mai opace. Pentru că această complexitate violează PT, intervine brusc o restructurare care reinstaurează transparența. Schimbarea lingvistică este, așadar, un accident care se petrece între generații, când copiii care învață o limbă construiesc o gramatică diferită de cea a părinților lor, pe baza datelor alterate la care sunt expuși în cursul achiziției.

- Contactul dintre limbi poate fi responsabil de mai multe deviații lingvistice; sistemele gramaticale în competiție pot fi sursa unor inovații (Kroch 1989).

Schimbarea sintactică este motivată prin simplificarea structurilor în cadrul procesului de achiziție a unei limbi (Roberts 1993; Roberts, Roussou 2003). Structurile marcate sunt, în general, înlocuite de structuri nemarcate.

- Bazându-se pe observațiile din sintaxa istorică tradițională, Longobardi (2003) susține că sintaxa este un domeniu rezistent la schimbările pe termen scurt. Menținând linia generativă, Longobardi susține că sintaxa este inertă, din punct de vedere diacronic (teoria inerției). Dacă o gramatică a unei limbi date este compatibilă cu gramatica universală, această gramatică nu ar trebui supusă schimbărilor diacronice (vezi paradoxul de la care am pornit). Iar dacă aceste schimbări apar (și evident apar), înseamnă că nu sunt generate de proprietățile sistemului însuși, nu se localizează în sintaxă (dar o pot afecta), ci în alte module ale gramaticii, care nu sunt centrale (morfologia, fonologia, lexicul). Deci, schimbarea sintactică poate apărea, potrivit acestei teorii, numai ca o consecință a unei schimbări semantice, fonologice etc.

Dacă privim schimbările sintactice de-a lungul unei perioade lungi de timp, am putea avea impresia că schimbarea diacronică este un proces global de transformare a unui sistem

complex care funcționează bine într-un alt sistem complex (Salvi 2008). Schimbarea nu se petrece în acest mod; este vorba, de fapt, despre numeroase schimbări individuale mărunte (unele dintre ele întâmplătoare, inovații care îmbunătățesc limba, altele sunt cauzate de imperfecțiuni ale sistemului lingvistic), care, puse la un loc, dau impresia de globalitate a schimbării (Salvi 2008).

Dinamica sistemului lingvistic se manifestă prin prezența unor zone considerate *instabile*, cu relații laxe și variante multiple de realizare la nivelul expresiilor (Guțu Romalo 2005: 12). Schimbarea presupusă de evoluția limbii se realizează în timp și implică un interval variabil în care coexistă inovația și faptul lingvistic vechi afectat de reorganizare, iar raporturile de frecvență se modifică treptat în favoarea celui dintâi (Guțu Romalo 2005: 13).

1.7. Concluzii

În acest capitol am trecut în revistă câteva dintre cele mai consistente teorii formulate în bibliografia de specialitate asupra schimbării lingvistice, în general și asupra gramaticalizării, în special. Pentru susținătorii perspectivei funcționaliste, care susțin emergența continuă a sistemelor gramaticale prin uz, schimbarea semantică și inferența pragmatică sunt cei mai importanți factori. Pentru adepții teoriilor generativiste, schimbarea sintactică este o schimbare a valorilor parametrilor dintr-o limbă dată. La mijloc se plasează modelul mâinii invizibile de care vorbește Keller 1994.

Între etapele de sursă și țintă înregistrate în cadrul unei schimbări diacronice, sunt mai mult etape intermediare, inclusiv un stadiu în care tipare diferite sunt coocurente. Schimbările lingvistice sunt așadar graduale, cu forme care substituie încet alte forme în perioade lungi de timp. Forme noi apar mai întâi în contexte particulare, apoi se extind și în alte contexte. În final, fie se construiește o nouă structură, fie se reconfigurează un tipar vechi prin achiziția unui sens procedural nou. Ideea pe care o propune Kroch 1989 este că analiza sincronică nu este nici pe de parte suficientă pentru lingvistul preocupat de evoluția unei construcții, altfel spus de schimbarea lingvistică petrecută în timp. Atunci când o structură se schimbă, cele două construcții în competiție își păstrează fiecare gramatica de-a lungul unui set complex de contexte lingvistice.

Cea mai importantă concluzie a acestui capitol este că procesele de gramaticalizare (pe care le vom prezenta și noi în această lucrare) se petrec în timp. În analiza diacronică, mecanismele sunt prezentate în termenii *înainte* și *după*, prin comparația unor stadii diferite ale limbilor. Indiferent de modul în care am defini gramaticalizarea, indiferent de perspectiva teoretică urmărită în această definiție – ca evoluție graduală și unidirecțională reprezentată printr-un set de fenomene independente care se intersectează sau ca operație derivată din

reanaliză – perspectiva diacronică este obligatorie. Sarcina lingvistului preocupat de sintaxa istorică este aceea de a propune o analiză a gramaticii bazându-se pe o evidență negativă (absența unor construcții din corpus sau frecvența redusă a ocurențelor înregistrate).

O altă observație pe care o reținem pentru analiza noastră următoare este că fenomenul de degramaticalizare poate afecta izolat anumite structuri din limbi particulare și are ca rezultat construcții excepționale (chiar dacă acestea sunt puțin numeroase și nu pot fi reprezentate într-un mod sistematic ca o regularitate interlingvistică).

CAPITOLUL 2.

STADIILE VECHI ALE LIMBII ROMÂNE.

ADJECTIVUL ÎN LIMBA VECHE - TRĂSĂTURI GENERALE

Obiectivul principal al acestei lucrări este să dea o imagine despre sistemul de gradare din limba română prin evidențierea unor aspecte din evoluția comparației și a intensității în construcțiile adjectivale. Unele dintre aceste aspecte sunt controversate, altele, dimpotrivă, nerelevante încă. Acest obiectiv este evident legat de istoria limbii.

În prima parte a acestui capitol vom discuta despre periodizarea limbii române, periodizare trasată în studiile de specialitate și reflectată în texte. Mai departe, vom arăta care sunt textele vechi care compun corpusul reprezentativ pe baza căruia vom realiza analiza sistemului de gradare. Este vorba despre un corpus de texte originale și traduse (de la cele mai vechi păstrate, până în prima parte a secolului al XVIII-lea). În ultima parte a capitolului propunem câteva dintre trăsăturile adjectivului în limba veche (așa cum ne apar ele în textele analizate din secolele XVI – XVIII), multe dintre ele neconservate în limba actuală. Aceste trăsături compun o imagine a unei clase de unități în permanentă instabilitate a tiparelor sintactice. Vom urmări în ce măsură acest grad ridicat de variație prezent în sintaxa adjectivului se păstrează în sintaxa construcțiilor gradate din limba veche, manifestându-se ca trăsătură generală a clasei.

2.1. Stadii în istoria limbii române

Româna este o limbă romanică aparținând familiei de limbi balcanice, singura limbă romanică din estul Europei. Limba română este „limba latină vorbită în mod neîntrerupt în partea orientală a Imperiului Roman, cuprinzând provinciile dunărene romanizate (Dacia, Panonia de Sud, Dardania, Moesia Superioară și Inferioară), din momentul pătrunderii limbii latine în aceste provincii și până în zilele noastre” (Rosetti 1986: 75). Definiția propusă de Rosetti poate fi completată cu o observație similară a lui Pușcariu (1974: 98) care arată că încercarea de a fixa o anumită fază de evoluție ca fiind începutul unei limbi este rezultatul unei concepții arbitrare și chiar eronate. „În fapt, orice limbă vie este dinamică, în continuă devenire și reprezintă în toate timpurile doar trepte intermediare”. Nașterea unei limbi nu este niciodată un fenomen de moment, ci unul durativ. O limbă nu apare, ci se constituie și se dezvoltă în cadrul unui proces îndelungat, care presupune succesiunea și continuitatea unor stadii (Cvasnîi Cătănescu 1996: 59).

Ca și celelalte varietăți lingvistice înrudite (sardă, italiană, retoromană, franceză, occitană, catalană, spaniolă, portugheză, dalmată), româna continuă structura limbii latine, cu multe schimbări, în urma evoluției firești la care e supusă orice limbă în dezvoltarea ei (Sala 2006: 13).

Româna este continuatoarea latinii danubiene vorbite (latina vulgară sau populară). Comparată cu latina clasică (varianta literară, îngrijită, guvernată de norme severe), latina vulgară este mult mai mobilă, atât ca receptivitate la inovații, cât și ca libertate față de recomandările normative. Latina danubiană este atestată prin aproape 3000 de inscripții latinești descoperite pe teritoriul vechii Dacii (Fischer 1985).

Spre deosebire de aria romanică vestică, pentru care periodizarea poate fi stabilită cu limite stricte, dată fiind continuitatea textelor, în cazul limbii române, se pot numai formula ipoteze, pentru că lipsesc texte scrise pentru perioade îndelungate (GR 2013). Stadii întregi din istoria limbii române sunt astfel reconstruite, iar limitele dintre perioade sunt aproximative (Ionescu-Ruxăndoiu 2010: 195).

- Cea mai veche perioadă din istoria limbii române este româna comună (denumită protoromâna – ILR 1969, româna primitivă – Densusianu 1961). Aceasta este o etapă importantă reprezentată de perioada de dinaintea separării celor patru dialecte: dacoromâna, aromâna (macedoromâna), meglenoromâna și istroromâna. Separarea acestor dialecte a început în secolul X și a continuat până în secolele XI, XII (Sala 2010: 855). Înaintea acestei separări, a existat o comunitate românească, responsabilă de numeroase trăsături comune ale celor patru dialecte. Românii din nordul și sudul Dunării formau o comunitate teritorială și de civilizație. Unitatea de civilizație a românilor, în epoca de comunitate, oglindită în unitatea limbii, este un fapt esențial pentru dezvoltarea ulterioară a românei.

Limba comună și-a menținut omogenitatea, astfel încât diferențele dialectale din cadrul dacoromânei sunt minime (Rosetti 1986: 322). De asemenea, prin aceste trăsături comune în cele patru dialecte, româna se individualizează în același timp printre celelalte limbi romanice (Sala 2010: 855). Perioada românei comune nu este atestată lingvistic (dat fiind că nu există probe scrise), dar poate fi examinată prin reconstrucție comparativă.

- Începând cu secolul al XIII-lea, cele patru dialecte sunt autonome și au o evoluție independentă și divergentă (GR 2013). Aromâna, meglenoromâna, istroromâna și dacoromâna sunt prelungiri ale românei comune. În ciuda unor deosebiri (fonetice sau lexicale), explicabile istoric, ele dezvoltă, ca structură gramaticală, același tipar de bază (Cvasnîi Cătănescu 1996).

Între secolele XIII și XVI, se vorbește despre dacoromâna comună. Este perioada dintre despărțirea dacoromânei de celelalte dialecte suddunărene și apariția unor diferențe dialectale interne (graiurile). Pentru această perioadă nu există decât surse izolate sau fragmentare, preluate din texte scrise în latină (care provin, în special din Transilvania), maghiară sau slavonă în care

s-au identificat cuvinte românești (Vasiliu, Ionescu-Ruxăndoiu 1986). Este vorba despre inscripții, documente de cancelarie, scrieri istoriografice (care privesc și istoria românilor) sau scrieri religioase.

- Perioada veche (ceea ce numim româna veche) este o etapă îndelungată și sinuoasă, manifestată pe parcursul a două secole (XVI – XVIII). Limitele acestei perioade sunt fixate convențional: 1521, anul în care a fost semnalat / păstrat cel mai vechi text original românesc (*Scrisoarea lui Neacșu din Câmpulung*, adresată lui Hans Benker, judele Brașovului) și 1780, anul în care a fost tipărită prima gramatică (*Elementa linguae daco-romanae sive valahicae* de Samuil Micu și Gh. Șincai). În această perioadă, apar numeroase traduceri religioase din slavonă, dar și texte juridice, scrieri ale cronicarilor vremii sau texte originale (la început de mică întindere, documente particulare).

În raport cu stadiile precedente, epoca veche este dominată de un element de noutate absolută: scrisul în limba română. Începând cu secolul al XVI-lea, fazele evolutive ale limbii române sunt paralele cu principalele etape ale dezvoltării scrisului românesc (Cvasni Cătănescu 1996: 89). Cei mai mulți filologi români sunt de părere că scrisul în limba română este mult mai vechi decât scrisoarea lui Neacșu. „De fapt, trebuie să se fi scris românește întotdeauna, sporadic și pentru nevoi particulare. Dar aceste texte s-au pierdut” (Rosetti 1986: 430). Foarte probabil că scrierea limbii române era practică numai în anumite cercuri, iar răspândirea ei este un proces îndelungat care trebuie să se fi extins și asupra secolului al XVI-lea (Gheție, Mareș 1974: 55). Se știe că textul jurământului de credință făcut de Ștefan cel Mare regelui Cazimir al Poloniei în 1485 a fost tradus în latină din română („haec inscripcio ex Valachico in latinum versa est”), dar originalul românesc nu s-a păstrat. Zece ani mai târziu, în 1495, autoritățile din Sibiu plătesc un preot român pentru redactarea unor scrisori în limba română și mai sunt și alte dovezi de acest tip (Gheție, Mareș 1974: 46). Astfel, se poate conchide că, în a doua jumătate a secolului al XVI-lea, de când datează textele literare românești care s-au menținut până astăzi, tradiția literară românească avea, în anumite regiuni ale țării, o vechime de aproximativ 100 de ani (Gheție, Mareș 1974: 55).

- Perioada modernă (1830 – 1880) se caracterizează prin diversificare stilistică (științific, administrativ, beletristic) și producții literare originale (generația pașoptistă, Școala Ardeleană). Este precedată de o etapă de tranziție, perioada premodernă (1780 – 1830) caracterizată prin apariția a numeroase traduceri de popularizare în limba română, cărți școlare, lucrări normative, dar și prin menținerea unor trăsături vechi (manifestate, de exemplu, în cadrul vocabularului). Din punct de vedere lingvistic, epoca modernă se distinge prin două tendințe complementare: unificare (impunerea unor reguli pentru toți vorbitorii instruiți ai limbii române) și modernizare (abandonarea structurilor arhaice în cadrul vocabularului).

- Perioada contemporană (din 1880 până astăzi) se caracterizează prin evoluție rapidă și manifestă în continuare deschiderea la împrumuturi (Niculescu 2003: 113).

Ne vom opri, în lucrarea de față, îndeosebi asupra perioadei vechi (cuprinse între secolele XVI – XVIII), nu înainte de a prezenta în câteva linii generale textele românești vechi pe care le folosim drept corpus al analizei noastre.

2.2. Tipuri de texte vechi românești

Textele asupra cărora ne vom opri în lucrarea de față sunt texte originale și traduse din perioada veche (secolele XVI – XVIII). Acestea reprezintă un corpus reprezentativ constituit în cadrul proiectului *The Syntax of Old Romanian* (coord. Gabriela Pană Dindelegan) la care am colaborat, proiect realizat în cadrul Sectorului de gramatică al Institutului de Lingvistică „Iorgu Iordan – Al. Rosetti” și acceptat spre publicare la Oxford University Press.

Așa cum am arătat și mai sus, textele originale din epoca veche sunt la început texte scurte, relativ unitare ca destinație, scrisori particulare sau documente de cancelarie (acte diplomatice, mărturii, documente testamentare, însemnări zilnice, condici de socoteli de vânzare-cumpărare, acte de donație etc.) care implicau utilizarea limbii vii, vorbite de oamenii simpli. La nivel lingvistic, textele se remarcă prin sintaxa firească, neinfluențată de vreun original străin. La sfârșitul secolului al XVII-lea și începutul secolului al XVIII-lea se diversifică tipurile de texte originale și se îmbogățesc cu categoria lucrărilor istoriografice ale cronicarilor (moldoveni și munteni). De asemenea, apar și cărți religioase originale (de exemplu, scrierile lui Varlaam sau ale lui Antim Ivireanul).

Scrierile originale erau mult mai clare decât traduceri care urmau servil originalele slavone și aveau un stil greoi și încâlcit. Documente încheiate după 1574 de boierii moldoveni la procesul lui Petru Șchiopul din Polonia sau scrisori diplomatice dictate de Mihai Viteazul se remarcă prin cursivitate și nuanțări semnificative (Coteanu 1981: 88).

Textele traduse sunt cele mai multe scrieri religioase (pravile, predici, părți din Biblie) care transpun din slavonă (dar și din maghiară sau latină) în limba română. Primele texte traduse în limba română care s-au păstrat în manuscris sunt textele rotacizante (de exemplu, *Codicele Voronețean*, *Psaltirea Hurmuzachi*, *Psaltirea Scheiană*). Dintre textele tipărite, cele mai importante sunt textele coresiene (mai mult de zece cărți de cult apărute într-un interval scurt), care au cunoscut o îmbunătățire considerabilă (asumată de Coresi și de ucenicii săi), au devenit accesibile și au fost larg răspândite (*Tetraevanghelul*, *Cazania I*, *Cazania II* ș.a.). Textele de acest tip nu sunt simple „piese” într-un repertoriu de carte veche românească. Prin destinația lor practică, traduceri religioase reflectă încercarea îndrăznească de subminare a autorității limbii

slavone, limbă oficială în Biserica ortodoxă (alături de greacă)” (Cvasnî Cătănescu 1996: 92). În plus, aceste cărți erau folosite și ca manuale după care cărturarii transmiteau cititul și scrisul românesc.

Treptat, textele traduse își largesc spectrul: cărți laice, juridico-administrative (coduri de legi cu caracter oficial). Apar primele cărți populare (*Alexandria*, *Floarea darurilor*), povestiri parabiblice și hagiografice, legende apocaliptice sau apocrife, cu conținut eroic, didactic sau moralizator (*Codex Sturzanus*).

Detașarea progresivă de biserică este dublată de o evoluție formală. „Cu cât ne depărtăm de epoca primelor tipărituri în limba română, exprimarea este mai clară, iar conținutul textului mai ușor de înțeles. Tipăriturile și copierile succesive ale *Psaltirii*, textul care a cunoscut cele mai multe versiuni (9) dintre scrierile vechi românești, pun, spre exemplu, în evidență, o permanentă perfecționare a redactării. Aceeași constatare este prilejuită de lectura comparativă a primei și celei de-a doua traduceri a *Cazaniei*” (Chivu 2000: 32). Unele dintre versiuni sunt rafinate și foarte clare (de exemplu, *Cazania* lui Varlaam din 1643, *Psaltirea în versuri* a lui Dosoftei din 1673 sau *Biblia de la București*, prima variantă românească integrală a Vechiului și a Noului Testament).

În secțiunea următoare vom urmări două dintre cele mai importante trăsături manifestate în sintaxa adjectivului din limba veche. Scopul acestei investigații este de a scoate la iveală gradul ridicat de variație sintactică din domeniul adjectival pe care ne așteptăm să îl identificăm, în egală măsură, în structurile de gradare.

2.3. Adjectivul în limba veche

În limba actuală, adjectivul reprezintă o clasă lexico-gramaticală complexă, cu unități eterogene, cu un comportament sintactic și semantic diferit (Brăescu 2012). Cu atât mai mult, în perioada veche analizată, clasa adjectivului se caracterizează printr-un grad ridicat de variație, manifestat la nivel morfologic (nici regulile de acord cu numele și nici regulile de articulare nu sunt fixate în textele vechi românești înregistrate), dar și la nivel sintactic.

Pornind de la mai multe studii (Stan 2013, Brăescu sub tipar) prezentăm, în continuare, două dintre trăsăturile pe care le considerăm a fi cele mai reprezentative pentru comportamentul gramatical al clasei adjectivului în limba veche: relația de complementare autorizată de adjective și topica unităților din grupul adjectival. Grupul adjectival include complemente și adjuncti de mare varietate, structuri parțial menținute în limba actuală. Configurațiile ample de ordine și de serializare în GN demonstrează o mai mare libertate a adjectivelor calificative și mai ales a celor relative comparativ cu faza următoare a limbii.

În analiza gradării adjectivelor, așa cum se manifestă categoria în limba veche, vom avea în vedere aceste două trăsături: pe de o parte, în interpretarea complementelor comparative, pe de altă parte în analiza topicii cuvintelor de gradare. Aceste aspecte se vor dovedi relevante și din punct de vedere tipologic.

2.3.1. Complementele adjectivului

În textele de secol XVI apar numeroase adjective însoțite de complemente (constituenți subcategorizați de centrul adjectival). Adjectivele care se construiesc cel mai frecvent cu complemente sunt cele derivate cu sufixul *-tor*. Spre deosebire de limba actuală, în care relația de complementare este autorizată, în general, de adjectivele calificative aflate în poziție postnominală, în textele vechi apar numeroase adjective însoțite de complemente în poziție prenominală; această posibilitate se va menține până la sfârșitul perioadei vechi.

Prezentăm în continuare construcțiile cu adjectiv și complement direct, complement indirect, complement în genitiv și complement prepozițional din limba veche. Fiecare aspect discutat va fi susținut prin observații teoretice sau descriptive de limbă actuală, în măsura în care se dovedesc relevante pentru justificarea funcționării unor tipare sintactice.

2.3.1.1. Adjectiv + complement direct

Adjectivele care admit obiecte directe sunt cele mai multe forme derivate cu sufixul *-tor*, grație statutului lor de categorii mixte, așa cum au fost analizate de Pană Dindelegan (2015). Aceste adjective au, pe de o parte, o flexiune adjectivală și manifestă acord cu numele prin copierea informațiilor morfologice. Pe de altă parte, adjectivele derivate cu *-tor* păstrează trăsături verbale de la verbele din care provin: primesc complemente directe cu (1a) sau fără prepoziția *p(r)e* (1b,c):

- (1) a. Această pasăre iaste **iubitoare** foarte **pre soțul** său (CazV.1643: 121)
- b. seminții **mâncătoare carne** de om (CDicț.1691–7: 45)
- c. domnii **neștiutori rândul** ei (CLM.1700–50: 96)

Același adjectiv poate apărea construit (în același text și context) cu un obiect direct și cu un obiect prepozițional cu *de* (Pană Dindelegan 2015):

- (2) a. **needucători poamă** (CDicț.1691–7: 257)
- b. **needucători de poamă** (CDicț.1691–7: 258)

Dintre adjectivele nederivate cu sufixul *-tor*, numai adjectivul *dator* funcționa încă din secolul al XVI-lea ca adjectiv tranzitiv (Pană Dindelegan 1992: 52). Tiparul de construcție s-a menținut și în limba actuală, acesta rămânând singurul adjectiv cu regim tranzitiv:

- (3) a. **nemică datoriu** nefiind (CC².1581: 485)
 b. dobânzile ceale trecute **care** va fi **dator** mortul (Prav.1780: 116)

Semnalând caracteristicile distributive ale acestui adjectiv, care nu suportă clitice și nu acceptă mărci de diateză (așadar nu satisface testele de tranzitivitate), Pană Dindelegan (2003: 112) îl plasează la limita inferioară (sau la pragul minim) al tranzitivității¹. În analizele formulate pe baza funcționării acestui adjectiv, s-a discutat mai degrabă despre un caz inerent, selectat de adjectiv, decât despre un caz impus de o categorie funcțională. Îl numim acuzativ, dar, de fapt, este un caz nemarcat (nominativ / acuzativ), imposibil de validat, pentru că structura nu admite nici clitice, nici construcția cu *pe*: **mi-l este dator pe el* (RGR 2013: 498).

În anumite contexte, construcția tranzitivă este ambiguă și permite interpretarea complinirii adjectivului și ca un complement prepozițional („dator cu ceva”). Și această variație sintactică s-a păstrat în limba actuală. Caracterul oscilant al construcției (între tiparul intransitiv și cel minim tranzitiv) este și un indiciu că tranzitivitatea sintactică nu este o caracteristică a clasei adjectivului (Pană Dindelegan 2003: 112):

- (4) a. bărbații **datori sânt să iubească muierile** (CM.1567: 261^v)
 b. **datori suntem a milui și a întări** pre sf <â>nta mănăstire (Doc.Athos¹.1672: 260)
 c. și noi **datori sântemu a iubi** unulu pre alaltu (CC².1581: 524)

2.3.1.2. Adjectiv + complement indirect

Dintre tipurile de complemente autorizate de adjectiv, complementul indirect se înregistrează cel mai frecvent în limba veche. Inventarul de adjective care se construiesc cu dativul este diferit de cel din limba actuală. Numeroase adjective care se construiau cu dativul în limba veche sunt înregistrate (în limba actuală) ca având regim prepozițional. Un exemplu în acest sens este reprezentat de tiparul de construcție al adjectivului *urât*, care avea în limba veche și regim de dativ (5f), spre deosebire de construcția echivalentă actuală (*urât de toți*):

- (5) a. că acela iaste **pierzătoriu vieții noastre** (CC².1581: 512)

¹Se discută (Pană Dindelegan 2003: 103-115) despre trepte sau grade de tranzitivitate, de la tranzitivitatea forte la tranzitivitatea slabă. Testele tranzitivității forte sunt: combinarea cu clitice în acuzativ, dublarea clitică și acceptarea pasivizării (DSL: 552). Tranzitivitatea minimală, legată de comportamentul adjectivului *dator*, a fost invocată și în cazul obiectului secundar sau al formelor de supin.

- b. Și noi amu, ce eramu **prinși diavolului** (CC².1581: 521)
- c. Omă ce e **învățat dulceției ceștii vieți** (CC².1581: 30/36)
- d. oameni noi, curați, **destoinici sfintei cumenecături, slujbeei lui Hristos** (Prav.1581: 238^r)
- e. Strâmbătatea easte **protivnică dreptăției** (FD.1592–1604: 548^v)
- f. el era **urât tuturor** și-l părăsiră (MC.1620: 21^r)
- g. Noi amu **vinovați** suntem **lu Dumnezeu** (CC².1581: 47)
- h. va fi **lui milostivnic** (CC¹.1567: 31^v)

Unele adjective păstrează regimul cazual al verbelor din care provin. Adjectivele *iubeț*, *iubitor* se construiesc la fel ca verbul *a iubi*, care admite în textele vechi și combinația cu dativul – *a iubi cuiva*. Aceste adjective acceptă construcții prepoziționale cu *la* echivalente cu dativul (Stan 2013: 294):

- (6) a. **Iubitori la argint** (LD_{III}.1630–50: 58^r)
- b. Ascultați, oameni **iubitori la oameni**, adâncul (MI.~1630: 170^r)

Exemplele de sub (7) conțin structuri cu adjective însoțite de complementele indirecte antepuse, o anomalie în raport cu structurile din limba actuală. Așa cum vom arăta și la celelalte tipuri de complemente, aceste structuri reprezintă o primă dovadă că sintaxa grupului adjectival din româna veche păstrează urme de structuri cu centru final (engl. *head-final*) și urme ale nonconfiguraționalității. O limbă are o sintaxă configurațională dacă relațiile dintre constituenți sunt codificate prin poziția sintactică pe care aceștia o ocupă (franceză, engleză, română etc.). În schimb, o limbă are sintaxă nonconfigurațională dacă relațiile dintre constituenți sunt marcate în forma acestora (caz, acord); nu există o structură a frazei în care constituenții să ocupe poziții stabile (Ledgeway 2012).

- (7) a. de vream ce **brudiii noastre limbi cunoscătoriu** ești (CII.~1705: IV)
- b. toate ceale **sufletului și trupului folositoare** îți poftesc (CII.~1705: V)
- c. pre Dumnădzău **a toate darurile** deplin **dăruitoriul** (CII.~1705: 55)
- d. un mielă la hire, nelacom, **nemăruia rău** (CLM.1700–50: 210^v)

2.3.1.3. Adjectiv + complement în genitiv

Structura cu adjectiv și complement în genitiv este destul de controversată în studiile românești. Într-o analiză a tiparului, construcția pe care o avem în vedere este explicată (Avram

1980) prin nominalizarea unor propoziții atributive conținând verbe tranzitive (8a). Prin această transformare, verbul tranzitiv a fost substituit cu adjectivul corespunzător, iar obiectul direct în acuzativ a devenit un obiect indirect în genitiv, precedat de articolul *al* (8b):

- (8) a. echipa câștigă premii
b. echipa câștigătoare a premiilor

În teoria generativă a guvernării și a legării, complementul în genitiv este admis de nume și de adjective. Acestea atribuie cazul genitiv determinantului lor la nivelul structurii sintactice de adâncime, într-o relație de guvernare (reecțiune). Adjectivele românești înrudite prin formă cu verbele se combină cu un complement în genitiv având valoarea obiectului direct din grupul verbal (Stan 2003: 92).

Construcția a cunoscut, însă, și o a doua interpretare, conform căreia adjectivele implicate pot avea citire substantivală. Rădulescu 1992 ia în discuție statutul morfologic neconcludent al centrului sintagmei: substantiv sau adjectiv. Autoarea susține că substantivul în genitiv poate fi, în egală măsură, interpretat ca un modifier nominal obișnuit. Testele propuse pentru validarea naturii substantivale a unităților discutate sunt: suprimarea substantivului centru al sintagmei nominale (9a) și adăugarea unui adjectiv (9b,c):

- (9) a. (Echipa) câștigătoare a turneului
b. Tatăl meu este **un mare iubitor** al cărților de istorie
c. Realizăm un documentar despre sate **păstrătoare fidele** ale unor tradiții

Complementele în genitiv înregistrate apar numai în contextul adjectivelor postverbale, provenite din verbe tranzitive construite cu un obiect direct cu trăsătura [+ Def] (10a). Așa cum am arătat și mai sus, în cazul adjectivelor derivate cu *-tor* construite cu obiect direct, aceste adjective pot fi interpretate drept categorii mixte (Pană Dindelegan 2015): combinarea cu un OD susține natura lor verbală, iar combinarea cu un complement cu formă de genitiv susține natura adjectivală / nominală (10b). Prezența articolului susține interpretarea de substantiv a centrului. Considerăm că, numai în acest caz, termenul în genitiv funcționează ca un complement al numelui postverbal și nu ca un complement al adjectivului (10c):

- (10) a. aceia au fost **a lucrurilor făcători** (CII.~1705: 80)
b. omu **neștiutoriu rândul și a obiceiurilor** (CLM.1700–50: 180^v)
c. Dumnezeu, ce ești **iubitoriul oamenilor** (CM.1567: 260^r)

Genitivul cu marca *de* (11a) este un GDet încorporat într-un GPrep și corespunde genitivului analitic din limbile romanice. Această construcție era deja un arhaism sintactic în secolul al XVI-lea (Stan 2013: 297–299) și se păstrează în perioada următoare mai ales în texte biblice. Al doilea tipar de genitiv analitic identificat în secolul al XVI-lea este construcția cu prepoziția funcțională *a* (11b):

- (11) a. sufletulu **iubitoriu de lucrulu** lumiei (CC².1581: 439)
 b. Iosif (...) fu **hrănitriu a tot pământul** Eghipetului (CC¹.1567: 87^r)

2.3.1.4. Adjectiv + complement prepozițional

Dintre tipurile de complemente prepoziționale autorizate de centrele adjectivale, cele mai numeroase (derivate (12a,b), participiale (12c) sau propriu-zise (12d-g)) se construiesc cu prepoziția *de*:

- (12) a. având tată **închinătoriu de idoli** (BB.1688: XXVII)
 b. **de grabnică moarte aducătoare** iaste (CII.~1705: 23)
 c. **de stârvurile împutite** totdeauna **însătate** și nesăturate sint (CII.~1705: 54)
 d. Cine e **plin de hitlenie** nu le va lăsa niceodată (FD.1592–604: 551^r)
 e. Cui e blăstem rostul lui, **plin iaste de amar și de hicleșug** (CP¹.1577: 14^r)
 f. toț sânt boiari mari și voinici **hrăbornici de războiu** (FD.1592-1604: 548^r)
 g. și așa să vor face **vrednici și de alte trepte** mai mari (Prav.1780: 54)

Complementul prepozițional cu *de* poate fi expresia unui obiect direct noreferențial al verbului aflat la baza adjectivului derivat (*a face un rău* (13a)) sau poate apărea tocmai ca urmare a regimului prepozițional al verbului însuși (*a curăța de ceva* (13b)):

- (13) a. oameni **făcători de rău** (CCat.1560: 5^v)
 b. fiiulu său **curățitoriu de păcatele noastre** (CC².1581: 469)

Alte adjective admit complemente prepoziționale cu prepozițiile *în* (14a), *spre* (14b), *întru* (14c), *cu* (14d) sau *la* (14e):

- (14) a. putem fi noi **partnici în mila lu Dumnezeu** (CC¹.1567: 43^v)
 b. izvor de apă **curătoriu spre viața de veaci** (CC¹.1567: 21^v)

- c. fii **vârtos întru liubov** (FD.1592–604: 546^v)
- d. Nu fi **scumpu cu mila** (FD.1592–604: 496^r)
- e. și **răbdătoriu la năpăști**; și să-ș ție alte pohte (FD.1592–604: 589^r)

Dintre complementele autorizate de adjective, cele mai multe exemple de antepoziție, corespunzătoare sistemului *head-final*, au fost înregistrate cu complemente prepoziționale (Brăescu, Dragomirescu, Nicolae sub tipar). La fel ca în cazul exemplurilor cu complemente indirecte antepuse, structurile cu această topică au dispărut din româna actuală:

- (15) a. tuturor dihaniilor **pre picioare îmblătore**, ce și lighoilor **pre pantece târătoare** (CIL.~1705: 38)
- b. cuvintele așa **la inimă lovitoare** a altuia sint (CIL.~1705: 52bis)
- c. și **de toți lăudații** apostoli (CL.1570: 5^r)

Aceleași adjective pot dezvolta configurații argumentale paralele, înregistrate în aceeași perioadă. De exemplu, complemente admise de adjectivul *destoinic* pot fi realizate diferit: prin grupuri prepoziționale (16a), prin grupuri nominale în dativ (16b), prin propoziții nonfinite (16c) sau prin propoziții conjuncționale (16d). Nu am remarcat o preferință de utilizare în prima parte a perioadei cercetate, dar unele dintre tipare și-au redus frecvența și au dispărut din limba actuală (16b,c). Variația sintactică rămâne, așadar, o trăsătură generală a limbii române vechi:

- (16) a. **destoinici de a cunoaște și a deosebi** prețul fieșcăruia (Prav.1780: 104)
- b. a șasea easte **dăstoinică-cuvântului** și de bucurie (FD.1592–604: 566^f-566^v)
- c. **destoinic** ar fi fost **a o ținea și a o derepta** (MC.1620: 42^r)
- d. Doamne, nu sânt **destoinic** la casa mea **să mergi** (CC¹.1567: 62^r)

Bogăția inventarului de adjective care autorizează complemente și numeroasele diferențe de sens dintre stadiul vechi al limbii și cel actual face dificilă detașarea construcțiilor cu adjuncți. Prezentăm în continuare câteva structuri ambigue:

- (17) a. Și căuta să vază Iisus cine iaste și nu putea de nărod, că **de crescut** era **mic** (CC¹.1567: 131)
- b. om **de trup și de hire slabu** (CLM.1700–50: 210)
- c. Să fir omul curund audzitor și apestit grăitor și **zăbăvit la mânia** (FD.1592–604: 491^v)

- d. iar Rahil era **frumoasă la chip și ghizdăvă la față foarte** (BB.1688: 21)
- e. și **răbdătoriu la năpăști**; și să-ș ție alte pohte (FD.1592-1604: 589^r)
- f. Dară ce răspundere voru avea neplecații de ei și **iuții cu inimile** (CC².1581: 528)
- g. fiind **în trup muritoriu** (CC¹.1567: 74)

2.3.2. Topica modifierilor adjectivali

Tratată, în general, ca un fenomen pur sintactic, ordinea adjectivelor este, de fapt, determinată de factori multipli din toate compartimentele lingvistice. Dificultatea vine din încercarea de a lega poziția adjectivului de un factor unic. Studiile generale de ordine a cuvintelor pun în joc factori aparținând unor clase diferite: semantismul adjectivului, semantismul numelui, comportamentul morfosintactic al adjectivului, comportamentul morfosintactic al numelui, poziția sintactică a sintagmei în frază, prozodia etc. (Brăescu 2013). În plus, în diacronie, se constată, de multe ori, diferențe de dispunere a unităților față de configurațiile actuale.

În analizele asupra topicii adjectivelor, se pleacă de la ipoteza că există o ordine de bază universală (Cinque 2010), în conformitate cu care adjectivele sunt generate în poziții prenominală. Modificatorii postnominali nu apar generați la dreapta, nu este permisă adjuncția la dreapta (engl. *right adjunction*); poziția lor se explică prin urcarea numelui peste adjectiv, deci deplasarea numelui la stânga (engl. *head-movement*). Diferențele de configurație dintre limbi sunt explicate prin faptul că N se ridică în limbile romanice (18a,b), dar în limbile germanice rămâne *in situ* (18c):

- (18) a. rom. *o mașină franțuzească*
fr. *une voiture française*
- b. engl. *a French car*

În analiza serializării adjectivelor, Cinque (2010) propune ierarhia unor clase de adjective (cu centre funcționale specifice), despre care se presupune că există independent în secvența funcțională; de exemplu, sunt plasate cel mai aproape de nume adjectivele relaționale care indică naționalitatea, apoi culoarea, dimensiunea, calitatea etc.:

- (19) engl. *wonderful big black American cars*

Independent de tipul de compoziție semantică, s-a constatat tendința comună mai multor limbi prin care adjectivele exprimând proprietăți obiective sunt mai apropiate de nume decât cele exprimând proprietăți subiective (Sproat, Shih 1988). Pornind de la aceste observații, ne-a atras atenția (Brăescu, Dragomirescu 2014) faptul că, în textele vechi, adjectivele relaționale pot fi plasate și în antepoziția numelor și că, aceste unități nu respectă nici constrângerile de adiacență cu numele pe care le cunoștem în limba actuală.

În continuare vom prezenta câteva tipare de topică și serializare în care sunt implicate adjectivele calificative și adjectivele relaționale din limba veche, urmărind ca și în cazul relației de complementare, aspectele de variație sintactică sau diferențele de configurație față de tipare analoge din limba actuală.

2.3.2.1 Topica adjectivelor calificative

Adjectivele calificative desemnează o proprietate atribuită unui individ, îndeplinind, în cadrul sintagmei nominale în care apar, o funcție de caracterizare; răspund la testul de intersectivitate (Kamp 1975 (ilustrat prin schema de la 20)), implică, în general, un act de evaluare subiectivă (engl. *speaker oriented adjectives*) și exprimă proprietăți care caracterizează referentul numelui modificat, în opinia vorbitorului:

(20) Ana este o fată foarte frumoasă.

→ Ana este o fată.

→ Ana este foarte frumoasă.

Ca și în limba actuală, adjectivele calificative cu funcția de modificatori nominali nonrestrictivi pot apărea, în limba veche, atât antepuse (21a,b), cât și postpuse numelor (21c,d). Nu ne oprim asupra aspectelor de inconsecvență în marcarea acordului cu numele, mai ales pentru situațiile de antepoziție a adjectivelor (Vasiliu 2007: 111; Stan sub tipar).

- (21) a. Trecuși în **dulce** vreamia în grije (CP¹.1577: 13^v)
 b. Că se luo **mare** frâmseștea ta pre mai sus de ceriu (CP¹.1577: 10^r)
 c. Doamne **dulce**, îndelung-răbdătoriu și mult milostiv (CM.1567: 237^v)
 d. și datori sântem pre oameni vii cu dragoste **mare** a milui (CC¹.1567: 15^v)

Variația de topică afectează și adjectivele din cupluri antonimice, mai ales în exemple din cărțile populare:

(22) e. Dedesuptul **miereei dulce**, se lipește **amar venin** (FD.1592–604: 518^r)

f. Suptu **cuvintele bune**, se lipesc **reale** fapte (FD.1592–604: 518^r)

În limba veche, adjectivele calificative pot fi însoțite de determinantul *cel* (23a), chiar și atunci când sunt antepuse numelor (23b). Tiparul de la (23b) nu mai poate fi reperat în limba actuală (pentru analiza lui *cel*, Nicolae 2015).

(23) a. cunrura **ceaea sfânta** ce stă în capul miu **cela preacuratul** (CS.I.1601: 4^v)

b. Sau cinre se va muta în **cel svântu** dealu al tău (PH.1500–10: 9^r-9^v)

2.3.2.2 Topica adjectivelor relaționale

Adjectivele relaționale prototipice, denominale, desemnează, o relație între două substantive autonome referențial, centrul lexical al sintagmei și numele prezent în radicalul adjectival. Pornind de la analiza propusă de Bosque, Picallo (1996), distingem două subclase de adjective relaționale cu un comportament sintactic diferit: adjectivele clasificatoare și adjectivele tematice.

Sunt considerate (Cornilescu 2005; Brăescu 2012) clasificatoare acele adjectivele relaționale care:

- descriu specii sau tipuri ale conceptelor denumite de substantive (*chimie organică, unitate militară, critic literar*);

- operează o localizare nondeictică în timp și spațiu și trimit la un reper fix (*unelte preistorice, reședință montană*) sau la intervale de timp măsurabile (*tarif orar, bilanț anual*);

- desemnează o relație de posesie / meronimie (*zăcământ petrolifer, sistem nervos*).

Adjectivele tematice corespund argumentelor semantice ale unor substantive deverbale, deadjectivale sau relaționale: *atac german* (< germanii atacă), *decizii guvernamentale* (< guvernul ia decizii), *ripostă britanică* (< britanicii ripostează); dată fiind natura nonreferențială a adjectivelor, acestea nu pot fi, însă, interpretate ca veritabile complemente (Brăescu 2012: 45-49; Cornilescu 2005; RGR 2013: 376).

Ca trăsătură semantică generală, adjectivele relaționale sunt nonintersective, subsecutive (Kamp 1975 (test ilustrat în 24)). Subsectivitatea este o trăsătură semantică ce permite doar inferența care se referă la nume, nu și pe aceea care se referă la adjectiv:

(24) El este cercetător științific.

→ El este cercetător.

*El este științific.

Spre deosebire de limba actuală, în care adjectivele relaționale (modificatori nominali restrictivi) au topică fixă (sunt postnominale), în limba veche, am observat (Brăescu, Dragomirescu 2014) că topica adjectivelor relative este (mai) liberă. Încă din primele texte românești, se constată totuși preferința acestor adjective pentru poziția postnominală.

Postpunerea față de centrul nominal este preferată de adjectivele clasificatoare – etnice (25) și categorizante (26):

- (25) a. iaste în țara noastră oameni mulți de leagea **grecească** (DÎ.1593: XCII)
- b. Vine muiarea **samareanină** să scoată apă (CC¹.1567: 24^r)
- (26) a. cu alalți domni **creștinești** (DÎ.1600: XXXIV)
- b. nărodului **omenesc** tremeseș unul-născut al tău fiiul (CL.1570: 22^r)

În general, sunt postpuse și adjectivele tematice, categorizante (27); adjectivele tematice etnice sunt foarte rare (28):

- (27) a. și răbda multe hule **omenești** (MC.1620: 44^v)
- b. Darul **împărătesc** mare este (A.1620: 62^v)
- c. Vin doftoresc și **crăesc** (CBuc.1749: 53v)
- (28) scumpăra-i den legătură **turcească** cu banii săi (DÎ.1593: LXXXIX)

Ceea ce ne-a atras atenția în analiza perioadei vechi cercetate este că, spre deosebire de limba actuală, adjectivele relaționale – clasificatoare (29) și tematice (30) apar și în antepoziție. Fără a avea o frecvență foarte mare, acest tipar este identificat în textele din secolul al XVI-lea și până la sfârșitul perioadei vechi:

- (29) a. întru **bărrbăteștile** strature, întru multă beutură (CV.1563-1583: 79^v)
- b. să află și aceastea învățături dintru **dumnedzăieștile** scripturi (Prav.1581: 234^v)
- c. E voi, sămânță aleasă, **împărătească** sfinție, limbă sfântă (CV.1563–83: 73^v)
- d. cu **catholiceasca** Besearică (BB.1688: XXXI)
- e. și **rusască** limbă și slovenească a o ținea obicinuiescu (CIst.1700–50: 34^v)
- (30) a. Elisavtha zise **proroceasca** grăire cătră Mariia (CC².1581: 552)
- b. **Dumnezeiasca** slujba ce e întru sfinți părintele nostru Ioann (CL.1570: 7^v)
- c. după a **omeneștiei** împreunare priimi nume fiiulu omenescu (CC².1581: 516)

Dacă în limba actuală, adjectivele calificative sunt cele care au, în general, topică liberă, în limba veche, variația de topică este posibilă și pentru adjectivele relaționale, fără a implica diferențe semantice. Antepoziția modificatorului în româna actuală se asociază cu interpretarea marcată, subiectivă, afectivă (Zamparelli 1993, Ledgeway 2012: 51). Distincția restrictiv / nonrestrictiv se reflectă diferit în limbile romanice actuale, implicit în română, față de engleză. În engleză, adjectivele prenominalle sunt ambigue și admit ambele interpretări, iar cele postnominalle sunt obligatoriu restrictive (Jacob 2005, Cinque 2010). În limbile romanice, adjectivele prenominalle sunt obligatoriu nonrestrictive, iar cele postnominalle sunt ambigue și admit ambele interpretări. În limba veche, date fiind configurațiile multiple de topică, nu se poate stabili o corelație între distincția restrictiv / nonrestrictiv și postpunerea / antepunerea adjectivului față de nume.

- (31) a. cu carei au arătat putearea **dumnezeiască** și mai tare (CC¹.1567: 53^v)
 b. svânta **dumnezeiască** mănăstire, ce iaste mai sus scrisă (DÎ.1600: XXXIX)

Regula de adiacență a adjectivelor relaționale față de centrul nominal nu era fixată în textele vechi. Numeroși constituenți pot interveni între nume și adjectivul relațional. Structurile discontinue de acest tip nu mai apar în limba actuală, în care topica adjectivelor relaționale este foarte rigidă:

- (32) a. răpaus sufletului, **soție** omului **sufletească** (FD.1592–604: 485^v)
 b. **Pace** vor avea **sufletească**, cu Tatăl Dumndezeu (CC¹.1567: 50^v)

În limba veche, *cel* putea însoți și adjective relaționale (nu numai adjectivele calificative). Constituentul *cel* nu avea statut clar de articol, ci putea funcționa ca pronominal demonstrativ, fapt care antrenează ambiguități interpretative ale sintagmei:

- (33) a. noi, birăul **cel rumânesc** și cu **cel armenesc** (DÎ.1593-1597: XCVII)
 b. părentele său **celu sufletescu** (Prav.1581: 228^v)
 c. sora fratelui său, **celui sufletescu** (Prav.1581: 230^v)

În perioada imediat următoare se manifestă tendința spre simplificarea expresiei prin reducerea flexiunii. Româna modernă se apropie astfel de tipul romanic occidental, caracterizat printr-un singur determinant la nivelul căruia este marcată și trăsătura de caz (Stan 2013: 95).

2.3.3. Serializarea adjectivelor

Dintre configurațiile de topică în care sunt implicate adjective, le ilustrăm în continuare numai pe acelea care reflectă diferențe față de tiparele din limba actuală.

Dacă grupul nominal cuprinde un adjectiv calificativ și unul relațional, adjectivul calificativ poate fi așezat prenominal (34a) sau, spre deosebire de limba actuală, ambele adjective pot apărea postnominal, în ordinea [nume + adjectiv calificativ + adjectiv relațional] (34b). Exemplul (34c) dovedește că aceeași topică – nepermisă astăzi – era posibilă și pentru structuri cu un adjectiv numeral ordinal și un adjectiv relațional:

- (34) a. naintea **cinstitului** parat **creștinescu** (DÎ.1593: XCII)
b. un veșmentu **mohorâtu împărătescu** (CS_V.1590–602: 47^r)
c. fu însuș împărat **întâiu creștinesc** (MC.1620: 55^v)

Dacă grupul nominal conține două adjective relaționale, ambele sunt postpuse numelui și ierarhizate în funcție de criterii semantice (35a) sau, spre deosebire de limba actuală, unul dintre adjectivele relaționale este antepus centrului, iar celălalt postpus (35b):

- (35) a. gintul **ominescu creștinescu** (CS_{IV}.1590–602: 31^r)
b. **pămentești** suflete **drăcești** (CV.1563–83: 63^v)

Dacă grupul nominal cuprinde (pe lângă un adjectiv) un adjectiv posesiv sau un genitiv, ambii constituenți pot fi plasați înaintea numelui (36a), ambii constituenți pot fi plasați după nume (36b) sau doar adjectivul poate apărea antepus (36c):

- (36) a. cu **dumnezeiasca a ta** tărie (CM.1567: 233^v)
b. cătră besereca **cea sfântă a ta** (PH.1500–10: 22^r)
c. tinde cu milă cătră noi **svântă mâna ta** (FT.1571–5: 3^v)

Aceeași variație caracterizează și grupurile în care, pe lângă adjectiv, poate apărea și un demonstrativ:

- (37) a. **sfânta** besereca **aceasta** (CL.1570: 13^r)
b. **svânta și dunnedzâiasca** **aceaia** taină (ȘT.1644: 202)

Două adjective calificative pot fi ambele antepuse numelor (38a), ambele postpuse numelor (38b) sau repartizate diferit, primul antepus și al doilea postpus numelui (38c):

- (36) a. și aduse un **frumos, gras** vițel (PO.1582: 56)
b. cu viață **împuțită, porcească** (MC.1620: 49^r)
c. **viteji** bărbați **buni** (MC.1620: 23^r)

Două sau mai multe adjective coordonate apar, în general, postpuse numelor (39a). Antepoziția structurilor coordonate nu este totuși exclusă (39b):

- (39) a. cea muiare **păcătoasă și rătăcită** (CC¹.1567: 23^r)
b. acea **strașnică și dumnedzăiască** taină (ȘT.1644: 191)

Și în limbile romanice vechi este semnalată adjectivelor relaționale antepuse (Ledgeway (2012: 56) pentru napoletana veche (40a), Giusti (2010: 605-606) pentru italiana veche (40b), Lardon și Thomine (2009: 48-50) pentru franceza veche (40c); vezi și Brăescu, Dragomirescu 2014):

- (40) a. ...li spagnoli soldati
‘soldații spanioli’
b. ...la **citadina** maniera di dire
‘modul orășenesc de a spune...’
c. par quelles vertus avez vous enforçy le **feminin** courage!
‘prin ce calități ați întărit curajul feminin!’

Dintre aspectele de topică prezentate, cel mai interesant fenomen înregistrat în limba veche este reprezentat de poziția adjectivelor relaționale. Spre deosebire de limba actuală, în care adjectivele relaționale au topică fixă postnominală, am înregistrat numeroase exemple din limba veche în care topica adjectivelor relaționale nu este rigidă. Totuși, încă din primele texte românești, se constată preferința acestor adjective pentru poziția postnominală. Diferențele de serializare față de limba actuală se corelează și cu diferențe privind adiacența adjectivelor relaționale față de centrul nominal: dacă în limba actuală adjectivele relaționale sunt adiacente la centrul nominal, în limba veche, regula de ordonare nu era fixată. Lipsa adiacenței se manifestă atât în interiorul grupului nominal, în care alți constituenți pot interveni între centru și adjectivul relațional, cât și la nivelul propoziției, fiind posibile dislocări mai ample, inclusiv prin forme

verbale. Interpretarea propusă (Brăescu, Dragomirescu 2014) pentru aceste structuri cu adjective relaționale antepuse este strict sintactică: pierderea posibilității adjectivelor relaționale de a apărea în antepunere față de centru se explică printr-o schimbare parametrică, mai precis prin pierderea unuia dintre tipurile de *phrasal movement* (AP-movement). Acest fenomen se corelează cu alte aspecte sintactice (poziția „joasă” a articolului, a demonstrativelor, a genitivelor) și ilustrează schimbarea diacronică esențială din sintaxa grupului nominal românesc, pierderea *long distance movement* (Cornilescu, Nicolae 2011).

Un alt aspect care ne-a atras atenția este antepunerea complementelor autorizate de adjectiv și frecvența fenomenelor de discontinuitate din limba veche. Situația din grupul adjectival nu este diferită de cea din alte grupuri sintactice. În româna veche, diferite tipuri de complemente puteau apărea antepuse centrului în grupul nominal (41) sau admit dislocări ample (42):

- (41) a. noi credem că-i **noauă roditoru** și-ncă **în toate agiutoru**, mesearnicu grijitor (FT.1571–5: 2^v)
- b. ce va fi după patruzeci de ai den **a lui suirea** (CC².1581: 337/305)
- c. unul **a altuia pofta** nesimțitoarește tare pătrundea (CII.~1705: 11)
- (42) a. întru a doao **a lui** și înfricoșată **venire** (CC².1581: 301)
- b. tocmiți spre **a noastră** sufletească **cercetare** (CC².1581: 305)
- c. iaste cu puțință lacomul **a cuiva** într-adevăr **dragostea** să păzască și vreodănaoară a altuia folosul și precopsala să poftească (CII.~1705: 39)

Vom urmări aceste fenomene și în continuare în analiza complementelor comparative antepuse adjectivelor centre, a mărcilor de gradare postadjectivale și a fenomenelor de discontinuitate din cadrul construcțiilor de gradare pentru a vedea în ce măsură reprezintă urme ale unei sintaxe de tip nonconfigurațional.

2.4. Concluzii

În capitolul al doilea al lucrării noastre, am urmărit două obiective. Mai întâi, ne-am propus să oferim o imagine a perioadei vechi reflectate în textele din corpus. Spre deosebire de celelalte limbi romanice, pentru care periodizarea poate fi stabilită cu limite stricte, dată fiind continuitatea textelor, în cazul limbii române, se pot formula mai degrabă ipoteze, pentru că lipsesc texte scrise pentru intervale mari. După cum se poate observa, în etapele decupate din istoria limbii române, primele texte păstrate în limba română sunt târzii, în secolul al XVI-lea.

Avem în vedere atât textele originale, cât și traducerile, începând din secolul al XVI-lea până în prima jumătate a secolului al XVIII-lea.

Cel de-al doilea obiectiv al capitolului acestuia a fost descrierea clasei adjectivului în perioada discutată (în care se manifestă un grad ridicat de variație sintactică). Am urmărit numai două aspecte: relația de complementare a adjectivelor și topica adjectivelor față de nume (inclusiv posibilitățile de serializare). Am ales aceste aspecte pentru că vom completa descrierea cu analiza complementului comparativ, respectiv a configurațiilor de topică a unităților incluse în construcțiile de gradare. Plecăm de la premisa că și în analiza gradării (construcții comparative și superlative) vom surprinde variația în cadrul tiparelor înregistrate, pentru perioada menționată.

Am schițat, în acest capitol, o problemă pe care o vom urmări și în capitolele următoare. Aspectele referitoare la topica unor complemente antepuse din limba veche ridică problema structurilor de tip *head-initial* și *head-final*. Latina clasică reprezintă o etapă intermediară, în care cele două sisteme (*head-initial* și *head-final*) erau în competiție și existau încă urme ale sintaxei nonconfiguraționale. Ceea ce susținem în această lucrare este că limba română veche conținea (încă) structuri de tip *head-final* (vezi și Nicolae, sub tipar), care sunt vizibile în toate grupurile sintactice, inclusiv în cel adjectival, și conținea structuri discontinue, pe care le interpretăm ca urme ale sintaxei de tip nonconfigurațional. Ne vom concentra atenția asupra a trei fenomene relevante din grupul adjectival: posibilitatea adjectivelor de a avea complemente antepuse, posibilitatea mărcilor de gradare de a apărea în poziție postadjectivală și structurile discontinue conținând un centru adjectival și un complement.

CAPITOLUL 3

SISTEMUL INTENSITĂȚII ÎN LIMBA ROMÂNĂ VECHIE

Studiul superlativelor a atras atenția cercetătorilor din ultimele două decade, mai ales. Cercetările tradiționale se opresc, în primul rând, asupra morfologiei (mai ales acolo unde superlativalele sunt sintetice). Studiile recente se opresc asupra semanticii superlativelor sau asupra interpretărilor structurilor cu operatori din clasa expresiilor cuantificaționale.

S-au pus bazele unei categorii gramaticale a intensificării. Mecanismele care validează această categorie sunt lexicale (prefixe intensive, adverbe cu rol de operatori), semantice (structuri comparative stereotipe, tropi), morfo-sintactice (construcții exclamative, asocieri de unități din diferite clase lexico-gramaticale cu topică relevantă), pragmatice (fenomene de reduplicare cu efecte de focus sau de proeminență). Lăsând de-o parte mărcile intonaționale sau extralingvistice (proprie dimensiunii orale), rămân strânse într-o singură categorie lingvistică fenomene foarte eterogene legate de intensitate.

În acest capitol ne propunem să discutăm tipurile de marcatori de intensitate din domeniul adjectival în textele vechi, prin raportare continuă la structurile conservate în limba actuală și prin marcarea traseelor în cazul zonelor de evoluție istorică.

3.1. Adjectivele și proprietatea gradării

În mod intuitiv, se poate afirma că o limbă posedă clasa lexicală a adjectivelor, atunci când adjectivele se disting de nume și de verbe. În limbile romanice, distincția aceasta se face prin faptul că se acordă în gen și număr, iar în alte limbi, precum engleza, germana, prin faptul că se combină cu morfeme de comparație *-er* și cu adverbe de tipul *foarte*.

La nivel terminologic, cele mai multe interferențe apar între conceptul de intensitate și cele de scalaritate sau cuantificare, astfel că, de multe ori este dificil să asociezi o etichetă oportună pentru o construcție anume (Hadermann, Pierrard, Van Raemdonck 2007). Conceptul de scalaritate a fost exploatat, în primul rând, de științele exacte – matematică sau fizică (pentru distincția dintre mărimi scalare și mărimi vectoriale). În lingvistică, o scală de grade înseamnă o serie continuă sau progresivă de niveluri care constituie o ierarhie. Un termen scalar face referire la nivelurile ordonate pe această scală în funcție de o anumită proprietate care permite gradarea. După unii cercetători (Whittaker 2002) conceptul scalar nu se suprapune peste cel de gradabil.

Aproape toate analizele asupra clasei adjectivului pleacă de la premisa că gradarea este o proprietate prototipică. Criteriul acesta de *adjectivitate* trebuie discutat cu prudență, pentru că, pe de o parte, există unități din clasa adjectivului care nu sunt gradabile, pe de altă parte, există unități din alte clase lexico-gramaticale compatibile cu operatori de gradare.

Punctul de plecare al analizei noastre este, așadar, recunoașterea faptului că sunt mai multe clase de adjective (vezi supra 2.) și că nu toate clasele de adjective sunt gradabile. Cel mai bun model teoretic pentru sistemul gradării este propus de Kennedy² (1999) și reliefat în Kennedy 2001 sau Kennedy, McNally 2005, prin care se propune o scală cu două extremități. Acest mod de a prezenta fenomenele de grad oferă justificări pentru inversiunile scalare (în cadrul cuplurilor de adjective antonime), pentru diferențele dintre operatori de intensitate (moderată, forte sau excesivă) sau pentru situațiile în care, chiar în interiorul unei clase bine delimitate, apar unități care resping gradarea, altfel spus nu acceptă ordonarea pe o scală a proprietății pe care o exprimă.

Adjectivele calificative desemnează o proprietate și îndeplinesc o funcție de caracterizare implicând, în general, un act de evaluare subiectivă. Interpretarea acestora depinde de o normă de comparație și poate varia în raport cu un punct de referință. Cele mai multe dintre adjectivele calificative funcționează ca modificatori nonrestrictivi și sunt compatibile cu modificatorii de gradare:

- (1) a. o fată foarte frumoasă
 b. o foarte frumoasă fată

Adjectivele relaționale prototipice (denominale) desemnează o relație între două substantive autonome referențial, centrul lexical al sintagmei și numele prezent în radicalul adjectival. Într-o interpretare alternativă (McNally, Boleda 2004, Cornilescu 2005), adjectivele relaționale se pot descrie în termeni de intersectivitate. Spre deosebire de adjectivele calificative, care sunt, din punct de vedere semantic, *object-level modifiers*, adjectivele relaționale sunt *kind-level modifiers*. Aceste adjective sunt derivate din substantive, iar substantivele denotă mulțimi de proprietăți, astfel că adjectivele relaționale exprimă seturi de proprietăți (entități) ale genurilor (*kind*). Pentru că nu denotă proprietăți, adjectivele relaționale sunt obiective (*object oriented adjectives* – oferă o descriere a referentului numelui / clasei de nume stabilă, nondependentă de context). Adjectivele relaționale sunt inerent negradabile, dată fiind natura lor nominală:

- (2) a. *un cercetător foarte științific

² Alți cercetători (Marandin 2010) disting mai multe scale: una a cantității, una a intensității și una a gradării.

- b. *un acord foarte american

Compatibilitatea acestor unități cu operatorii de gradare reprezintă un test distinctiv între forma calificativă și cea relațională a adjectivelor cu dublu statut. Adjectivele, la bază relaționale, își pot schimba tipul semantic și devin calificative. Acest transfer legitimează structurile cu mărci de gradare sau cu intensificatori:

- (3) a. Am considerat această revistă **foarte franțuzească** („șic”)
 b. Avea un stil de lucru **foarte școlăresc** („infantil”)

Alături de cele două clase semantice de adjective delimitate, se cunoaște o a treia clasă de forme, **adjectivele de modificare a referinței** (Bolinger 1967). Este vorba despre o clasă de forme atipice (fie unități cu sens vag, fie utilizări ale unor forme care trec printr-un proces de desemantizare parțială), cu un comportament sintactic și semantic diferit de celelalte două clase (Brăescu 2012). Ilustrăm adjectivele deictice (4a), adjectivele modalizatoare (4b), adjectivele intensive (4c) și adjectivele afective (4d):

- (4) a. o viitoare mamă
 b. un simplu accident
 c. un vechi prieten
 d. biata fată

Adjectivele de modificare a referinței sunt nonintersective și se caracterizează sintactic tocmai prin faptul că nu modifică referentul numelui pe care îl însoțesc, ci funcționează ca operatori intensionali care realizează ajustarea discursivă a denotației. În general, nu permit gradarea.

- (5) a. *o foarte viitoare mamă
 b. * un foarte biet om
 c. un foarte vechi prieten

În afară de faptul că (în general) numai adjectivele calificative admit gradarea, chiar și în cadrul acestei clase apar unități inerent nongradabile: proprietăți care se referă la totalitate sau la forme geometrice:

- (6) a. *un sentiment mai etern
- b. *forma cea mai pătrată

Alte adjective calificative includ în structura lor semică trăsături semantice de superlativ: *excelent, grozav, enorm, uriaș* sau sunt foste comparative și superlative latinești: *optim, suprem, maxim* etc. Acestea din urmă au pătruns târziu în română, mai ales prin intermediul limbii franceze. Norma actuală a limbii literare recomandă utilizarea acestor adjective fără a marca variația de intensitate (GLR, I 1966: 133, Guțu Romalo 1972: 154). Construcții de tipul *mai optim, mai superior* se regăsesc, totuși, în registrul colocvial. Lüder (1996: 43–50) propune o analiză a adjectivelor negradabile și constată că, de fapt, granițele dintre *comparabil* și *necomparabil* sunt mai puțin stricte decât apar ele în gramaticile normative, că această delimitare este pur semantică, dar gramatical unitățile se comportă diferit, chiar în limitele aceleiași subcategorii.

În afara problemelor care apar în interiorul clasei adjectivului, între unitățile clasei și operatorii de intensitate, am arătat chiar de la începutul capitoului că, de fapt, gradarea este o proprietate generală transcategorială, prezentă pentru o subclasă de forme care sunt asociate cu scale sau sunt legate de progresia de grad (fie ele substantive, verbe, adjective – Bolinger 1972, Bresnan 1973, Doetjes 2007, 2008, Cornilescu 2009 î.a.). Acest aspect este reflectat deopotrivă prin exemple din limba actuală (7) și prin exemple din limba veche (8):

- (7) a. prea foame
- b. foarte de dimineață
- (8) a. Cei ce să judecă, de orice stare și treaptă vor fi, să stea în picere, când se judecă, și fără de ișlic, **foarte cu cucernicie și supunere** (Prav.1780: 65)
- b. Derept aceia eu, jupânul Hârjil Lucaci, (...) **foarte cu inimă fierbinte și cu jale aprinsă**, de mult jeluia la această luminată carte (CC².1581: VII)
- c. Iară deaca făcu Svenția Sa aceasta ciudesă, atunce **foarte să mirară** diînsu Jidovii (CazV.1643: 194)

Categoria comparației este definită diferit în funcție de perspectiva teoretică implicată în prezentare. În lucrările tradiționale se discută despre categoria gramaticală a comparației în cadrul morfologiei adjectivului (sau a adverbului): „Aceeși însușire poate exista în grade diferite la două sau mai multe obiecte. (...) Formele pe care le ia adjectivul pentru a arăta că o însușire poate exista în grade diferite la două sau mai multe obiecte sau la același obiect în împrejurări diferite se numesc grade de comparație” (GLRI 1966: 125–6). În lucrările

structuraliste, comparația este tratată ca o categorie morfo-sintactică de natură relațională atât în plan semantic, cât și în planul expresiei gramaticale (Ciompec 1985, Rădulescu 1987, Avram 1997, î.a.). În gramaticile recente, sunt urmărite gradele adjectivului așa cum sunt ele exprimate (cu ajutorul mărcilor gramaticale sau expresive). Analiza se face atât sub aspect gramatical (realizări, distribuție, topică), cât și semantic (GALR I, 2008: 154–166; GBLR 2010: 215–217; RGR 2013: 411–480).

Prezența construcțiilor comparative în contextul altor clase lexico-gramaticale (substantive, pronume (*mai ceva*), interjecții (*mai vai*), numerale (*mai întâi*, *mai prima*) sau verbe) este discutată deopotrivă și în lucrările tradiționale. „În toate aceste situații apariția unor grade de comparație se explică prin sensul lexical al cuvintelor respective și de aceea nu este greșită. (...) Substantivele, de exemplu, pot exprima noțiuni comparabile, fie pentru că sunt nume de obiecte care pot fi considerate reprezentante-tip ale unor însușiri (*foarte tiran*, *prea copil*), fie pentru că sunt nume de stări folosite în construcții cu verbul *a fi* (*foarte foame*, *frică*, *frig*) (GLR, I 1966: 38–9), fie pentru că sunt nume de animale folosite injurios la adresa oamenilor (*mai porc*) (Coteanu 1995: 91). Numeroși cercetători atrag atenția asupra analizelor speciale ale acestor construcții. În construcțiile de tipul *foarte frig*, se propune (Rădulescu 1987) reconstrucția unui adjectiv (*mult*) între marca superlativului (*foarte*) și substantiv, prin urmare, cel care se compară este adjectivul subînțeles, nu substantivul (*frig*). Pentru celelalte construcții cu substantive, se consideră că părțile în discuție sunt adjectivizate sau adverbializate (prin schimbarea valorii gramaticale).

Categoria comparației este așadar considerată specifică adjectivelor sau adverbilor în măsura în care numai acestea exprimă relația dintre două serii de obiecte susceptibile de a poseda o însușire în grade de intensitate diferite sau relația dintre două împrejurări în care același obiect este susceptibil de a poseda o însușire în grade de intensitate diferite (Rădulescu 1987).

Vom urmări mai departe structurile cu adjective gradate și numai în măsura în care oferă informații relevante pentru statutul operatorilor de intensitate, vom ilustra și aspecte cu unități aparținând altor clase lexico-gramaticale. Propunem, însă, la finalul lucrării o anexă constituită din exemple extrase din corpus cu verbe, grupuri prepoziționale și adverbe însoțite de unitatea *foarte*, negramaticalizată încă pentru marcarea intensității.

3.2. Caracteristici semantice ale adjectivelor gradabile

Adjectivele gradabile (cele din prima clasă de unități prezentate), calificative, au un sens la care se asociază o proprietate gradabilă în funcție de care obiectele din domeniul lor pot fi ordonate. De exemplu, orice tip de obiecte care implică o dimensiune pozitivă lineară pot fi

ordonate. În general, se cunosc trei condiții pentru adjectivele gradabile pe care le vom exemplifica pentru limba română:

- compatibilitatea cu mărci de gradare (comparative - *mai deștept / mai puțin deștept*; ecuative - *la fel de deștept*; superlative - *cel mai deștept, foarte deștept*);
- referirea la dimensiuni accesibile gramatical (Kamp 1975), trăsătură dependentă de context (mai ales în cazul acelor adjective multidimensionale, adică asociate cu mai multe dimensiuni în funcție de care permit ordonarea elementelor pe scale). Acest tip de *vag* în legătură cu ordonarea dimensiunilor se numește *nedeterminare*.
- asocierea cu sintagme prepoziționale cu *pentru* (engl *for-phrases*) sau cu grupuri de măsură incluzând numerale.

Adjectivele scalare pot fi analizate urmând două cadre teoretice alternative. Astfel, potrivit primei perspective, adjectivele scalare sunt vagi, imprecise, în sensul că interpretarea lor depinde de context (Kamp 1975, Klein 1980, 1982) și au tipul semantic de predicate. Așa cum am arătat mai sus, ceea ce le distinge de alte adjective non-gradabile este faptul că domeniul lor (entitățile cărora se aplică) este parțial ordonat de o proprietate graduală inerentă (costul, temperatura, înălțimea, viteza etc.). Explicația impreciziei pentru adjectivele scalare este că, în fiecare context în care apar, un subansamblu particular al domeniului adjectivului (clasa de comparație – engl. *norm value* (Kennedy 1999)) este selecționat (Matushansky 2005) în funcție de judecăți emise anterior:

- (9) a. cel mai înalt om
b. foarte înalt pentru un om

Mai departe, se cunosc două tipuri de adjective gradabile: relative și absolute (Kennedy, McNally 2005). Adjectivele relative stabilesc contextual un standard pentru interpretarea gradului pozitiv și implică o clasă de comparație, adică un set de entități cu o medie de grad în funcție de care se stabilește o comparație. Cel mai frecvent, adjectivele relative sunt ilustrate prin *înalt*. Aplicat unei persoane, acest adjectiv implică faptul că înălțimea acelei persoane depășește media pentru persoanele de același gen: o persoană poate fi considerată înaltă față de grupul ei de vârstă, dar nu la fel de înaltă dacă va fi comparată cu un jucător de baschet. Mai departe, standardul pentru persoane înalte este diferit de standardul pentru copaci înalți sau clădiri înalte. Clasa de comparație poate rămâne neexprimată, implicită, sau poate fi exprimată printr-un GPrep: *înalt pentru un copil de vârsta lui* (RGR 2013: 417).

Interpretarea adjectivelor absolute, în schimb, (de exemplu, *curat* sau *murdar*) se face pe baza unor convenții fixate general valabile. Pentru adjectivele absolute, standardul de comparație

nu depinde de o clasă de comparație. De exemplu, ceva caracterizat ca *uscat* se referă numai la procentajul de apă pe care îl conține, nu la media în care proprietatea de a fi uscat este deținută de alte entități (RGR 2013: 414). Și adjectivele absolute sunt, la rândul lor, de două tipuri: parțiale (*vizibil, deschis, treaz*), care implică un standard minim cu grad non-zero în ordonarea dimensiunii pe care o introduc și totale (*gol, plin, închis, nedorit*), cu un standard maxim al dimensiunii asociate. Adjectivele absolute se combină cu modificatori de maximalitate: *perfect închis, complet plin*, cu modificatorul *ușor*: *ușor crăpat*, sau cu modificatori proporționali: *pe jumătate deschis, în mare măsură treaz*. (Pentru analiza perechilor de adjective absolute antonimice, corespunzătoare distincției dintre adjectivele totale și parțiale, vezi RGR 2013: 420).

Diferența dintre cele două clase de adjective se rezumă (RGR 2013: 419) astfel: adjectivele absolute au scale închise (cu grad minim sau maxim). Prin contrast, adjectivele relative au scale deschise, structura scalei nu presupune un anumit grad, de aceea sunt necesare clase de comparație care să furnizeze un standard.

Adjectivele gradabile dezvoltă efecte de polaritate; pot fi pozitive și negative, în măsura în care antrenează cupluri antonimice (de exemplu, *lung* $\neq$ *scurt*; *înalt* $\neq$ *scund*; *sigur* $\neq$ *periculos*), deși se referă la aceeași dimensiune. Adjectivele antonime se raportează la aceeași scală, dar relația de ordonare este inversată. Această trăsătură a fost asociată în cercetările din ultimii ani cu grupurile de măsură și cu monotonicitatea (vezi infra, 4.). Grupurile de măsură apar asociate numai cu predicatele măsurabile, un subtip de predicate scalare, pentru că numai în cadrul acestor predicate se poate vorbi despre o specificare exactă a gradului printr-o valoare numerică:

- (10) a. lung de 2m
b. *scurt de 2m

Potrivit perspectivei alternative (Kennedy 1999, Bhatt, Pancheva 2004), pe care o vom urma și noi, adjectivele scalare introduc o poziție argumentală de grad (care corespunde grupurilor de măsură) și o scală a proprietății (un set de puncte complet ordonate). O frază de forma *x este scump* este adevărată dacă proiecția lui *x* pe o scală asociată adjectivului este cel mult la fel de mare ca valoarea normativă pentru clasa de comparație pertinentă. Acest subset – clasa de comparație – este considerat baza pentru a evalua valoarea de adevăr a propoziției date. Potrivit acestei interpretări, adjectivele gradabile nu mai sunt simple predicate (care denotă funcții de la indivizi la valori de adevăr), ci expresii relaționale (exprimă relații între indivizi și reprezentări abstracte de măsură, adică grade).

Indiferent de perspectiva propusă, din punct de vedere semantic, adjectivele gradabile exprimă calități și sunt definite ca expresii ale căror domenii sunt parțial ordonate în funcție de un parametru, o dimensiune anume. Conceptul de dimensiune este, așadar, foarte important în analiza adjectivelor gradabile, mai ales pentru că explică diferențele de interpretare în cazul adjectivelor ambigue, nedeterminate sau non-lineare (Klein 1980), adică adjectivele gradabile care permit mai multe ordonări în conformitate cu mai multe dimensiuni. De exemplu, o frază conținând adjectivul *lung* admite mai multe interpretări (Kennedy 1999: 15-17), pentru că acesta admite mai mulți parametri dimensionali (*extindere lineară* în (11a) sau *durată* în (11b)):

- (11) a. un fular lung
b. un film lung

Conceptul de scalaritate prin care se definesc proprietățile exprimate de unități lexicale particulare (adjective, nume, adverbe) considerate gradabile sau legate de progresia de grad demonstrează, așadar, un grad ridicat de „elasticitate” (Haderman, Pierrard 2010). Într-o perspectivă pragmatică, Ducrot (1980) pune, de asemenea, în legătură gradarea cu scalele, dar de tip argumentativ. Toate aceste orientări, indiferent de perspectiva teoretică urmărită, au în comun ideea de regrupare a unor expresii din aceeași categorie, ordonate în progresie (de la o extremitate la alta a scalei) și (posibil) raportate la un reper stabilit în enunț.

3.3. Mijloace de marcare a intensității în limba română veche

Termenul *intensificator* este definit de Bolinger 1972: orice mijloc prin care se gradează o proprietate prin deplasarea în sus sau în jos pe o scală a dimensiunii respective. Mecanismele schimbărilor (semantice) din cadrul paradigmei de intensitate sunt productive și în permanentă evoluție. Numeroase unități se delexicalizează și chiar se gramaticalizează pentru a servi ca mijloace (emfatice) de expresie a intensității forte.

Intensificatorii reprezintă o clasă deschisă și extrem de eterogenă de unități delimitate în trei mari categorii (Quirk et al. 1972: 439):

- a) operatori de emfază (engl. *emphasizers*), care au un efect general de intensificare ridicată (*absolut, cu adevărat, etc.*);
- b) amplificatori (engl. *amplifiers, boosters*), care evaluează o calitate la un grad superior unei norme implicite (*complet, deplin, etc.*);
- c) atenuatori (engl. *downtoners, compromizers*), care au un efect de intensificare slabă prin raport cu aceeași normă implicită de evaluare (*destul de, mai degrabă, etc.*).

Aceste delimitări s-au formulat, de altfel, și pentru română, în studii de gramatică tradițională. „Categoria intensității (...) se exprimă prin grade de intensitate: a) minimă, b) scăzută sau insuficientă, c) suficientă, d) mobilă (actualizată progresiv sau regresiv), e) maximă și f) depășită sau excesivă; aici figurează tot ceea ce gramatica tradițională consideră a fi procedee lexicale, sintactice sau stilistice de exprimare a aprecierilor cantitative asupra unei însușiri” (Iordan, Robu 1978: 403). De asemenea, în studii mai recente (RGR 2013: 428), cuvintele de gradare (inclusiv adverbele utilizate ca operatori) au fost dispuse în două clase, după cum implică prezența prepoziției *de*: cuvinte de gradare fără *de* (*foarte, prea, tare*), interpretate drept capuri funcționale și cuvinte de gradare cu *de* (*atât de, deosebit de*), cu interpretare sintactică diferită (nu sunt capuri funcționale, ci ocupă poziția de specificator a unei proiecții a lui *de*).

Numeroase cercetări anterioare pun în evidență faptul că, treptat, categoria intensității și-a diversificat mijloacele de expresie (Mîrzea Vasile 2012, Stan 2013, Stoica 2015, între alții). Observațiile se opresc mai ales asupra comparației dintre sistemul gradării din limba română actuală și sistemul gradării din latină. Superlativul absolut se forma în latina clasică cu mijloace de expresie sintetice (sufixe *-issimus, -a, -um / -issime*). Formele analitice din latina populară (adverbele: *multum, bene, valde, pulchre, oppido, forte, fortiter* etc.) s-au extins mai târziu, în conformitate cu tendința spre analitism și de reducere a flexiunii (ILR 1969, ELR 2001). Răspândirea formelor analitice a fost favorizată de nevoia de e reînnoi în permanență modalitățile de expresie a gradelor de comparație și îndeosebi a superlativului absolut (ILR 1965: 147).

Comparând formele din româna actuală (inclusiv din dialectele sud-dunărene) cu cele din textele vechi atestate începând cu secolul al XVI-lea și cu formele corespondente din latină, Stoica 2015 propune reconstrucția sistemului de gradare prin refacerea configurațiilor cu operatori comparativi pentru perioada denumită protoromână. După cum am spus încă din introducere, noi ne vom opri, în continuare, asupra structurilor din perioada veche (secolele XVI-XVIII).

Intensitatea forte se exprima în româna veche prin mijloace lexicale, negramaticalizate sau parțial gramaticalizate. Stadiul incomplet de gramaticalizare poate fi pus în evidență, în primul rând, prin faptul că operatorii utilizați în epocă pentru marcarea superlativului unor adverbe sau adjective funcționează paralel ca adverbe autonome sintactic (adjuncți în grupul verbal). În gramatica sa din 1575, D. Estatievici Brașoveanul consemnează numai structurile de superlativ cu operatorul *prea*. În schimb, S. Micu și Gh. Șincai, în lucrarea bine-cunoscută din 1780: 36, înregistrează mai multe aspecte: „Nimica nu este mai ușor în limba daco-română decât formarea comparativelor și superlativelor de la gradul pozitiv. Căci comparativul se formează

prin a-i pune înainte pe *mai* „magis”: de ex. *bun* „bonus” – *mai bun* „melior” etc. și superlativul prin a pune înainte pe *prea* sau *foarte* „valde”: *prea bun* sau *foarte bun* „optimus” etc.”. Autorii nu menționează superlativul cu *mult* care era răspândit în texte (chiar și în aromână) și avea corespondențe în italiană, spaniolă, portugheză sau franceza veche (Frâncu 2009: 277).

Superlativul absolut este pus sub semnul întrebării în unele analize (Manoliu 1962, Vincenz 1967). Autoarele arată că, din punct de vedere relațional, superlativul absolut este echivalent cu pozitivul. Mijloacele de exprimare a intensității maxime sunt considerate a fi exclusiv de natură lexicală. „Superlativul absolut, considerat ca o inovație romanică, este, în fond, un fenomen stilistic. El indică intensitatea maximă a calității, dar nu are valoare relațională și, sintagmatic, se comportă ca orice grup format dintr-un adverb și un adjectiv” (Iordan, Manoliu 1965: 154).

De fapt, interpretarea formelor analitice ale gradelor de comparație variază sensibil de la un autor la altul, mergând de la contestarea vehementă a caracterului gramatical a unor component până la legitimarea lor integrală. Prezintă, în continuare, câteva dintre mijloacele de marcarea a intensității cele mai reprezentative pentru perioada veche.

3.3.1. *Mult*

Operatorul *mult* (< lat. MULTUM) este interpretat ca fiind specific superlativului la adjective în limba veche, dar neatestat cu acest rol pe lângă adverbe (Ciompec 1985, Frâncu 2009, Stan 2013). În exemplele de sub (12a-c), *mult* apare în ipostaza de operator de grad (marchează intensitatea forte a adjectivelor *păcătos*, *milostiv*, *pohtitor*). Adjectivul putea apărea și articulat (12d,e):

- (12) a. Iară, de va fi **mult păcătos** și cu puțină minte (CPrav.1560–2: 11^v)
- b. Domnul Dumnădzăul vostru, că milostiv și-ndurat iaste, lung răbdătoriu și **mult milostiv**, și căiaște de răutățile oamenilor (DPar.1683: I.5^f)
- c. Omul ce e **mult pohtitor** easte mai păcătos de toată lumea (FD.1592–604: 595^f)
- d. eu, nevrednicul și **mult păcătosul** robul tău (AD.1722–5: 21)
- e. **mult milostivul** și îndurătoriu Dumnezeu (AD.1722–5: 89)

Spre deosebire de alte forme utilizate cu aceeași funcție în perioada cercetată, *mult* se dovedește a fi cel mai specializat (nu și gramaticalizat) marcator de intensitate, în sensul că se caracterizează prin topica relativ fixată (poziție preadjectivală). În afară de această utilizare, însă,

mult funcționează ca adjectiv (nume predicativ), respectiv adverb (adjunct), unități autonome (morfo)sintactic:

- (13) a. bunătaea-le **foarte era multă** (PO.1582: 46)
b. aicea **mai mult** să nu rămâneți (PO.1582: 208)

Latinescul MULTUM cunoaște evoluții diferite în limbile romanice: it. *molto*, prov., cat. *molt*, sp. *mucho/muy*, port. *muito/muy*, în care se păstrează ambele valori de origine, aceea de marcator al intensității și aceea de cuantificator. În franceza veche, se consemnează o formă (*moult*) care se va pierde complet (vezi infra, 5.), în favoarea altor unități: *très* (ca intensificator) și *beaucoup (de)* (pentru cuantificare). Adverbul *multu* se folosește gramaticalizat pentru marcarea intensității forte în dialectul aromân (*mult mușat* – „foarte frumos”) și în cel meglenoromân (pentru analiza continuatorilor latinescului MULTUM, vezi Stoica 2015).

Treptat, româna va pierde valoarea neutră de amplificator a lui *mult*, păstrând-o cu precădere pe aceea de cuantificator (14a). În textele din secolul al XIX-lea exprimarea intensității cu ajutorul lui *mult* era deja un mecanism arhaic, rar, prezent în formule fixe (mai ales în scrisori (14b)). În limba actuală au rămas frecvente combinațiile amplificatorului *mult* cu adjective participiale (14c,d):

- (14) a. mâncare foarte multă și foarte bună
b. O! tu, hârtie mult răbdătoare (Budai-Deleanu, apud Mîrzea Vasile 2012)
c. o mamă mult iubită
d. o victorie mult așteptată

3.3.2. Foarte

Foarte (< lat. FORTE), marcatorul specializat pentru superlativul absolut din limba actuală, are, în limba veche, un traseu complex. Propunem, în continuare, o analiză diacronică a construcțiilor cu adverbul / marcatorul de grad *foarte*, plasată în contextul general al cercetărilor asupra mecanismelor de gramaticalizare. Evoluția unei forme de la un item lexical la o unitate funcțională / mijloc gramatical se desfășoară în cadrul unui subset de schimbări lingvistice (Lehmann 1995, Hopper, Traugott 2003, Marchello Nizia 2006, vezi supra, 1.), astfel că vom încerca să urmărim scenariul sintactico-semantic parcurs, înregistrând aceste schimbări de funcționare și / sau interpretare. Procesul de pierdere a independenței semantice și gramaticale

este lent, încheiat târziu, așa cum vom demonstra prin exemplele extrase din texte (originale și traduse) reprezentative pentru secolele al XVI-lea - al XVIII-lea).

Etimonul românescului *foarte* este adverbul latinesc FORTE, corespondent al adjectivului FORTIS. Adverbializarea acestei forme în latină este un fenomen controversat (Vintilă Rădulescu 1980). O direcție explicativă pune în legătură forma FORTE cu adverbul FORTITER: „E posibil ca *forte* să fie o variantă târzie a adverbului de intensitate *fortiter*” (Deutschmann 1959: 249, apud ILR 1969: 104). În condițiile dispariției adverbelor în *-ter*, care nu au continuatori ca atare în limbile romanice, FORTE ar fi preluat valori ale adverbului mai vechi în *-ter*, extinzând-o în română pe aceea de marcare a intensității forte, ceea ce ar putea explica evoluția semantică și funcțională a termenului (Vintilă Rădulescu 1980: 638).

Vom arăta, în continuare, care sunt fazele parcurse de unitatea lexicală până la treapta de gramaticalizare de amplificator de intensitate. Aceste faze nu pot fi delimitate decât prin analiza semantică a contextelor înregistrate în textele vechi (vezi și Brăescu 2015).

Un traseu semantic al unei forme aflate într-un proces de gramaticalizare are ca punct de plecare (sau ca stadiu inițial) contextul în care apare sensul său plin lexical. Transformarea semantică pe care o prezentăm are, așadar, ca punct-sursă sensul plin al lui *foarte*, corespunzător funcționării unui adverb modal („tare”, „mult”). Utilizarea termenului cu acest sens se înregistrează încă din secolul al XVI-lea până târziu, în secolul al XIX-lea:

- (15) a. coperi ei marea, cufundară ca plumbul întru apă **foarte** (CP.1570: 286^r)
- b. Și întră Israil în Eghipet și Iacov prebeag fu în țara lu Hamu; și crescú oamenii săi **foarte** (CP.1570: 204^r)
- c. Că opri aprinderea focului de friguri, cel iute al soacrei lui Pătru, ce o aprindea **foarte**, și atâta făcu boalei delungare (CC².1581: 383)
- d. spurcatul împărat să bucură **foarte** întru lucrurile lui Lie (CazV.1643: 375)
- e. Deci tătarii [...] să **foarte** lăuda asupra lui Grigorie-vodă și asupra țărâi, dzicând că le-au arsu mulțime de robi (NL.~1750–66: 305)

Caracterul de lexem al formei (adverb plin) este susținut de combinația cu *atât de* și consemnat de DA (s.v. *foarte*) ca neobișnuit:

- (16) a. **Atâta** plouă **de foarte** încât nici cum era chip de a putea ieși afară (Drăghici, în DA (s.v. *foarte*))
- b. Chipul ei **atât de foarte** și-l tipărise în gând... (Pann în DA (s.v. *foarte*))

Sensul gramatical se dezvoltă treptat din sensul lexical prin intermediul unui proces de generalizare, apoi de abstractizare. Această etapă este prezentă în orice proces de gramaticalizare a unei unități lingvistice. O nouă accepție semantică a termenului (discutată și de Rosetti 1986: 102) apare în contexte prepoziționale („până la sfârșit”, „de tot”). Am înregistrat, așadar, aceste contexte (17) ca faze de tranziție către semnificația abstractă de marcarea a superlativului. Structura poate fi însă interpretată și ca o fază paralelă de semnificație abstractă sau ca o unitate paralelă, altfel spus ca un *foarte*₂:

- (17) a. și nu lua de rostul mieu cuvântu deadevăr **până la foarte**, că în judecările tale upovăiiu (CP.1570: 234r)
- b. Dereptatea ta ținrea-voiu, nu părăsi menre **pănră la foarte** (PH.1500–10: 118)

Contextul de trecere (*switch context*, Heine 2002) este contextul incompatibil cu semnificația de origine a termenului (din prima etapă înregistrată). Asocierea în limitele aceleiași sintagme a celor două unități – *foarte* și *tare* (18) atrage atenția asupra schimbării de statut / de interpretare a unității glosate inițial una prin cealaltă:

- (18) a. ce să rabde **tare și foarte** ce le se va tâmpla (CC².1581: 293)
- b. Nu învață amu Hristos aceasta pre toți să urâm, căce că aceasta încă **foarte iaste un lucru tare** (CC².1581: 225)

Paralel cu aceste utilizări, am înregistrat și contexte în care *foarte* funcționează ca marcator al intensității pe lângă un adverb (19a,b) sau un adjectiv (19c-e). Aceste contexte sunt numeroase și apar încă din primele texte românești. Semnalăm îndeosebi contextele 19c-e, pentru că incidența lui *foarte* la adjective în epoca veche a fost pusă în discuție (Ciompec 1985):

- (19) a. **Foarte rău** ne vom smenti că iată că Domnul Hristos sânșur să spune că n-au venit să-i slujască alții, ce să slujască el altora (CazV.1643: 58)
- b. cu multă frică, înotăm și cu grije, și cu reale năpăști, și **foarte îndelung** (CC².1581: 51)
- c. Ionathan feciorul lui Saul au fost om **foarte chibzuit** și pentru acéia îl iubiia David (AD.1722–5: 275)
- d. Ețco au zis că (...) iaste un loc **foarte bun** de hrană (ULM.~1725: 64)
- e. elu o văzu și o iubi foarte, că era **foarte frumoasă** (FD.1592–604: 614^v)

Valoarea gramaticală dobândită de o unitate (în cazul de față, de marcarea a intensității unei proprietăți) nu implică pierderea completă a funcțiilor sau a utilizărilor sale anterioare. Așa se explică prezența contextelor în care *foarte* are sensul și funcția originare chiar în texte din secolul al XIX-lea (Dinică 2012):

- (20) a. **Foarte** rareori ieșenii și bucureștenii treceau linia hotarului (Alecsandri, apud Dinică 2012: 238)
b. Turcii din insula cea mare, văzând aceasta, **foarte** se îngroziră (Bălcescu, apud Dinică 2012: 238)
c. **Foarte**-mi plăcu dulcea filosofie a d-lui Rafaele și îmi veni foarte a propoz, căci în Paris lumea e **foarte** filosoafă și nu neg că simțul religios și la mine căpătase o zdruncinare și se cam tâmpise (Codru-Drăgușanu, apud Dinică 2012: 238)
d. Ah! mă doare **foarte**! (Alecsandri, apud Dinică 2012: 238)

În secolul al XIX-lea, termenul *foarte* încă se bucură de o topică relativ liberă și de posibilități combinatorii destul de largi, comparativ cu stadiul actual al limbii (dar mai restrânse, comparativ cu cele pe care le-am prezentat în perioada anterioară). Poate indica intensitatea unei proprietăți, dar și a unei acțiuni exprimate de un verb, Izolat, este atestată chiar utilizarea negramaticalizată a adverbului *foarte*, cu sensul etimologic:

- (21) Dar din ceri când au căzut, Au sunat **așa de foarte**, Încât neamul cel broscos, Bolând mult și mai fricos, Pin coșor, glodoase boarte Tupil s-au acufundat (Asachi, apud Dinică 2012: 238).

Deși considerăm că *foarte* s-a gramaticalizat ca marcator al intensității forte, un singur aspect ne atrage atenția în legătură cu funcționarea sa în limba actuală: combinația cu verbe. Chiar dacă este relativ izolată, incidența unității foarte la verb s-a interpretat prin elipsa unui component – adverbul *mult*, care se recuperează din context. Plasarea adverbului între clitic și verb dă impresia unei structuri mai complexe:

- (22) a. te foarte apreciez
b. vă foarte mulțumesc
c. mă foarte îndoiam

Construcția cu verbul *a mulțumi* este consemnată în DA ca inducând un efect suplimentar ironic (vezi și Vintilă Rădulescu 1980: 639), efect pe care nu îl mai obținem în mod obligatoriu în limba actuală. Aceeași structură este consemnată și de Ciompec (1985: 170) și explicată într-un alt mod, ca revitalizarea unui arhaism („*foarte* este utilizat ca adverb modal întocmai ca în limba veche”). Credem că nici acest efect nu se mai obține în structurile pe care le-am avut în vedere. În sistemul de gramaticalizare propus de Hopper (1991), o formă gramaticalizată poate actualiza urme ale sensului său lexical de bază în contexte limitate (potrivit principiului persistenței).

Revitalizarea structurii învechite pune problema exclusivității unidirecționalității în cadrul procesului de gramaticalizare (Lehmann 1995, vezi supra, 1.). Contextul verbal reperat în limba actuală poate fi considerat expresia fenomenului de degramaticalizare, definit ca procesul prin care o expresie gramaticală se transformă într-o expresie mai puțin gramaticală sau revine la o expresie lexicală. Exemplele de reversibilitate ale procesului de gramaticalizare sunt foarte rare și, în general, controversate (Marchello Nizia 2006: 34). Construcțiile pe care le-am înregistrat sunt, într-adevăr, foarte limitate ca distribuție: numai câteva verbe pot apărea în acest tipar (*a mulțumi*, *a aprecia*, *a se îndoi*), iar dintre acestea, mai frecvent apare *a mulțumi*. De asemenea, în construcțiile înregistrate apar obligatoriu clitice.

Puțin semnificative prin frecvență și varietate, structurile nu pot legitima o schimbare sistematică regulată; acest aspect, de altfel, i-a condus pe unii cercetători să respingă degramaticalizarea ca proces (Heine, Kuteva 2002). Cu toate acestea, tiparul merită atenție, pentru că implică un fenomen de reanaliză a unei structuri de la un operator de gradare la un adverb. Construcția din limba actuală se apropie foarte mult de tiparul echivalent din limba veche (unde pot apărea combinații cu clitice), numai că posibilitățile de construcție erau mult mai extinse (în sensul că inventarul de verbe este foarte bogat). Numeroase exemple de pe parcursul întregii perioade vechi pot fi consultate în anexa lucrării:

- (23) a. Pentr-aceaea, Dumneata **mulțămescu-ț foarte** de binele acesta (DVS.1682–6: 56^r)
- b. **Să-l foarte** cu deadins **așteptăm** (CazV.1643: 23^v)
- c. Însă **se foarte arătă**, că se-au temut Irod de Ioan (CC².1581: 609)
- d. el să va întoarce la veziriul și **l-a foarte pârî** (NL.~1750–66: 265)

Ca tip de proces lingvistic, tiparul reprezintă o schimbare diacronică a unei expresii deja gramaticalizate. Este vorba despre o schimbare particulară a unei forme care se recategorializează (de la operator de intensitate forte la adverb modal). Procesul de

gramaticalizare (așa cum am arătat supra, 1.) poate diagnostica această schimbare, numai în măsura în care acceptăm direcția conform căreia evoluția formei respective nu este (în mod ireversibil) unidirecțională (Norde 2010).

Trecerea unității *foarte* prin toate aceste stadii diferite corespunde cel mai bine sindromului schimbărilor inteconectate, de care vorbea McMahon 1994, pentru că sunt afectate mai multe dimensiuni lingvistice ale unității respective:

a) decategorializare (prin pierderea trăsăturilor morfosintactice proprii clasei sursă (a adverbului)) și desemantizare prin abstractizare (sau prin încărcarea cu un sens procedural), în cadrul gramaticalizării formei ca marcă de intensitate;

b) recategorializare (prin redobândirea unui comportament propriu aceleiași clase sursă (a adverbului)) și resemantizare, în cadrul degramaticalizării din stadiul final al evoluției înregistrate.

Această mișcare bidirecțională a unității *foarte*, înregistrată, de fiecare dată, în contexte pragmatice și morfo-sintactice precise, are la bază ideea de evoluție (subiacentă perspectivei diacronice), dar, spre deosebire de cele mai multe exemple de transformări, dă impresia unei schimbări lingvistice ciclice.

3.3.3. *Tare*

Tare (< lat. TALIS) se înregistrează mult mai frecvent ca marcator de grad pe lângă adjective (24), atât în antepoziție (24a), cât și în postpoziție (24b,c), în schimb apare relativ târziu cu adverbe (în texte din secolul al XVIII-lea, vezi Ciompec 1985):

- (24) a. **tare cutremurat** cest nu e aicea altă (PO.1582: 95)
b. săgeatele tale **ascuțite tare** (PH.1500–10: 38^r)
c. Aceia era **iuți tare**, cum nimea nu putea treace pre aceia cale (CC¹.1567: 66^r)

De asemenea, se pot identifica numeroase ocurențe ale lui *tare* autonom, adverbial (25a,b) sau adjectival (25c,d). Acest aspect corespunde, în mare măsură, comportamentului celorlalți intensificatori analizați, care au, de asemenea, o variantă (omonimă) autonomă, cu sens lexical:

- (25) a. Și frații săi nu putea răspunde lui, așa **tare** se era spămîntați înaintea lui (PO.1582: 159)
b. Greșesc **tare** acei domni carei strică acealea lucrure (CC¹.1567: 64^v)

- c. Smeriți-vă supt **tare** mîna lu Dumnezeu, cum să vă înalțe (CC¹.1567: 63^v)
- d. deaca sîntem greșiți și netari în credință, Hristos iaste negreșit, sfînt și **tare** (CC¹.1567: 13^r)

Marcarea intensității foarte cu ajutorul adverbului *tare* este un procedeu încă productiv în limba actuală. S-a adăugat și o (oarecare) specializare, în sensul că tiparul de marcarea a intensității cu operatorul *tare* este înregistrat mai degrabă în registrul colovial. Această specializare nu exista în textele vechi analizate.

3.3.4. *Prea*

Prea, de origine slavă, apare deopotrivă ca adverb (26) și ca marcă de intensitate forte (27). În exemplele (27b,c) marcatorul de intensitate forte fuzionează cu adjectivul:

- (26) a. și acei oameni **prea** se spămîntară (PO.1582: 65)
- b. **prea** amărâm și mâniem pre Dumnezeu (CC².1581: 60)
- c. de dulceți și de frâmseți să nu ne **prea** înălțăm (CC².1581: 309)
- (27) a. acesta **prea** mare oraș (PO.1582: 39)
- b. Cinre e **preamîndru** și meșteru întru voi se arrate din bună viață lucrul său întru blîndă preamîndrie. (CV.1563–83: 63^r)
- c. iară de va fi omul **prepăcîtos** și va fi cu puțină mente, să-i dai pocăanie câte puținel (Prav.1581: 210^v)
- d. O, **prea** slăvită minune (CazV.1643: 338^v)
- e. Ciudesă **prea** minunată și veaste **prea** înfricoșată Dumnedzău iaste (CazV.1643: 26^r)

În limba actuală, unitățile funcționează ca omonime (28a vs 28b). Semiadverbul din combinația cu verbe se caracterizează prin topică fixă, preverbală. În plus, în limba actuală, la semnificația de superlativ a lui *prea* din construcțiile gradate (28b) se adaugă un sens suplimentar de exces, de depășire a limitelor, sens absent din textele vechi (vezi și GR 2013: 416).

- (28) a. Acești oameni **prea** exagerează.
- b. o valiză **prea** grea

Forme compuse similare celor din (27b,c) vor supraviețui peste secole (dar cu restricții de utilizare), prezente, mai ales, în formule de adresare în scrisori sau ca expresii stereotipe din limbajul bisericesc: *preafericit*, *preacurată*, *preasfânt*, *preamărit* etc. (vezi Mîrzea Vasile 2012 pentru o analiză a formațiilor calchiate și originale cu *prea* înregistrate în texte din secolul al XIX-lea).

3.3.5. Expresii intensificatoare între construcții cristalizate și îmbinări libere

Inventarul modificatorilor de gradare în limba veche (mai ales a textelor de secol XVI) este foarte bogat. În afară de unitățile înregistrate, apar și alte mecanisme de marcare a intensității forte, dintre care unele au dispărut complet în limba actuală. Spre exemplu, *vârtos* (lat. VIRTUOSUS) apare frecvent cu adverbe încă din primele texte (29a) și mai rar cu adjective (Ciompec 1985) (29b,c). În această ipostază va funcționa până la sfârșitul secolului al XVIII-lea. Unitatea se înregistrează și ca adverb (29d,e).

- (29) a. întoarce-se-vor și sfii-se-vor **vârtos** currundu (PH.1500–10: 4^v)
 b. Nu era pre acel pământ necăiurile pâine, că **vârtos** mare eră scumpeate (PO.1582: 167)
 c. văzură că răsturnată era piatra; era amu **vârtos** mare (CC².1581: 146)
 d. chibzuiți domniavoastră că seț înțelepți mai **vârtos** (DÎ.1592: LXXXII)
 e. Și sufletul meu sminti-se **vârtos**. (PH.1500–10: 4^t)

Vârtos este un adjectiv care se încarcă de o valoare cantitativă transferată imediat în domeniul intensificării. Domeniul sursă (al adjectivului cu o valoare semantică certă) se pune la dispoziție domeniului cuantificării și, mai departe, domeniului al treilea, al intensificării și își atrage candidatele favorite la procesele de gramaticalizare. Nu toate structurile rezistă, în cazul de față, construcțiile cu *vârtos* dipar și nu se mai regăsesc în variante târzii ale limbii române. În plus, ne așteptăm ca, în trecerea prin cele trei domenii semantice să apară în cursul secolelor: modificări de sens (transferuri metaforice sau treceri de la forme polisemantice la monosemantice), de formă (legate de invariabilitate, deci de restrângerea utilizărilor la o singură variantă formală), de funcționare (reducerea contextelor și minimizarea disponibilităților combinatorii până la cristalizarea unor sintagme).

Pentru schimbările diacronice (inclusiv pentru disparițiile unor unități cu rol de marcare a intensității) se pot găsi explicații, potrivit unor paradigme teoretice diferite. Astfel, Hopper, Traugott (1993) explică dispariția unei forme, din perspectivă funcțională, în termeni pragmatici:

o formă se pierde din uz dacă își pierde relevanța comunicativă. Dimpotrivă, în linia generativă (Roberts 1993, Lightfoot 1979, Newmeyer 2014), schimbarea lingvistică este un accident și trebuie legată de teoria parametrilor, redefiniți, restructurați sau simplificați în procesul achiziției limbii materne de către copii (prin transmisia imperfectă de la părinți).

Alte construcții prin care se marca intensitatea forte, locuțiuni adverbiale (30a) sau adjective (30b) au dispărut din limba actuală. Am înregistrat și construcții în care intensificarea se realizează cu ajutorul unui adjectiv nemarcat inerent ca amplificator. Este vorba, în primul rând, despre construcția din (30c), în care adjectivul *grei* (desemantizat) se asociază direct cu adjectivul intensificat.

- (30) a. Mângăios și milostiv e Domnul **în-lu<n>gu**-rrebdător (PH.1500–10: 85^r)
 b. Traianu au adus apoi **nesocotită** mulțime de romani (CIst.1700–50: 33^r, apud Stan 2013)
 c. Fii omenrești, până cându **grei** mânioși seți? (PH.1500–10: 2^v)

Sunt numeroase (și variate ca realizare) mijloacele lexice de exprimare a intensității. Este vorba despre construcții în care numele apar fără (31a,b) sau cu adjective (31c-g). Grupurile prepoziționale cu *fără* sau *peste* au asociată ideea suplimentară de exces, de depășire a unui prag sau a unei limite a intensității calculată sau înțeleasă ca *o zonă de alteritate*. Această zonă de alteritate este legată de un domeniu exterior, în timp ce alți operatori (precum *destul*) au fost interpretați ca reprezentanți ai unui domeniu interior al intensității unei proprietăți (Moreau 2005).

Cele mai multe construcții identificate în textele vechi (31) s-au păstrat și în limba actuală cu ușoare variații de topică a unităților implicate sau de prezență a prepoziției *de*:

- (31) a. urgie **fără de măsură** (CS_v.1590–602: 44^r)
 b. durere **fără seamă** (CS_{XIV}.1609-18: 112^v)
 c. Și fără vreamă veniră la noi gloate **fără samă** de mulți bărbați și femei, și copii (DVS.1682–6 : 80^v)
 d. nărod mestecat **fără de număr** mearse sus cu ei, oi și boi și dobitoace de multe fealure vârtos multe (PO.1582: 219)
 e. alte cheltuiiale desfrânate **peste măsură** (CLM.1700–50: 88)
 f. Vedeam, și ádecă a patra hiară sămață și strașnică și vîrtucioasă **preste măsură** (DPar.1683: IV23^r)
 g. copacii **preste măsură** de mare și mai deși și mai rodiț (DVS.1682–6 : 80^v)

Numeroase expresii pentru marcarea intensității unei proprietăți sunt construcții prepoziționale care includ adverbul *tot* (lat. TOTUS). Adverbele de completitudine cunosc evoluția de la [+Totalitate] la [+Intensitate] (Lenepveu 2013). Se susține astfel ipoteza că noțiunea de intensificare este derivată, printr-un fel de transfer semantic, din cea de cuantificare³ (Wilmet 1997: 160). Fixarea unei structuri lexicale implică opacizarea semantică a componentelor și apariția unor constrângeri sintactice (de topică sau de restricții prepoziționale). Aceste constrângeri se fixează mai târziu, astfel că tiparele permit un grad ridicat de variație. De aceea, cele mai multe construcții (pe care le prezentăm și noi în cele ce urmează) rămân specifice perioadei vechi cercetate:

- (32) a. Dară ceia ce sîntu îngrupați **până de tot** în focu cine sântu aceia? (CS_{IV}.1590–602: 21^v)
 b. că așa iaste glasul lui Dumnezeu, **întrutot** puternic (Ev.1642: 250)
 c. acel Cuvânt iaste adevăratul Dumnezeu, cel **întrutot** tare și **întrutot** puternic și făcătoriu a toate făpturile (Ev.1642: 385)

Tiparul *de tot* (33a-e) și tiparul *cu totul* (33f,g) s-au păstrat în limba actuală, dar s-au fixat ca structură („complet”) și (în cazul celui dintâi și ca) topică:

- (33) a. sufletulu stricătoare și **de tot** omorătoare (CD.1698: 1¹)
 b. fiind muiarea slabă și la Scriptură **de tot** neiscusită (Ev.1642: 482)
 c. Când cel împrumutat iaste **de tot** sărac (Prav.1780: 114)
 d. aceia să fie **de tot** lepădați de preoție (ȘT.1644: 38)
 e. acela să fie afurisit și streinat **de tot** de toate slujbele svintei besearci (ȘT.1644: 38)
 f. dacă vor fi **cu totul** nepărtinitori limbii grecești, slujască pre limba lor (DDL.1679: 10)
 g. în aceste **cu totul** cinstite zile (DDL.1679: 185)

Și alte construcții cu adverbul *tot* continuă să funcționeze în limba actuală (mai ales) în textele cu mesaj religios. Am înregistrat, în textele vechi, mai multe variante ale compusului (*a*)*totputernic* / *întrutot puternic* (34) sau (*a*)*totțiitor* / *întrutot țiitoriu* (35):

- (34) a. eu sînt **atotputernic** Domnezeu (PO.1582: 53)

³ Operatori de intensitate reprezentați prin adverbe pot avea la bază și adjective pur calitative. La origine, dar care s-au încărcat cu un sens de cantitate, de exemplu *considerabil* (Guimier 1996: 29).

- b. să ne curățească cu al său **totputearnic** glas (CC².1581: 254)
 - c. unul Dumnezeu **totputernic** (DDL.1679: 5)
 - d. așa iaste glasul lui Dumnezeu, **întrutot putearnic** (Ev.1642: 147)
 - e. Așa și Hristos (...) ca un **putearnic întrutot** și tare (Ev.1642: 177)
- (35)
- a. Doamne **atotțiitoriu** (CazV.1643: 5^v)
 - b. iudeii știia că **tot-țiitoriu** iaste Dumnezeu (CC².1581: 175)
 - c. grăiaște Domnul **întrutot tiitoriu** (Ev.1642: 160)

Atunci când relațiile sintactice dintre componente se manifestă mai puternic, gradul de coeziune al secvențelor lingvistice crește, structura se fixează contextual, astfel că se creează premisele pentru schimbările diacronice (Haspelmath 2004) definite prin coevoluția dinamică a formei și a sensului (Bybee, Perkins, Pagliuca 1994).

Remarcăm disponibilitatea extinsă a adverbului *tot* de a intensifica adjective, în combinații care au ieșit din limba actuală:

- (36)
- a. iaste înaintea lu Dumnezeu **tot mărețul** cu inima (CC².1581: 3)
 - b. chemaș într-a Ta slujbă, prin a Ta milostivire, **Totbunule** Despuitoriule (DDL.1679: 30)
 - c. Ca și ei cu noi să slăvască **totcinstitul** și marecuiințat numele Tău (DDL.1679: 56)

Tiparele de marcare a intensității cu adverbele de cantitate *atât / așa* sau *cât* sunt atestate în primele texte românești. O caracteristică a cantitativelor, manifestată și în alte limbi, este că aceste unități apar și ca adjuncți în domeniul verbal și ca elemente funcționale în domeniul nominal). Ca funcționare, aceste unități au fost considerate cuantificatori evaluativi și diferențiate de intensificatori în anumite analize (Fuchs 2014: 49).

Se înregistrează un grad ridicat de variație atât în ceea ce privește prezența prepoziției *de*, cât și în ceea ce privește topica unităților. Astfel, adverbul *asa* apare fără prepoziție în exemplele (37a-d) și cu prepoziție în exemplele (37e-g) și precedă adjectivul:

- (37)
- a. pohti și ea cu mintea să ispitească să vazî de easte acel lucru **asa** pohtit cum zic muierile (FD.1592–604: 596^r)
 - b. Să știi dumneata că nu easte **asa** mare la inimă și la minte acel neguțatori și nu poate să dea acesta răspuns (Sind.1703: 115^v)
 - c. cum **asa** mare păcat ai vrut premine și pre țara mea a aduce ? (PO.1582: 65)

- d. Cum aş face drept aceia **aşa** mare rău lucru şicum să greşesc în aleanul lui Domnedzeu (PO.1582: 135)
- e. poti pricepe şi pre domniile aceste, **aşe de** îndelungate (CLM.1700–50: 230^r)
- f. ce svetnici or hi fostu **aşe de** buni de războae pre atunci (CLM.1700–50: 231^v)
- g. Că **aşea** să arăta **de** bun şi **de** blînd! (NL.~1750–66: 205)

Atunci când apare în structuri cu adjective, *de* nu blochează acordul adjectivului cu numele, ceea ce arată faptul că (din punct de vedere lexical) centrul construcției este adjectivul (RGR 2013: 429).

Unitatea *aşa* funcționează și ca adjectiv, marcator al unei anafore calitative, o urmă a unei operații de identificare (*o aşa fată*). În sistemul actual al gradării, *aşa* funcționează ca adverb marcator al comparației de egalitate. Termenul afectat de *aşa* va fi comparat (identificat calitativ) cu reperul comparației (*tot aşa de bun ca el*). În aceste structuri ecuate, *aşa* este întărit de *tot* și cunoaște o specializare stilistică (de registru colocvial). Structurile se interpretează diferit atunci când nu există reperul comparației, în sensul că *aşa* funcționează ca intensificator al proprietății exprimate de adjectiv (aşa cum se vede în exemplele de mai sus). Această valoare este cu atât mai evidentă în contextele exclamative.

În cazul construcțiilor intensificate cu adverbul *atât (de)* am înregistrat și variația de topică; în exemplele (38a,b) adjectivul intensificat ocupă poziția sintactică de nume predicativ, iar verbul copulativ dislocă grupul. În exemplul (38c), grupul *atât de*, nedisociat, apare înaintea verbului copulativ, iar în exemplul (38d) dispare prepoziția și adverbul se plasează singur înaintea adjectivului, după copulă (tiparul acesta final a dispărut din limba actuală). De asemenea, am înregistrat tiparul (38e), fără copulă, păstrat în limba actuală:

- (38)
- a. Şi mai bine va să-ş piarză viaţa, decât să-ş întine picioarele în tină, **atâta e de** cînstit armelin (FD.1592–604: 625^r)
 - b. Că de nu va afla om să venineadză, numai cu suflarea lui el usucă toată iarbă şi toţ copacii şi toată frundză: **atâta** easte **de** veninată (FD.1592–604: 498^v)
 - c. Şi grindine şi foc mestecat aseaminilea se lăş gios şi **atîta de** era mare cât mainte de-acea nice cînd nu se ivise în tot pămîntul Eghipetului (PO.1582: 207)
 - d. Placu-mi ochii-ţi, căce sânt **atâta** frumoşi! (FD.1592–604: 615^r)
 - e. îi păru foarte uşor, pentru un lucru **atîta de** puţin, să dobîndească raiul (FD.1592–604: 286)

Adverbele intensive atașate direct adjectivului cu care se combină au fost consemnate (Rosetti 1986: 524) ca o particularitate sintactică neromânească. Construcțiile prepoziționale se vor impune rapid după secolul al XVII-lea. De altfel, ca în orice tip de gramaticalizare, până la fixarea sintagmatică a structurii (sau chiar la fosilizarea ei, în cazul radical), realizată de obicei după un interval îndelungat, se constată o perioadă de coexistență a unor structuri similare întâlnite în contexte discursive variate.

Structurile cu *atât de* + adjectiv apar în tipare mai complexe, asociate cu propoziții consecutive, turnuri în care valoarea de amplificare a intensității unei proprietăți este marcată explicit (39a,b). Construcția consecutivă este înregistrată ca procedeu viu în limba actuală (40a,b), productiv, caracteristic pentru limbajul familiar, popular, puternic marcat de oralitate (Zafiu 2001: 245, Lüder 1996: 169–174) și interpretat ca un tip de „superlativ ascuns” (Coteanu 1982: 89). Tiparul este discutat și pentru alte limbi romanice (pentru franceză, Fuchs 2014: 51) (40c):

- (39) a. tinde mâna ta în ceriu și să fie întunearece pre pământul Eghipetului, **atâta** dease cum să le poată pipăi (PO.1582: 212)
- b. Iară acea pasăre iaste **atîta de** întărită, cît niciodată nu să clătește (FD.1592–604: 285)
- (40) a. Atâta sâmt de minunate lucrurile și faptele lui ce-au făcut, **cât nu numai oamenii, ce și îngerii să miră** (CazV.1643: 112^r)
- b. că era foarte amară, **cât nu putia omul să o bage în gură de amară** (CazV.1643: 59^v)
- c. Cet exercice est si difficile **qu'on ne peut pas le faire**
 „Acest exercițiu este atât de greu încât nu-l putem rezolva”

Foarte vechi este și tiparul cu exclamative cu *cât ... (de)* cu rol de marcarea a intensității proprietății exprimate de adjectiv (pentru o descriere a structurilor de gradare în care apar adverbe cu rol cuantificator în limba actuală vezi și RGR 2013: 430 - 436):

- (41) a. **Cât** e bunr Dumedzău Israililor celor cu înrimi derepți! (PH.1500–10: 62^r)
- b. **Cât** era el **de** puternic, când și morții scula-i cu tărie și cu o frâmsește dumnezeiască! (CC².1581: 86)
- c. **Cât** iaste **de** adevărat cuvântul acesta și potrivit foarte! (SVI.~1670: 113^r)
- d. Doamne, Domnul nostru, **cātu-i de** minunat numele tău! (DPar.1683: II.5^r)
- e. **Cîtu-i de** bun Dumnădzău lui Izraîl, celor derepț cu inema (DPar.1683: II.38^r)

- f. Iată **cîtu-i de** bun și **cîtu-i de** frumos, ca cea ce-i a petreace frații dempreună
(DPar.1683: III.34^r)

Corelația dintre exclamative și structurile de intensitate se datorează unei inferențe convenționale (Whittaker 2013): recurgem la o exclamație pentru că suntem în prezența unei entități cu proprietatea localizată într-un grad ridicat. În plus, în cadrul gramaticalizărilor de acest tip, apar și efecte de subiectivizare, efecte care apar frecvent în schimbările lingvistice (Traugott 2010). Exclamativele antrenează aceleași interpretări ca adjectivele gradabile, intensive, pentru că pun în funcțiune aceeași scală a unei dimensiuni pe care se operează ordonarea unor entități (Marandin 2010). Cuvintele exclamative sunt amplificatori la distanță ai proprietății exprimate de adjectivul din enunț.

Tiparul cu adjectivul *nespus* a fost discutat de Dragomirescu 2015 ca fiind ambiguu în unele contexte între interpretarea denotativă („care nu este spus”) și cea superlativă (42a). Și alte adjective cu prefix negativ au rol de marcarea a intensității (42b,c). Lipsește din textele din secolul al XVI-lea tiparul *nespus de* (productiv și în limba actuală), identificat mai târziu (Dragomirescu 2015), la sfârșitul secolului al XVII-lea (43). Și mai târziu este atestat tiparul paralel, cu supin *de nespus*:

- (42) a. acea neputredă și **nespusă** dulceață (CC².1581: 314)
b. Pentru **nemăsurata** și **nespusa** mila a sa (CC².1581: 101)
c. și din călduroasa inimă să-i mulțemim pentru multa și **nemăsurata** milă ce au făcut cu noi (AD.1722–5: 117^v)
(43) lucru **nespus de** mare (CDicț.1691–7: 301)

3.3.6. Structuri repetitive cu rol intensificator

Am arătat că gradarea este considerată o proprietate transcategorială, că nu este specifică numai adjectivelor și adverbilor, deci se poate aplica, în egală măsură, substantivelor. Structurile repetitive cu rol intensificator reprezintă un mijloc de marcarea a intensității foarte reperat și în latină. Construcțiile cu reluarea numelui fără adjectiv prin forma sa de genitiv (44), păstrate până astăzi, au fost înregistrate și în textele vechi și semnalate în mai multe studii (Niculescu 1999; Frâncu 2009: 276; Stan 2013):

- (44) a. domnedzeul domnedzeilor (CS_{XI}.1583–619: 91^r)
b. muncile muncilor (CS_{XIV}.1583–619: 112^v)

- c. Iată Domnului Dumnezeu al tău ceriul și **ceriul ceriului**, pământul și toate câte sunt întru el (BB.1688: 10)
- d. s-au învrednicit a lăcui într-însa 12 ani **sfânta sfintelor** cea adevărată, adecă sfânta Fecioară (AD.1722–5: 42)
- e. Nu iaste **minune minunilor**? (AD.1722–5: 118)

Tiparul gradării indirecte asupra entităților este romanic și se regăsește și în alte limbi romanice vechi, de exemplu italiana (Migliorini 1963: 229 (45)). Construcțiile sunt interpretate ca pretențioase în alte limbi romanice și par a fi preluate din limba clericilor și a învățaților (Lüder 1996: 148).

- (45) a. la reina de regi
b. il bel del bello

Dimpotrivă, în română, tiparul este considerat popular, o formă de poliptoton, un procedeu de insistență prin repetiție care a fost interpretat și ca bază pentru alte structuri prepoziționale (*băiat de băiat*), așadar ca o dovadă a tendinței de reducere a flexiunii, în favoarea construcțiilor analitice (Zafiu 2001: 252).

Repetarea adverbului *foarte* (46) a fost explicată de Arvinte (BB: 73) ca un calc după originalul grecesc:

- (46) piatra era multă **foarte foarte** (BB.1688: 45)

O construcție specială de tip repetitiv, dar implicând mijloace derivative, este reprezentată de adjectivele cu prefixul *po-*. Acest prefix de origine slavă, plasat pe lângă un epitet cromatic, este frecvent în descântecele din tradiția orală (din secolul al XVII-lea) și acordă derivatelor pe care le formează o valoare de intensificare (Timotin 2010: 98–99). Termenii construiți cu acest prefix apar fie în corelație cu baza de la care s-au format, fie se repetă în cadrul textului:

- (47) a. Haită neagră,/ *Poneagră*,/ Cară-te de-acolea/ Și durerile-ți ia
b. Atunci a venit un om roș-*poroș*/ Ș-o femeie roșie-*poroșiel*/ Și c-un șistar roș-*poroș*

Derivatele formate prin acest procedeu, utilizat ocazional și în limba veche, sunt considerate a fi caracteristice vorbirii populare (Rosetti 1986: 204).

3.3.7. False comparative

Construcțiile comparative cu rol de marcarea a intensității forte sunt identificate din primele texte de secol XVI. Acestea pot fi incluse în cadrul structurilor cu intensificatori pentru că funcționează mai degrabă ca false comparative, în care se realizează asocierea unor proprietăți considerate prototipice.

Mecanismul semantic presupune asocierea unui nume prototipic, un reper în stabilirea limitei superioare a intensității, introdus prin construcții cu *ca* sau *ca și* (mecanism productiv și în limba actuală). *Ca* este folosit în textele vechi ca operator de comparație de tip ecuativ, diferit de valoarea lui din latina de origine (*quam* – inegalitate, păstrat și în alte limbi romanice - Herman 1963: 157, apud Zafiu sub tipar). Aceste comparații *de similaritate* (*similative*) sunt îmbinări relativ fixate, intrate în mentalul colectiv (discutate de Fuchs 2014: 133 pentru franceză) care nu presupun o gradare de tip cantitativ de-a lungul unei dimensiuni, ci asociază doi termeni de comparație pe baza unei relații de asemănare sau de analogie (raportarea la prototip). Relația de identitate care se stabilește între cei doi termeni este explicitată pragmatic.

Cele mai multe construcții se organizează în jurul verbului *a fi* și reprezintă *o figură generic* (Fuchs 2014: 160, Pierrard, Léard 2004). Pentru o prezentare a contextelor actuale ale acestui tipar, vezi și Lüder 1996: 156–164:

- (48) a. Alții le va fi trupul **putredu ca un câine mortu** (CS_v.1590–602: 55^v)
b. Și era **ageri ca vântul** (A.1620: 21^v)
c. iaca [pelița] era **zgaiboasă ca și neaoa** (PO.1582: 189)
d. fața lui au fost **luminată ca soarele** (CazV.1643: 99^v)
e. părul capului lui iaste **ascuți[t] ca săgețile** (CTd.1600–40: 141^v)
f. Fiți amu **mîndri ca șerpui și întregi ca porumbii** (CC¹.1567: 51^v)
g. Zise Domnul ucenicilor lui: " Adecă eu tremeț voi ca oile pre mijlocul lupilor; fiți amu **înțelepți ca șarpele și întregi ca porumbii** (CC¹.1567: 230^v)

Dintre falsele comparative, construcțiile cu adjective cromatice reprezintă o clasă aparte și cunosc interpretări diferite, pentru că, din punct de vedere semantic, sunt adjective prototipic negradabile.

Construcțiile comparative în care sunt incluse adjectivele de culoare nu se referă atât la intensitatea proprietății, cât la alte dimensiuni specifice adjectivelor culori (puritate, luminozitate). Într-o analiză a acestor structuri, Kleiber (2007) atrage atenția asupra specializării

termenilor⁴ și asupra derapajelor incontrolabile ale citirilor / interpretărilor unor concepte. Potrivit teoriei sale, denumită sugestiv *În căutarea intensității*, există un prim concept de intensitate înțeleasă ca proprietatea fizică a unui obiect (intensitatea luminii, intensitatea sunetului, de exemplu) și nu ca o determinare cantitativă a unei alte proprietăți. Aceasta corespunde unei forțe resimțite de un experimentator.

Al doilea concept de intensitate (la care, în general, ne raportăm) se referă la intensitatea înțeleasă ca grad sau cuantificare a unei alte proprietăți (*foarte trist*).

Discutând despre adjectivele absolute (în sensul propus de Kennedy 2007), Fuchs propune exemplul adjectivelor cromatice în cadrul cărora gradarea funcționează într-un mod special. Spre exemplu, atunci când vorbim despre ceva *mai roșu* folosim un reper (*sângele*) și implicăm o deplasare pe o scală dinspre ceva *nu tocmai roșu* către ceva *cu adevărat roșu*:

- (49) a. fața lui ca fulgerul și veșmintele lui **albe ca zăpada** (CC¹.1567: 211^v)
- b. veșmintele lui fură **albe ca lumina** (CC¹.1567: 227^v)
- c. Alții voru fi **negri ca însuș diavolul** (CS_v.1590–602: 55^v)
- d. Și era 300 de stâlpi **albi de marmură ca zăpada** (A.1620: 39^r)
- e. veșmentele lui să făcură luminate și **albe ca o zăpadă** (CazV.1643:99^v)
- f. veșmentele lui **albe ca zăpada** (CazV.1643: 99^v)
- g. Barba îi era **albă ca zăpada** (NL.~1750–66: 94)
- h. unghiul despre apus era **vearde** a ceriului **ca prajii** (DVS.1682–6: 80^v)
- i. părul îi era **alb, ca bumbacul** (DVS.1682–6: 63^v)
- j. fr. blanc com laiz
- k. fr. dur come pierre

Tiparul al doilea de false comparative (*o disciplină de fier, o foame de lup, o memorie de elefant, un gât de girafă, un salariu de mizerie*), care au la bază mecanisme metaforice nu sunt atestate în textele vechi pe care le-am avut în vedere.

Tiparele de comparativ cu valoare intensivă *tare ca piatra* sau implicând un adjectiv cromatic (*alb ca laptele*) apar și în alte limbi romanice vechi (Buridant 2000: 652) (49j,k).

3.3.8. Tipare de amplificare a intensității în formare

Structurile care reprezintă mijloace paralele de marcarea intensității redau cel mai bine conceptul de polimorfism de care vorbea Stoica 2015 (în analiza sistemului gradării pentru

⁴ Aceste două utilizări ale termenului *intensitate* se disting printr-un test lingvistic; vorbim despre *intensitate luminoasă / cromatică / sonoră*, dar nu despre **intensitate emotivă / emoțională*.

perioada protoromânei). Permanentă diversificare a tiparelor, coexistența formelor cu utilizări și funcții paralele, (hiper)marcarea valorilor construiesc un tablou al gradării pentru perioada veche, numai parțial păstrat în versiunea actuală a limbii.

În ultima parte din perioada cercetată, se configurează tiparul *adjectiv + de + adjectiv* (50a), frecvent în secolul următor (50b), iar în exemplul (50c) se configurează tiparul *adverb + adjectiv*. Pentru limba actuală, construcțiile au fost discutate ca o clasă deschisă de forme în continuă mișcare (Pană Dindelegan 1992, Lüder 1996). Într-o analiză recentă (RGR 2013: 432), adjectivele sau adverbele din aceste structuri au fost delimitate de alte mijloace de intensificare și interpretate ca *degree predicates (attitudes predicates)*, pentru că implică atitudinea vorbitorului referitoare la gradul calificării:

- (50) a. Ion-vodă era **minunat de om bun** (NL.~1750–66: 284)
b. Rusia are moneda de aramă **monstruoasă de mare** (Codru-Drăgușanu, apud Mîrzea Vasile 2012)
c. au giumătate de hotar **deplin stâlpită** (DRH.A.1645: 23)

Este evident că nu există o ruptură semantică evidentă între formele lexicale și cele gramaticale, ci, mai degrabă, un fel de *zone tampon* între domeniul noțional acoperit de adjectiv și valoarea gramaticală a operatorului cu sursă adverbială. În aceeași linie, s-a discutat (Margerie 2005) despre *un continuum* între lexic și gramatică în cazul formelor utilizate ca adjective care ulterior se adverbializează și devin operatori de intensitate.

Formele sintetice de tipul *ilustrisim, urgentisim*, corespunzătoare unor forme din alte limbi romanice (it. *benevolentissimo*, fr. *richissime*, sp. *altísimo*, port. *altíssimo*) sunt împrumuturi ulterioare din latina savantă (Sala 2006: 122).

3.3.9. Atenuatorii

Orice operație de intensificare presupune o relație între două grade ale unei proprietăți în cadrul căreia unul poate fi superior sau inferior. Locutorul este cel care intervine ca să amplifice sau să atenueze gradul unei proprietăți printr-o evaluare afectivă. Spre deosebire de amplificatori, atenuatorii au rolul de a reduce intensitatea proprietății exprimate de adjectiv. Majoritatea unităților din sistemul de gradare pot funcționa în două direcții (intensificatori de atenuare, în cazul de față, și cuantificatori – Hadermann, Pierrard, van Raembonck 2007).

În limba veche, atenuatorii sunt redați prin adverbe sau grupuri prepoziționale de tipul (*de(n) destul (de)*), prin care gradul proprietății exprimate de adjectiv este considerat cel puțin egal cu gradul minim necesar de satisfacere a unei norme de comparație:

- (50) a. Doară au apărut ei că iaste **destul** dereaptă unde ș-au ascuns păcatul dennaintea oamenilo (CC¹.1567: 26^v)
- b. Și iară zise lui loc încă **destul** iaste larg la sălaşu (PO.1582: 78)
- c. Că toți svinții dentr-acest har cu dulce veselie sânt adăpaț și den vistiariul lui **den destul** îmbogățiț (Ev.1642: 332)

Scala de gradare a unei proprietăți poate fi accesată și prin intermediul adverbului *puțin*, cu rolul de a diminua intensitatea proprietății exprimate de adjectiv:

- (51) a. Oare cunoști, omule **puțin** credincioase, că credința bună iaste (Ev.1642: 160)
- b. Că cu minunate judecăți biruiaște Dumnezeu zidirea sa, pre unii i dă întru învățătură și sloboade, (...) iarăș pre alții i dă, (...) **puțin** să fie scârbiți de dinsul ca să-l rușineaze pre el și să răză de trufiia și de putearea cea netare a aceluia (Ev.1642: 208)

Noțiunea de suficiență sau de moderație (50) ține de noțiunea-umbrelă de atenuare și se definește în general prin două opoziții: *suficient* vs *insuficient* și *suficient* vs *prea mult*. Scala gradelor este semantică și trimite la un continuum implicând o intersecție permanentă a acestora: fiecare grad se definește prin raportare la celălalt (Rivara 1993). Între categoria insuficienței și categoria excesului există o zonă de mijloc, de frontieră, reprezentată prin operatorul *destul*. Fiecare dintre cele două categorii sunt analizate (Moreau 2005) ca intervale graduale închise la stânga printr-o bornă, dar deschise la dreapta, conform orientării semantice inerente. Potrivit aceleiași interpretări, gradele sunt variabile care se definesc în funcție de o judecată subiectivă, mai ales atunci când intervalul analizat este nedefinit (*destul de mare* nu antrenează o interpretare precisă).

Efectul intensificator (de atenuare) poate fi obținut și prin alte procedee, nu numai prin atașarea unor operatori. Este vorba despre prezența adjectivului în structuri derivate sau compuse, în construcții exclamative sau comparative. Sufixele diminutive pot induce efectul de atenuare a intensității unei proprietăți (Lüder 1996: 277). Este vorba însă de un efect redus, de o valoare graduală slabă care se va menține în timp; în limba actuală formațiile cu sufixe diminutive sunt numeroase și variate:

- (52) a. Să nu mai beai apă, ce bea **puținel** vin, pentru trupul tău și pentru nevoia boalei tale (CPr.1566: 506)
- b. cel lucru **mitutel** (CC¹.1567: 34^r)
- c. De **mititel** arată cum va hi și deaca va creaste mare (CazV.1643: 28^v)
- d. Iacă, voi îngădui vreame încă **puțintea** așteptându-mi nedeajdea spăseniii meale (D.Par.1683: III 36v)
- e. Bețișor **scurticel**, carile obicnuiți sint împărații în mână a-l ținea (CII.~1705: XVII)
- f. prunc înca **micușor** fiind (CLM.1700–50: 278)
- g. Ce-ți pare de acest **frumușel** trupșor? (Bert.1774: 217)
- h. Cine lasă treaba lui și face a altuia strein are **puțintică** minte (Bert.1774: 234)

Structurile (52e) și (52g) pun în evidență procedeul de diminutivare plurilexematică (Lüder 1996: 317), în care diminutivarea adjectivului și a substantivului determinat nu înseamnă neapărat o gradare suplimentară. Este vorba, mai degrabă, de contexte marcate afectiv.

În orice stadiu al limbii, putem vorbi despre fenomenul de „reînnoire” (Hopper, Traugott 2003: 121), despre proliferarea unor structuri paralele cu același scop comunicativ; astfel lipsesc din textele de secol XVI sau XVII, dar vor fi atestate în perioada imediat următoare, structuri pe care le avem și în limba actuală (Iordan, Guțu, Niculescu (1967: 114), Mîrzea Vasile 2012, Lüder 1996): construcția Adverb + de + Adjectiv (53a), construcția cu substantive adverbializate (53b) sau mijloace derivative noi (53c):

- (53) a. un lucru grozav de bun
- b. un om supărat foc
- c. un fapt ilustrisim

Se rețin (Manoliu Manea 1971: 303, Ciompec 1985: 178) două tendințe contrare: pe de o parte tendința de îmbogățire a categoriei cu valori și forme gramaticalizate care pot nunața sau rafina expresia, pe de altă parte, tendința de simplificare a sistemului, manifestat prin adoptarea unor construcții mai simple, mai clare, care continuă modalități mai vechi, negramaticalizate de exprimare a diverselor valori. Cele două tendințe produc oscilații, evoluții în *zig-zig* care operează noi ordonări în cadrul elementelor limbii.

3.4. Variația sintactică a tiparelor cu adjective intensificate în limba veche

Din punct de vedere sintactic, cuvintele de gradare funcționează ca centre ale grupurilor de gradare, iar adjectivele sunt complementele lor. În afară de bogăția inventarului de mijloace folosite pentru marcarea superlativului, ne-a atras atenția gradul ridicat de variație sintactică a tiparelor sintactice (aceasta fiind, de fapt, o caracteristică generală a limbii vechi)⁵. Această variație sintactică menține caracterul negramaticalizat al mijloacelor de marcarea a intensității până la sfârșitul perioadei vechi.

Detășăm în cele ce urmează trăsăturile care nu se mai păstrează sau care sunt mult limitate în limba actuală: coocurența mai multor marcatori de intensitate, instabilitatea topicii operatorilor în raport cu celelalte unități ale sintagmelor în care apar, variațiile de dislocare / intercalare.

3.4.1. Coocurența marcatorilor de grad

În limba română veche, doi (sau chiar mai mulți) operatori de grad se asociază în limitele aceleiași sintagme, fie amândoi operatori de intensitate (54c-h), fie un operator de intensitate și un marcator comparativ (54a,b):

- (54) a. Cine va avea credință ca aceasta, arată-se amu și **mai pre iușoru** că-i iaste, și **mai nalt foarte**, și alte multe ce nu-s pre lesne a le isprăvi (CC².1581: 306)
- b. iară **mai pre iușor** iaste să tămăduiască bolnavul (CazV.1643: 243^r)
- c. căce astădzi **atâta tare sânteți așa tristi?** (PO.1582: 137)
- d. nu numai aceale tâmplăte seamne Dumnedzău le-au făcut pentru dânsul, ce și alte **foarte prea slăvite** (DVS.1682–6: 76^v)
- e. **Foarte prè** puțini n-au venit (NL.~1750–66: 222)
- f. Cătră **întru tot preaseninatul** și preaputinciosul împărat și monarh
- g. am aflat că iaste **așa de tot** prestiită și răsipită mănăstirea (DÎ.1732: IV)
- h. Hămeiul, dat puțintel undă cu apă și cu sare, apoi scurs pe o scândură de apă și fiert cu lapte de migdale, nu **prea de tot** supțire (CBuc.1749)

⁵ Nu ne-am oprit în lucrarea de față asupra aproximativelor care apar în structurile gradate (de tipul *cam prea mare*), interpretate sintactic fie ca modificatori, fie ca centre funcționale (*higher head Approx*) și nici asupra particulelor focale care indică o progresie de grad (*și mai lung, tot mai buni*) sau asupra corelativelor (*cu cât mai ieftin, cu atât mai bine*).

Exemplul (54a) atestă că nu numai operatorii de intensitate sunt negramaticalizați în secolul al XVI-lea. Se observă și caracterul negramaticalizat al marcatorului comparativ de superioritate *mai*, statutul său de adverb modal obișnuit, cu o mare libertate de topică în exemple din secolul al XVI-lea.

Doi operatori de grad în limitele aceluiași grup nu se pot aplica simultan aceluiași obiect (constrângere discutată pentru limba actuală de Zamparelli 2003). Excepțiile sunt foarte puține și, în general, se referă la structuri înghețate din discursul religios (*mult prea cuviosul*). Coocurența mărcilor era însă posibilă și în stadiile vechi ale altor limbi romanice. În italiana veche (Salvi, Renzi 2010; Migliorini 1963: 229), spre exemplu, sunt înregistrate construcții în care apar (combinat) o marcă sintetică și un operator de grad (55a-c). Construcții hipergradata apar și în spaniolă (Garcia de Diego 1951: 295) (55d,e):

- (55) a. it. molto bellissima
 b. it. la piu ottima parte de'mortali
 c. it. di si nobilissima virtu
 d. sp. el mas preciosísimo
 e. sp. muy sabrosísimo

Adjectivele coordonate pot apărea intensificate prin mijloace diferite de marcarea, așa cum se poate observa din asocierea lui *prea* și *foarte*, respectiv *întrutot* din exemplele de mai jos (56a-d), prin repetiția aceluiași marcator înaintea fiecărui adjectiv (56e) sau prin marcarea intensității numai la primul adjectiv din structură (56f):

- (56) a. Lăsă-și domnia fiiu-său, lui Tit, om dumnezeesc și **preavoinic**, bun și ogodnic și **foarte îndurător** și darnic (MC.1620: 42^f)
 b. Și departe dumnezeiasca dragoste de gonitori, când amu împăcămu-ne de spargerea adevărului, **prea greșit iaste și necuvios foarte**. (CC².1581: 224)
 c. acesta e putearea lui cea **preamândrită și întrutot lucrătoare** (Ev.1642: 572)
 d. născut din părinți creștini, **nice prea bogați, nice foarte iară săraci**, ce atâta avea cât le sosiia pentru sine și pentru săraci ce cerea (CazV.1643: 386)
 e. Așea și raiul iaste zidit de Dumnezău sus la răsărit, pre munți înalți și frumoși, unde-s vânturi veasele, **nice foarte calde, nice foarte răci**, și văzduh luminat (CazV.1643: 303)
 f. Și **foarte mâhnit și scrâbit** să întoarsă ândărăpt și părăsi pre Hristos, lumina și viața cea veacinică. (CazV.1643: 276^v)

3.4.2. Topica unităților în construcțiile cu adjective intensificate

În limba veche, se înregistrează un grad ridicat de libertate de topică pentru unitățile implicate. Operatorul de intensitate poate apărea postpus adjectivului (57a) sau chiar înaintea verbului copulativ într-o structură în care adjectivul ocupă poziția de nume predicativ (57b) (vezi și supra, analiza amplificatorului *atât (de)*):

- (57) a. Și împăratul bătrân **foarte** și nu poate zbura cu arepile (FD.1592–604: 534^r)
b. Rrebdarea lui Iovu audzitu și sfârșitul Domnului vădzutu, că **multu** easte milostiv și ieftinu (CV.1563–83: 67^r)

Pentru a demonstra libertatea topicii, am exemplificat (Brăescu 2015) instabilitatea unității *foarte* prin structurile predicative ternare: copula, adjectivul și marcatorul de intensitate, prezente în cele șase variante posibile: VC + *foarte* + Adj (58a), VC + Adj + *foarte* (58b), *foarte* + Adj + VC (58c), *foarte* + VC + Adj (58d), Adj + VC + *foarte* (58e), Adj + *foarte* + VC (58f):

- (58) a. D-unde el după voi au pohtit și **era foarte trist**, ce voi ați auzit că el bolnav au fost (CL.1570: 445)
b. El auzi aceaia, trist fu; **era** amu **bogat foarte**. (CC².1581: 482)
c. Cine nu lăcomeaște și nu iubeaște avuția, spre milostenie **foarte cuvios fi-va** și milostiv și îndurătoriu (CC².1581: 85)
d. Și sosiră la Maraa, ce nu putea bea apa den Maraa, că **foarte era amară**, pentru ce și puseră numele locului aceuia Mara (PO.1582: 230)
e. Că se înșela tatăl celuia ce se luniia, că „se luneaște feciorul mieu”, că **necredincios era foarte** (CC².1581: 303)
f. numele acesta **cinstit foarte părea-i-se a fi** (CC².1581: 494)

Aceeași libertate de topică, semnalată în structurile predicative, caracterizează și grupurile nominale reprezentate prin numele centru, adjectivul adjunct (sau locuțiunea adjectivală) și marcatorul de grad al proprietății exprimate: N + *foarte* + Adj (59a), N + Adj + *foarte* (59b), *foarte* + Adj + N (59c), *foarte* + N + Adj (59d), Adj + N + *foarte* (59e), Adj + *foarte* + N (59f):

- (59) a. Că **rugăciunea foarte înfricoșată** iaste spre draci (CC².1581:84)

- b. oarecându au fost un Dispot oarecarile, lăcuind la Moldova, **om de cinste și de folos foarte** (ULM.~1725: 93)
- c. tuneture și fulgere fură și negură groasă în munte și trâmbiteei **foarte mare glas** și toată dihaniia cutremurase în tabără (PO.1582: 242)
- d. Ș-am avut **foarte grije mare** de aceasta, ca să se tipărească cum am sfătuit (CC².1581: VIII)
- e. Și cine-ș va lăsa tată-său și mumă-sa (...), și însuș sufletulu-ș și viața a o uita, **mare nevoie foarte!** (CC².1581: 591)
- f. Acest fel de meșteșug de a le ascunde, varvarii aflând, (...), **mare foarte groapă** făcând și cu léspezi pardosind-o (CIst.1700–50: 37)

Pe măsura avansării procesului de gramaticalizare a termenului, poziția se fixează din ce în ce mai mult: marcatorul de superlativ *foarte* este, în limba actuală, antepus adjectivelor sau adverbilor cu care se combină.

Se constată în textele din secolul XVI frecvența mare a fenomenelor de discontinuitate sintactică. Am înregistrat contexte cu adjective intensificate în care amplificatorul (fie postpus (60a), fie antepus (60b-d)) este separat de adjectiv prin alți constituenți:

- (60) a. iar Rahil era frumoasă la chip și **ghizdavă la față foarte** (BB.1688: 21)
- b. Ci acum **foarte se strângu turci mulți** pretutindinea (DÎ: XVIII)
- c. Iară după aceastea câte zicea, toate **prea cu înălțare și cu trufă împlute** era (CC².1581: 5)
- d. și **prea războaie iuți** rădică (CC².1581: 607)

Am arătat că în textele vechi sunt frecvente construcțiile în care *foarte* funcționează adverbial și se combină cu verbe. Tiparul nu mai apare decât izolat în limba actuală (vezi supra, (22)). Ilustrăm, de asemenea, structuri în care adverbul *foarte* (dislocă forme verbale de conjunctiv (61a). Fenomenul nu este generalizat. Contextul (61b) reprezintă un tipar mixt de construcție; o formă verbală de conjunctiv dislocată de *foarte* se asociază cu o structură nedislocată, în care termenul *foarte* este antepus verbului:

- (61) a. Deci tătarii, vădzându-să toți la un loc, **să foarte lăuda** (NL.~1750–66: 305)
- b. **ca să-l foarte cu deadins așteptăm** și **foarte să ne teamem** și să ne grijim (CazV.1643: 23^v)

În raport cu cliticele și cu negația, dintre unitățile analizate, mai ales poziția amplificatorului *foarte* este liberă:

- (62) a. fratele acestuia au murit și numai însuși au rămas de la muma-sa și tătâni-său **foarte** i-e drag (PO.1582: 157)
- b. Că când amu au o sută de talanți, **nu foarte sânt săraci**, ce încă și o mie jeluiesc (CC².1581: 483)
- c. **nu foarte lungă** barba, ce destul de deasă (DVS.1682–6: 35^v)

Problema structurilor discontinue apare și în alte limbi romanice vechi. Spre exemplu, în spaniola veche (secolele XII -XIII), topica era liberă (Lapesa 1981: 218). Formele care marcau intensitatea se putea plasa la începutul frazei, separându-se de numele sau de adjectivele la care făceau referire:

- (63) a. sospiro Mio Cid ca **mucho** avie **grandes** cuidados
- b. **much** era **bien** andant Eneas

Dintre mijloacele prezentate mai sus, limitarea distribuției lui *foarte* și pierderea capacității sale de permutare (prin inversarea sau distanțarea componentelor construcției) au fost cel mai mult discutate. În general, cele două trăsături au funcționat ca argumente care pledează pentru validarea unității *foarte* ca morfem gramatical al intensității maxime (Ciompec 1985: 142).

În legătură cu poziția operatorilor, unii cercetători (Densusianu 1961) au pus în legătură fenomenul postpoziției cu influența slavă (în care *zelo* este plasat după verb / adjectiv / adverb). Credem că, la acest argument, se poate adăuga și tendința generală a libertății de topică manifestată în limbile romanice vechi, mai ales că structurile cu *foarte* postpus apar și în texte originale (vezi infra, 5.).

Structurile discontinue din limbile romanice vechi (și antepunerea complementelor) au fost puse în legătură (Ledgeway 2012; Nicolae, sub tipar) cu existența unor urme ale sintaxei nonconfiguraționale în latină. Explicația structurilor se face prin dependent de o setare parametrică – stabilizarea parametrului centrului prin pierderea totală a opțiunii parametrice *head-final* la *head-initial* și fixarea unei sintaxe configuraționale. Pentru o analiză mai detaliată vezi infra 5.2.

3.5. Concluzii

O primă concluzie a analizei noastre este că nu avem de-a face în corpusul de limbă veche analizat cu o unitate specializată pentru marcarea valorii de superlativ.

Cel mai spectaculos traseu este, după cum ne așteptam, traseul unității *foarte*. Coexistența utilizărilor și a sensurilor diferite demonstrează faptul că în primele texte din secolul al XVI-lea, *foarte* nu își pierduse complet independența semantică și gramaticală, nu era gramaticalizat complet pentru marcarea semnificației de superlativ. Valoarea gramaticală (de marcarea intensității unei proprietăți) dobândită de termenul *foarte* nu implică pierderea completă a funcțiilor sau a utilizărilor sale anterioare. Așa se explică prezența contextelor în care *foarte* are sensul și funcția originare chiar în texte din secolul al XIX-lea. De fapt, nu avem de-a face cu o schimbare semantică punctuală, identificabilă într-un interval temporal restrâns și bine precizat, ci cu o mișcare semantică lentă, prezentă până în secolul al XIX-lea.

Contextul verbal din limba actuală în care apare *foarte* ca un proces de revitalizare a construcției vechi pune problema unidirecționalității procesului de gramaticalizare a unei unități (sau a fenomenului de degramaticalizare).

Dintre celalalte mijloace de marcarea intensității din limba veche, unele construcții dispar (*vârtos mare, în lung răbdător, totcinsti*), altele își reduc frecvența (compusele cu *prea*) sau își simplifică structura (*fără (de) măsură, fără (de) seamă*), altele se specializează ca amplificatori (*de tot, cu totul*) sau ca atenuatori (*puțin, destul*), altele dobândesc semnificații suplimentare (*prea, mult*). De asemenea, am înregistrat construcții cu adjective intensificate prin intermediul unor exclamative sau consecutive, prin intermediul unor alte adjective sau structuri cu false comparative (tipul *alb ca zăpada*).

La nivel sintactic, intensificatorii se fixează pozițional, posibilitățile combinatorii se restrâng, se reduc variațiile de dislocare / intercalare, se stabilesc reguli de asociere a morfemului cu alte clitice.

Treptat, așadar, se organizează sistemul de marcarea intensității proprietăților, sistem în care *foarte* își găsește un loc aparte (pentru că se gramaticalizează), dar în care apar și alți marcatori (inițial asociați, apoi în distribuție complementară). Potrivit principiului de specializare sau de selecție (Hopper 1991), orice varietate lexicală se ordonează prin gramaticalizare. Formele care supraviețuiesc sunt acelea care își asumă semnificații gramaticale mai generale.

CAPITOLUL 4.

CONSTRUCȚIILE COMPARATIVE

ÎN LIMBA ROMÂNĂ VECHE

Comparația este o operație logică care constă în stabilirea unei relații între două secvențe (un paralelism, o analogie, o identitate, o variație proporțională, o diferență). Fiecare dintre aceste relații este exprimată prin construcții specifice.

Adjectivele gradabile sunt definite ca expresii ale unor puncte pe o scală semantică, mai bine spus, ca expresii relaționale, în sensul că leagă obiecte de gradele unei scale specificate de parametrul dimensional implicat. O scală este o reprezentare abstractă a unui act de măsură, deci un parametru dimensional (un tip proprietate, o primitivă semantică) în care ordinea este reglementată prin grade. De aici derivă o generalizare importantă a adjectivelor gradabile, și anume faptul că, atunci când apar într-o construcție comparativă bine-formată, obiectele comparate trebuie să fie adjective ordonate după aceeași dimensiune. Mergând pe o analiză sintactică în care adjectivele gradabile proiectează o structură funcțională extinsă care are drept cap un morfem de grad, Kennedy (1999: 83) definește adjectivele gradabile ca funcții de măsură (de la obiecte la grade), deci ca expresii relaționale; un adjectiv gradabil introduce două argumente, un obiect și un grad și stabilește o relație între acestea.

Trei aspecte sunt implicate în construcțiile comparative: o valoare a referentului (care indică gradul în care o entitate posedă o proprietate), o valoare standard (termenul reper sau clasa se comparație) și o relație de grad introdusă printr-un morfem de gradare (care definește exact relația dintre valoarea referentului și valoarea standardului).

Sistemul comparativ prototipic este reprezentat de un ansamblu de expresii cuantificatoriale în care morfemul comparativ denotă o relație între două grade. Sunt general acceptate (Fuchs 2014: 23, Iordan, Robu 1978) mai multe scheme, corespunzătoare bine-cunoscutelor trepte: comparativ de superioritate (*mai ... decât / ca* (1a)), comparativ de inferioritate (*mai puțin ... decât /ca* (1b)), comparativ de egalitate (*la fel de / tot atât de / tot așa de ... ca* (1c)), superlativ relativ (*cel mai ... din / dintre* (1d)):

- (1)
- a. Ana este mai tânără decât Irina.
 - b. Ana este mai puțin elegantă decât Irina.
 - c. Ana este la fel de atentă ca Irina.

d. Ana este cea mai deșteaptă dintre toți.

Acestor trepte li s-a reproșat (Ciompec 1985: 135, Rădulescu 1987) faptul că implică într-un mod inconsecvent două criterii: criteriul comparației și criteriul intensității. Pe baza criteriului comparației, sunt grupate într-o singură clasă cele trei valori ale comparativului, deși exprimă două ipostaze diferite ale intensității însușirii (egalitatea și inegalitatea). Pe baza criteriului intensității, sunt grupate valorile superlativului, deși numai superlativul absolut exprimă intensitatea forte și exclude comparația⁶. „Calchierea” sistemului latinesc nu pare a fi, așadar, o metodă adecvată pentru descrierea sistemului românesc sau, mai bine spus, nu unanim recunoscută.

Majoritatea cercetărilor asupra comparativelor analizează morfemele comparative. Recunoașterea valorilor unei categorii gramaticale este condiționată de analiza operatorilor, a formanților, a mijloacelor de expresie gramaticalizate. Operatorii de gradare sunt elemente cuantificaționale exprimând o relație între două ansambluri de grade. Sintactic, grupul gradării (DegP) se construiește în jurul morfemului comparativ. Urmând analiza altor unități funcționale în alte domenii (GDet, în domeniul nominal, de exemplu), cuvântul de gradare a fost interpretat ca centru de gradare care autorizează o proiecție funcțională și ia GAdj (sau GAdv) drept complement. *Mai* poate impune restricții asupra tipurilor de argumente admise și selectează lexical grupul prepositional (*decât / ca....*). Această selecție lexicală este caracteristică relației dintre centru și complementul său.

În afară de interesul suscitât de morfemul de comparație, atenția cercetătorilor se oprește și asupra dimensiunii proprietății exprimate de adjectiv, mai ales asupra aspectelor de incompatibilitate semantică care justifică restricțiile de combinare. Astfel, o structură comparativă devine agramaticală dacă pune în relație două adjective identificate în funcție de dimensiuni diferite; valoarea referentului și valoarea standardului sunt grade pe scale diferite (2a). În schimb (2b,c) sunt corect formate, pentru că cele două adjective implicate (deși diferite lexical) au în vedere același parametru dimensional – extinderea lineară:

(2) a. * Filmul a fost mai lung decât fularul.

⁶ Numeroși cercetători înțeleg comparația ca o categorie a intensității prin care se exprimă aprecierea dimensională a însușirii și se disting două serii de valori: absolute (fără comparație: pozitivul și superlativul absolut) și relative (cu comparație – comparativul de egalitate și de inegalitate și superlativul relativ). La rândul ei, fiecare serie face obiectul unei noi clasificări (intensitate zero vs intensitate maximă; superioritate vs inferioritate; referință inclusă vs referință noninclusă (Rădulescu 1978, Iordan, Robu 1978, Cimpec 1985). Diferențele dintre cele două serii de construcții, de intensitate și de comparație, nu trebuie înțelese într-o manieră radicală. Astfel, chiar dacă superlativul absolut este definit ca exprimând un nivel superior al însușirii unui obiect fără ca acesta să fie comparat cu alte obiecte (GA, I 1966: 128) sau exprimând o însușire al un nivel extrem fără nici o comparație directă (Avram 2001), ar trebui să înțelegem (Rădulescu 1987) nu că superlativul absolut nu are nicio legătură cu comparația, ci că în planul expresiei nu se lexicalizează un complement comparativ (explicit).

- b. Cele mai multe vapoare sunt mai lungi decât late.
- c. Camera era pe cât de lungă, pe atât de lată.

Și alte tipuri de asocieri responsabile de structuri comparative agramaticale au fost observate de cercetători. Hale 1970 (urmat de Bierwisch 1989 sau Kennedy 1999) atrag atenția asupra fenomenului denumit *anomalia interpolară*, o construcție în care apar adjective aparținând aceluiași cuplu, dar care nu se pot asocia într-o structură comparativă. Deși au în vedere aceeași dimensiune, cele două adjective antonime din fiecare enunț induc ordonări inverse, de aceea nu se pot asocia:

- (3) a. *Ion este mai înalt decât Maria este scundă.
- b. *Cursul de sintaxă este mai lung decât cursul de morfologie este mai scurt.

4.1. Gradul comparativ de superioritate

Când forma adjectivului arată că însușirea pe care o exprimă este în grad diferit față de aceeași însușire a altui obiect sau față de aceeași însușire a aceluiași obiect, dar în împrejurări diferite, spunem că adjectivul se află la gradul comparativ (GA, I 1966: 126). Într-o schemă completă, canonică, gradul comparativ de superioritate pune în relație (de obicei) doi termeni (unitați cu realizări precise): adjectivul gradat prin intermediul operatorului (morfemul comparativ) și complementul comparativ. În cele ce urmează, vom discuta aceste două aspecte pe rând.

4.1.1. *Mai*

Cel mai frecvent întâlnite în textele vechi sunt structurile comparative de inegalitate, iar în cadrul acestora, structurile de superioritate. Ele se realizează cu ajutorul adverbului operator *mai* (< lat. MAGIS), principalul marcator în comparativele analitice latinești (4a-d) sau *camai* (4e-h), cel de-al doilea neconservat în limba actuală⁷:

- (4) a. du-te de la mine, că de mine cu mult **mai puternic** te-ai făcut (PO.1582: 86)
- b. Că **mai bună** e domniia ta decât<t> viața mea (PH.1500–10: 51^v)
- c. **Mai frumoși** sînt ochii tăi decât vinul și dinții lui **mai albi** vor fi decât laptele (PO.1582: 174)

⁷ Pentru proto-română se reconstruiește (Stoica 2015) forma de comparativ de superioritate **mai bunu*, pe baza formelor din cele patru dialecte: drom. *mai bun*; arom. *ma(i) bunu*; megl. *Mai bunu*; istr. *mai bur*.

- d. **Mai iubite**-s decât<t> aurulu și piatra cea curată multă și **mai dulce** e de miiarea și fagurul (PH.1500–10: 15^r)
- e. **camai sărăcești și mai mici** să sânt darurile noastre (CC².1581: 124)
- f. cu atâta **camai bun** fiind decât îngerii cât **camai osăbit** decât dînșii au ocinat nume (DPar.1683: 30^v)
- g. Să-m faci acoperemântul **camai frumos** (DVS.1682–6: 49^r)
- h. Și făcea **camai vârtoase** și mai trudite rugile cu dînșii (DVS.1682–6: 209^r)

Româna nu păstrează nicio urmă de comparativ sintetic, moștenit în unele limbi romanice: fr. *meilleur*, sp. *mejor* (Sala 2006: 122). Operatorul *mai* este un cuvânt invariabil care are două proprietăți speciale: are două argumente (variabila de grad a adjectivului modificat și variabila de grad introdusă prin complementul comparativ) și este un operator sintactic (Matushansky 2007, Cornilescu 2008). Varianta sa formală, așa cum am ilustrat mai sus, este adverbul *camai*. Coocurența unor forme cu același rol, în structuri identice și fără reguli stricte de combinare reprezintă o trăsătură identificată în comportamentul tuturor operatorilor de grad din cadrul treptelor de gradare și este, de fapt, o trăsătură normală a oricărui sistem în formare. De altfel, în schema de gramaticalizare propusă de Hopper 1991 se formulează un principiu al stratificării, conform căruia, într-o fază incipientă a funcționării termenului în discuție, se înregistrează și alte forme într-o continuă interacțiune. Este vorba, așadar, despre o fază neutră, din punctul de vedere al schimbării. Mai departe, conform principiului de specializare propus în cadrul aceluiasi sistem teoretic, unitatea *mai* devine din formă lexicală (din adverb) o formă gramaticală (marcă a comparativului), fără ca această schimbare să afecteze și unitatea *camai* (care nu va mai supraviețui).

Structurile comparative se aplică, în egală măsură și adverbelor, dar nu fac obiectul cercetării de față:

- (5) a. că **mai bine** iaste să greșești (...) decâtu să faci bunătați (CC².1581: 17)
- b. și-ți voiui da încă **mai multu** decât veri pohti (DÎ: XXXII)
- c. ș-au grăit **camai limpede** și **mai curat** (DVS.1682–6: 44^r)

Și alte limbi romanice au folosit pentru comparativ continuatorul lui MAGIS: sp. *mas*, port. *mais*, cat. *mes*, în timp ce franceza și italiana au preferat continuatorul lui PLUS (fr. *plus*, it. *piu*). În plus, se cunosc varietăți lingvistice (cum este provensala) în care se întâlnesc atât forme cu *mais*, cât și forme cu *plus* (Lüder 1996: 30). În versiunile vechi ale limbilor romanice, se manifestă, ca și în româna veche, un grad ridicat de variație. Astfel, în spaniola veche (din

secolul X) au fost înregistrate (Lapesa 1981: 91) structuri cu *plus*: *plus áspero más*. Apecte similare, legate de utilizarea lui *plus* au fost relevate și în catalana antică (*pus*).

După cum am precizat, încă de la începutul capitolului, termenul *mai* nu era deplin gramaticalizat pentru marcarea comparativului de superioritate în epoca veche. Poziția sa este preadjectivală (6), dar nu strict adiacentă (6b-d). De altfel, întreg grupul adjectival este plasat prenominal, tipar care își reduce mult frecvența până în limba actuală.

- (6) a. Că **mai mare sfânt** de Ioan Botezătorul n-au fost nimea cărui trup (CC¹.1567: 17^r)
b. Aceia sânt orbi în suflet: **mai în mare perire** sânt (CC¹.1567: 76^v)
c. Acest păgîn **mai om bun** au fost decît acești creștini (CC¹.1567: 64^r)
d. după aceeaia și împărăția ceriului dă noao, ca un iubitoriu și **mai cu multă cinste** despuitoriu (CC².1581: 545)

Schema canonică a comparativului de superioritate ilustrată mai sus poate fi confruntată cu o serie de versiuni paralele înregistrate în textele vechi. Statutul de marcator negramaticalizat al lui *mai* (sau *camai*) este susținut nu numai prin argumente legate de topica unităților, ci și de asocierea cu alți operatori de gradare, amplificatori sau atenuatori (*mai + foarte* (7a,b); *mai + destui* (7c)). La acest test au fost supuși, în egală măsură, operatorii de intensitate (vezi supra, 3.):

- (7) a. Și să făcură glasurile trâmbiții mergând înainte **mai tare foarte** (BB.1688: XIX)
b. glasurile trâmbitei întrecînd **camai tare foarte** (DPar.1683: III38^v)
c. **Destui mai credincioși** sânt (CC².1581: 381)

Acest comportament instabil al unităților din structurile comparative din perioada veche i-a condus pe unii cercetători (Ciompec 1985: 156) să realizeze o periodizare: în primele texte, construcția comparativă „avea caracter de formație premorfologică” și abia după secolul al XVII-lea sunt atestate construcțiile cristalizate, fixate, înregistrate în forma actuală a limbii române.

În combinație directă cu verbul, (*ca*)*mai* se comportă ca un adverb modal obișnuit (cu sensul „mai mult”), exprimând singur ideea de comparativ (Ciompec 1985: 155). Această utilizare este absentă din limba actuală (8a-h). De altfel, în cursul procesului de gramaticalizare, o formă care primește rol gramatical în marcarea unei categorii poate funcționa, în contexte paralele, și ca formă lexicală autonomă. Aceste utilizări paralele se vor reduce treptat, vor deveni limitate și, conform principiului de persistență (Hopper 1991), va supraviețui numai utilizarea ca

marcă de comparativ a lui *mai*, corespunzătoare stadiului final de convenționalizare a unui proces de gramaticalizare:

- (8)
- a. **Mai** decât om bătrâru înțeleș, că porâncitele tale cerșuiu (PH.1500–10:106^v)
 - b. **mai** decât neaoa înrâlbi-me-voiu (PH.1500–10: 43^r)
 - c. ei **mai** iubesc pre Dumnezeu decât pre avuția lor (CC¹.1567: 155^r)
 - d. ce le **mai** plăcură lor porcii decât mila și bunătatea de era adus Iisus la ei (CC¹.1567: 127^r)
 - e. drept aceaia, **mai** gândesc de bogăția ceștii lumi decât de bogăția lu Dumnezeu (CC¹.1567: 145^v)
 - f. ocară ca aceasta **mai** iubiși-o decât cea slavă prea împodobită (SVI.~1670: 4^v)
 - g. pre ceia ce **mai** iubesc frumusețile ceștii lumi, decât bunătățile ce vor să fie (SVI.~1670: 112^v)
 - h. Nu e nice un rău **mai** de veninul șarpelui; așijdere easte și mâniia muieriei (FD.1592–604: 471^v)

Specializarea formei *mai* ca marcă de grad și pierderea utilizării lexicale (cu sens adverbial) corespunde numai parțial schimbării diacronice explicate de Boye, Harder 2012 în termenii proeminenței discursive. Astfel, o expresie lexicală, cu un statut discursiv primar poate deveni operator gramatical care dobândește un statut secundar (un grad de proeminență mai scăzut). În cazul nostru nu este vorba despre o transformare de funcție a unei unități, ci despre unități paralele, cu funcții diferite.

Structurile descrise mai sus (8a-g) ilustrează un alt fenomen interesant din punct de vedere tipologic. În limba română, se cunosc două fenomene paralele: pe de o parte, se poate observa în texte traseul de specializare al operatorului *mai* pentru gradarea adjectivului (sau a adverbului); pe de altă parte, se constată scăderea frecvenței (până la dispariția din limba actuală) a adverbului modal *mai* în favoarea cuantificatorului *mai mult* (în domeniul verbal). În alte limbi romanice (franceză, italiană, spaniolă), aceeași unitate (fr. *plus*, it. *piu*, sp. *mas*) funcționează deopotrivă în context verbal și nominal, cumulând (sau actualizând în paralel) funcțiile de cuantificator și de operator de grad (Zafiu 2006: 217). Contextele înregistrate (8a-g) în textele vechi demonstrează că diferența de funcționare și de statut a operatorului dintre română și limbile romanice nu era deloc tranșantă (așa cum se întâmplă în limba actuală, vezi și Zafiu 2006: 218).

Ca semiadverb sau clitic adverbial cu rol aditiv temporal⁸, în schimb, *mai* apare din cele mai vechi texte și rămâne foarte productiv și în limba actuală (9a,b). Forma actualizează sensul „din nou, încă o dată, deja”, un sens diferit așadar de valoarea pe care o are *mai* în structurile de gradare sau de valoarea de adverb plin lexical pe care am ilustrat-o în exemplele de mai sus (și care nu va supraviețui).

- (9) a. pohta lui nu și-o **mai** poate domoli. (CC².1581: 505)
 b. E când amu aceastea toate fi-vor, cine va **mai** putea sta? (CC².1581: 692)
 c. **Mai mai** de apoi, după înviere, cu bogăție vărsă-se dulceața sfântului duh (CC².1581: 212)
 d. **Mai mai** să nu te recunosc

Extrem de interesantă ni s-a părut structura de la (9c) în care sunt coocurente două unități *mai* cu funcții diferite - adverbul plin lexical și marcatorul de gradare. Deși izolat, contextul corespunde cel mai bine principiului de divergență (Hopper 1991) conform căruia o unitate intrată într-un proces de gramaticalizare poate strânge în aceeași sintagmă cele două utilizări corespunzătoare celor două laturi actualizate (lexicală și gramaticală). Această construcție poate fi interpretată ca un context critic (Wischer, Diwald 2002) prin ambiguitatea structurală și semantică antrenată. Atragem atenția asupra faptului că nu interpretăm structura ca un caz de repetiție a unui operator de grad și nici o strategie de aproximare (Găitănaru 2015) ca în limba actuală (9d)), ci ca o asociere a două unități diferite: primul, operatorul de grad, iar cel de-al doilea, adverbul modal reperat numai în limba veche.

Indiferent de modul în care funcționa, operator de grad sau semiadverb, unitatea *camai* a dispărut din limba actuală:

- (10) a. De-acum n-oi **camai** purta păcatele voastre! (DPar.1683: II.2^f)
 b. numele lui să nu să **camai** pomenească! (DPar.1683: III.37^v)

În analizele privind reinterpretarea clasei semiadverbului, Mîrzea Vasile (2012: 129-151) sau Donazzan, Mardale (2007) discută despre adverbul *mai* și atrag atenția asupra diferențelor de statut dintre unitățile omonime. Astfel, în context nonverbal, *mai* funcționează ca adverb slab non-clitic, cu un grad de deficiență⁹ mai mare decât al altor adverbe slabe (precum *aproximativ*, inclusiv), sensul lor fiind procedural, nu lexical. În context verbal, *mai* funcționează ca adverb

⁸ Termenul de *semiadverb* apare la Ciompec (1985) și acoperă o clasă de unități eterogene, cu semantism vag, cu valențe de combinare largi, cu topică rigidă. Vezi și DSL: 28, GALR, I 2008: 586.

⁹ Distincția la nivelul deficienței (fonologice, morfologice, semantice sau sintactice) între clitive și adverbele slabe a fost pusă în evidență și de Reinheimer Rîpeanu 2004, cu referire la *mai*, *cam*, *prea*, *tot*, *și*.

clitic. Delimitarea adverbelor clitice de cele slabe nonclitice s-a făcut pe baza unor trăsături sintactice, dintre care topica a fost cea mai importantă.

4.1.2. Complementul comparativ

Complementul comparativ este termenul cu rol de standard, de reper pentru comparația între grade de prezență a unei calități. Din punct de vedere sintactic este impus de mărcile gradelor (în cazul nostru al comparativului de superioritate). În gramatica tradițională, complementul comparativ a fost considerat un tip de circumstanțial de mod. Prin caracterul său obligatoriu, impus de o configurație sintactică binară, el este interpretat în studiile recente ca un complement (și nu ca un circumstanțial). Fiind inclus într-o construcție comparativă, complementul se realizează și propozițional, dar, în general, constă într-o structură eliptică, provenind dintr-o propoziție redusă la unul sau mai multe dintre componentele sale (GALR, II 2008: 473–485).

Sintaxa complementului comparativ (realizat ca GPrep) pune probleme de constituență în textele vechi. Am arătat că operatorul *mai* este cel care selectează constituentul care introduce complementul comparativ (*de, decât, ca, cât*). Aceste restricții se manifestă la distanță, în sensul că adjectivul sau alte unități intervin între operatorul comparativ și complementul comparativ. Din punct de vedere sintactic, cele două unități sunt, așadar, separate, dar, din punct de vedere semantic, formează un constituent; complementul comparativ funcționează ca argument al operatorului comparativ la nivelul formei logice (Cornilescu 2008). De altfel, mai multe studii de interes tipologic se opresc asupra complexității structurilor comparative (care au la bază fenomene de elipsă și de reorganizare) și asupra multiplelor interpretări pe care le ridică (Pană Dindelegan 2003, Zafiu 2006).

Înainte de descrierea structurilor cu complement comparativ din limba veche, trecem în revistă tiparele latinești de origine. Construcțiile cu complemente comparative de inegalitate au înregistrat un grad ridicat de variație chiar și în latină, în ceea ce privește marcarea complementului comparativ (ILR 1965: 266, Stoica 2015). Acesta se exprima analitic, prin construcția cu *quam* (11a) sau sintetic, prin ablativ (11b). Structurile nu erau interpretate ca simple variante, ci funcționau mai degrabă în distribuție complementară: construcțiile cu ablativ apăreau în expresii proverbiale, în structuri negative sau în întrebări retorice (Ledgeway 2012: 23):

- (11) a. clarior quam sol
b. sole clarior

Varianta sintetică a complementului comparativ va fi înlocuită în latina vulgară prin construcții analitice noi cu prepoziția *ab*, dar mai ales cu prepoziția *de* + acuzativ / ablativ. Această structură prepozițională va fi selectată și păstrată mai departe (ca tipar general) de limbile romanice, atât în comparația adjectivelor (12a), cât și a adverbelor (12b) (Väänänen 1967: 120, apud Stoica 2015):

- (12) a. *melior de aliquo*
 b. *plus facitis de nobis*

Tiparul analitic preluat de limbile romanice se caracterizează la rândul său prin variația realizărilor Gprep. Astfel, construcția cu *quam* (> *ca*) se va menține în portugheza veche, în dialectele din italiana veche sau în română (Salvi 2011: 338) și va fi cu precădere înlocuită de structura cu *que / che, de / di* sau de forme analitice noi: rom. *decât*, it. *di quanto*, sp. *de lo que*, port. *do que*.

Complementul comparativ se redă în prima parte a textelor din româna veche, în secolul al XVI-lea, prin grupuri prepoziționale organizate în jurul constuenților *decât* (13) și *de* (14). Mărcile comparației de inegalitate apar frecvent în competiție, în variație liberă și nu se pot stabili constrângerile sintactice de utilizare (Ciompec 1985: 156; Stan 2013). S-a observat (Ciobanu 2007: 169) că înaintea unui substantiv sau a unui pronume cu prepoziție apare numai *decât* (13f). Apoi, mai târziu, în secolul al XVII-lea este atestat și *ca* (Frâncu 2009: 198, Ciobanu 2007), cu ocurențe sporadice în secolul al XVI, ceea ce sugerează faptul că era în fază incipientă (Niculescu 1999: 187–188). Ciompec 1985: 156 semnalează diferențele combinatorii ale construcțiilor cu prepoziția *ca* (nereperate cu adverbe până în secolul al XVIII-lea). Am ilustrat și un complement comparativ realizat prin propoziție conjuncțională (13g):

- (13) a. Că **mai mare vătămătură decât trufa** și măriia nu iaste, nice **mai iute decât măriia și trufa** (CC².1581: 3)
 b. dăruî lui ce era **decât toate mai frumos** (CC¹.1567: 9^r)
 c. să ținem pre toți **mai buni decât noi** (CC¹.1567: 63^v)
 d. nu avem noi alt nimic **mai strălucitor si mai luminat decât soarele** sau **mai alb decât zăpada** (AD.1722–5: 9^r)
 e. se va lumina Fiiul tău în ceriu vârtosu, **mai luminos** de șapte ori **decît** soarele (CS_{IV}.1590–602: 18^v)
 f. cu **mai multă** trudă înjugată iaste, **decât cu veselie** (CC².1581: 27)
 g. slăbiciunea lu Dumnezeu **mai tare e decât** iaste a oamenilor (CPr.1566: 286)

- (14) a. Aduceți-vă aminte de cuvânt ce eu am zis voao: că nu iaste robul **mai mare de domnu-său** (CC².1581: 256)
- b. oamini ficiorilor lu Izdrail **mai mulți-s și mai tari de noi** (PO.1582: 180)
- c. du-te de la mine, că **de mine cu mult mai puternic** te-ai făcut (PO.1582: 86)
- d. Să-mi agiute domnezeul miu cela ce credzu eu întru el, că **mai frumoasă fată de aceasta** n-am vădzut (CS_{XI}.1583–619: 91^v)
- e. nu vă teamereți amu, **de multe pasări mai buni** seți voi (CC¹.1567: 129^v)
- f. Dup-aceea le va da cununii în capul loru, **mai luminate de soarele** (CS_V.1590–602: 47^v)

Spre deosebire de construcțiile cu adverbe, în cazul construcțiilor cu adjective, *de* + complement comparativ are o frecvență mult mai mare în textele vechi¹⁰. Acesta este unul dintre aspectele în care comparația adjectivală pare a se diferenția net de comparația adverbială (Ciompec 1985: 158). Norma ulterioară a încercat să impună construcția comparativă cu *decât*. Construcțiile cu *de* încep să apară din ce în ce mai rar și se vor restrânge tot mai mult până la exprimarea complementului de măsură.

Același tip de evoluție apare și în limba franceză, unde complementul cu *de* își restrânge utilizările până la exprimarea complementului de măsură (*plus de cent francs*), iar în realizarea complementului comparativ se va înlocui prepoziția *de* cu *que* (Ciompec 1985: 159).

În privința lui *ca*, acesta din urmă a fost respins la început și considerat un „provincialism muntenesc cu totul greșit” (Tiktin 1945: 68). Preferința pentru construcția cu *decât* (în defavoarea celei cu prepoziția *ca*) este susținută și de lucrările normative ulterioare: „foarte des, *decât* este înlocuit prin *ca* în limba vorbită și chiar și în limba literară. Vorbitorii atenți și scriitorii buni evită această construcție” (Iordan, Guțu, Niculescu 1967: 114).

Construcția cu *decât* nu este sudată în perioada veche cercetată. Numeroase contexte comparative arată asocierea celor două părți ale unității încă nefuzionate: prepoziția *de* și adverbul *cât* (15a-d). De altfel, și alte structuri apar separate în textele vechi, iar ulterior (după secolul al XVII-lea, s-au unit și s-au specializat pentru raporturi semnificative precise (*în* + *cât* pentru consecutive):

- (15) a. feace ciudă mai mare și mai minunată **de cât** toate ciudesele (CC².1581: 109)
- b. acest evanghelist Ioan bogoslov mai puține au zis **de cât** alalți apostoli (CC².1581: 143)

¹⁰ S-a constatat (Ciobanu 2007: 170) că textele vechi din secolul al XVI-lea (CV.1563–83, CT.1560–1, PO.1582) ca și unele texte mai târzii (NT.1648, A.1620) preferă construcția cu *de*. Alte texte (precum CC²) folosesc cu precădere construcția cu *decât*. În scrisori și documente, construcția cu *de* apare destul de rar, pe când cea cu *decât* nu apare niciodată.

- c. Că era și mai prost mai vârtos **de cât** alalți (CC².1581: 297)
- d. spăla-mă-vei și mai vîrtos **de cît** zăpada mă voi albi (DDL.1679: 208)

Adverbul *cât* (analizat ca un cuantificator *wh*) este o variabilă de grad, legată de operatorul comparativ *mai*. După fuzionarea cu prepoziția *de*, constituentul *decât* poate funcționa ca adverb, ca prepoziție, având capacitatea de a atribui cazul acuzativ sau ca o conjuncție¹¹. În plus, se cunoaște eterogenitatea sintactică, semantică și funcțională a acestor clase (și în alte limbi, nu numai în română). Numeroase trăsături asemănătoare fac posibilă alunecarea de la o clasă la alta și extrem de dificilă stabilirea limitelor. Aceste cuvinte ar trebui plasate, de fapt, la interferența mai multor clase lexico-gramaticale, pentru că interpretarea lor depinde de contextul în care apar. Ceea ce au în comun (indiferent de clasa lor morfologică) este tocmai ideea de relație, faptul că actualizează obligatoriu actantul al doilea, termenul cu care se stabilește comparația (Pană Dindelegan 2003: 183-199). Funcția de conjuncție și de prepoziție a elementelor omonime în construcții comparative reprezintă o situație întâlnită și în alte limbi și ca urmare a mecanismelor de elipsă implicate în aceste structuri (reducerea unei propoziții comparative la un standard sau complement comparativ).

Funcția de prepoziție a termenului *decât* este interpretată (Cornilescu 2008) tot ca un tip de variație sau ca o formă cu un caracter oscilant în termenii teoriei reanalizei (prin schimbarea funcției gramaticale). Autoarea înțelege reanaliza în accepția lui Haspelmath (1998), ca interpretarea diferită a aceluiași șir, din punctul de vedere al constituenței sau al categoriilor sintactice atribuite constituenților, proces care are loc prin trecerea de la o generație la alta.

În secolul al XVI-lea, am identificat structuri comparative de inegalitate, cu prepoziția *de*, care continuă tiparul latinesc popular (Densusianu 1938: 380–381; Rosetti 1986: 512; Ciompec 1985: 156). O particularitate sintactică a prepoziției *de*, în structurile comparative, este aceea că se construiește cu un nume articulat definit, în absența altor constituenți dependenți de nume (Stan 2013). Ca o contrapondere (aproape normală, în contextul variației sintactice generalizate din textele vechi), prepoziția *decât* apare construită cu un nume nearticulat (deși este însoțit de constituenți dependenți):

- (16) a. [Hrisos] aceastea toate făcea-le mai vârtos **de omul** (CC².1581: 272)
- b. Iară Domnul arătă că și **de vulpile și de pasărilor** mai sărac iaste (CC².1581: 277)
- c. [creștineasca dereptate] mai mare iaste, și mai pre sus, mai vârtos **de elineasca și de jidoveasca** (CC².1581: 177)

¹¹ De fapt, există o a treia unitate *decât*, semiadverbul de restricție sau de exclusivitate, care se grupează sintactico-semantic cu orice altă unitate (*N-a venit decât Ion*), dar nu face obiectul analizei noastre.

- d. și mai ugodnic va fi Dumnedzeu **decât vițel** ce e giuncu, coarne face și unghie (PH.100–10: 59^r)
- e. trupul mai slab iaste **decât suflet** (CC².1581: 424)
- f. Mai bunu-i ospățul cu verdeață de prieteșug și de har **decât vițel** de iasle cu vrajbă (DPar.1683: III.7^v)

Structurile vechi, cu *de* apar și în celelalte dialecte ale românei¹² și concurează cu structurile cu *decât*, chiar în contexte comune:

- (17)
- a. **mai dragi decât** aurul și **de** argintul (CC².1581 :228)
 - b. **Mai iubite-s decât** aurul și patra cea curată multă și **mai dulce e de** miarea și fagurul (PH.1500–10: 14^v)
 - c. în ceastă lume să nu aibi nemică de să-ți fie **mai drag și mai scump decât** Dumnezeu, de să nu iubești **mai vârtos de** Dumnezeu nece tată-tău, nece mumă-ta (CC¹.1567: 132^v)
 - d. cu câtu e **mai bun** Dumnezeu **de** noi, cu atîta iaste **mai bună** bogăția ceriului **decât** a ceștii lumi (CC¹.1567: 145^v)
 - e. **mai închinată și mai fericită** ca o împărăteasă a lumii, **de** toși credincioșii pământului și sub bezne **mai strașnică și mai înfricoșată** asupra dracilor **decât** toși sfinșii (AD.1722–5: 16^r)

Structurile continuă să apară în paralel și în textele din secolul următor. După jumătatea secolului al XVII-lea, structurile cu *de* erau mai frecvente în scrierile bisericești, conservatoare și vor lipsi din majoritatea cronicilor muntenești; de asemenea, s-a observat (Stan 2013, Todi 2001: 90, Ciompec 1985: 158) că, dacă structurile vechi, cu *de*, au fost preponderente în comparația adjectivelor, în secolul al XVI-lea, și au avut o frecvență ridicată în cele două secole următoare, structurile noi, cu *decât*, au fost preferate în comparația adverbilor, pe tot parcursul epocii vechi:

- (18)
- a. și fii **decât dânsa mai înțelept** (DPar.1683: II.20^r)
 - b. nu iaste Dumnădzău **mai mult de tine** (DPar.1683: III.13^v)
 - c. cu Dumnezeu sânt, **mai mici decât el** și cu oamenii sânt **mai mari decât ei** (AD.1722–5: 165)
 - d. Heraclu, carile era de folos și **mai de cinste decât toți și mai credincios** lui Dispot **decât toate slugile** (ULM.~1725: 93^r)

¹² ar. *nișt eăsti (ca)ma mușătî dî tîni* (Caragiu-Marioțeanu 1975: 240); megl. *mai mic dî el* (Caragiu-Marioțeanu 1975: 278); istr. *mai segav de mire* (Pușcariu 1926: 247). Pentru analiză, vezi Stoica 2015.

- e. Împăratul: Care este **mai mare zi decât toate?** (Bert.1774: 187)

În construcțiile comparative de superioritate poate apărea un cantitativ de măsură care face referirea la unități de măsură obiective. Aceste cantitative se pot discuta în contextul teoriei grupurilor monotone [GMon] (engl. *Mon(otonicity) Phrase*) propusă de Schwartzschild 2005. (Pentru română, vezi analizele propuse de Cornilescu, Nicolae 2014). Construcțiile monotone constituie o clasă, reprezentată, în mod prototipic, de numerele cardinale. Un predicat scalar are în structura sa funcțională un grup monoton, al cărui centru proiectează dimensiunea scalară a complementului său lexical (adjectivul, în cazul nostru) asupra unui grup de măsură sau a unui cuantificator. Grupurile de măsură (GM) reprezintă, așadar, un mijloc de măsurare a dimensiunilor monotone (Cornilescu, Nicolae 2014¹³).

Unele adjective se combină cu GM numai atunci când apar la gradul comparativ. Acești modificatori se vor numi indirecti, pentru că apariția lor este mediată de operatorul comparativ: *o carte cu 100 de lei mai scumpă / *o carte scumpă de 100 de lei* (Cornilescu, Nicolae 2014, RGR 2013: 416). Funcția semantică a GM este tocmai de a descrie o diferență pe o scală, iar comparativele presupun prezența unei diferențe (dintre comparant și comparat). În afară de termenul de măsură diferențial (care măsoară diferența dintre două grade), se poate vorbi (RGR 2013) și de termenul de măsură factor (care prezintă gradul adjectivului ca un multiplu al gradului deținut de standardul comparației: *o carte de două ori mai scumpă decât aceasta*).

Gradarea înțeleasă ca o cuantificare evaluativă se distinge de cuantificarea numerică obiectivă (Fuchs 2014: 40). Aceasta din urmă este definită ca o operație dinamică, implicită care presupune o orientare pe o scală de valori de jos în sus.

În sistemul comparației actuale, *de* și-a restrâns utilizările și s-a specializat pentru complementul de măsură (Niculescu 1999: 186), iar *decât* și-a extins uzul și s-a impus în structura complementului comparativ (Stan 2013: 310; GR 2013). Aceste specializări nu se pot observa, însă, în textele vechi. Numeroase contexte înregistrează demonstrează absența unor constrângeri sau a unor preferințe în utilizarea conectivelor:

- (19) a. Că nu se poate într-alt chip a hi **mai mult de** doao (Prav. 1581: 250^v)
b. macar și **mai mulți** fie **de** dzeace (Prav. 1581: 250^r)
c. mai mult **decât** [doaosprezece legheoane de înger] (BB.1688: 771)
d. nu iaste sluga mai mare **de** [domnul lui] (BB.1688: 826)

¹³ După cum exprimă proprietăți monotone sau nonmonotone ale substanțelor/obiectelor, adjectivele denotând dimensiuni sunt monotone sau nonmonotone. Adjectivele prototipice de dimensiune sunt nonmonotone. Atât în română, cât și în alte limbi, există un grup restrâns de adjective cuantificaționale monotone: *mult, multă, mulți, multe; puțin, puțină, puțini, puține* (Cornilescu, Nicolae 2014)

Aşa cum arătat şi mai sus, complementul comparativ de inegalitate marcat prin *ca* este slab reprezentat (chiar şi) în a doua parte a epocii vechi (ILRL 1997: 155–156, Niculescu 1999: 187, Frâncu 2009, Stan 2013: 311):

- (20) a. la noi nice un lucru nu-i **mai bun şi mai cu folos ca** ceaia când murim pentru credinţa cea bună cu carea am crescut (DVS.1682–6: 15^v)
 b. Şi nu iaste alta **mai de folos şi mai înfrâmseţată, ca** dragostea ceaia nefăţarnica şi împreunarea ceaia buna (CC².1581: 140)

Funcţionarea prepoziţiei *ca* atât în structurile comparative de egalitate de tip intensiv (*tare ca piatra*), cât şi în cele de inegalitate (*mai tare ca piatra*) a fost interpretată ca o inovaţie a românei. Unificarea conectorilor subordonante s-a produs mai târziu în limbile romanice occidentale cu conectorii *que* – arată Niculescu (1998: 188).

Structurile comparative de inegalitate, după o negaţie, au sens restrictiv şi sunt construite cu adverbul relativ *când*, precedat de mărcile comparative *de* sau *decât* (acesta din urmă cumulând rolul de adverb restrictiv):

- (21) a. nemică **nu** iaste mai mare **de când** ertâm (CazV.1643: 313^v)
 b. nemică **nu** iaste mai dulce sufletului (...) **decât când** aude (CazV.1643: 319^v)

Ca şi în cazul structurilor cu adjective intensificate, se observă un grad ridicat de libertate a topicii unităţilor din structurile comparative în textele vechi. În afară de ordinea (canonică în limba actuală) operator + adjectiv + complement comparativ marcat (22a,b), am înregistrat şi numeroase structuri cu complement antepus (22c-f) (reperate şi în latină – Brăescu, Dragomirescu, Nicolae sub tipar, pentru analiza topicii acestor structuri, vezi şi infra, 5.2). Construcţiunile cu complement comparativ antepus adjectivului (precedat de operator), atestate în continuare şi în texte poetice sau populare din secolul al XIX-lea, mai sunt astăzi prezente numai în texte religioase cu limbaj arhaizant ((22g) Zafiu 2006: 217).

- (22) a. Petru apostol era tutindinea **mai îndrăzneţ decât alalţi ucenici** (CC².1581: 64)
 b. Că altă moarte nu era **mai spurcată şi mai fără de cinste decât răstignitura** (CC².1581: 68)
 c. **decât un iepure mai slabă** şi mai pemintiană a fi (CII.~1705: 32)
 d. **decât stârvul împuţit** tot **mai dulce** iaste (CII.~1705: 38)
 e. **Decât credinţa şi nădejdia** iaste **mai mare** dragostea (AD.1722–5: 22^f)

- f. și dintr-atîta lumină ce avea s-au făcut **decât toate negreșele și decât toate întunericile mai negru și mai întunecat** (AD.1722–5: 44^v)
- g. roagă-te pentru mine, netrebnicul și **decât toți mai păcătosul**

Structurile comparative de inegalitate includ și un tipar eliptic, în care lipsește complementul comparativ (23a,b). În aceste contexte, complementul comparativ se subînțelege din context, deci poate fi recuperat. Am înregistrat, însă, un al doilea tipar eliptic în limba veche, complet dezechilibrat, din care lipsește marcatorul *mai*, dar este exprimat complementul comparativului (vezi și Ciompec (1985: 161–162), pentru comparația adverbelor). Acest tipar a dispărut din limbă, dar reprezintă un aspect deosebit în evoluția comparativului de inegalitate, demonstrând că relația (obligatorie în limba actuală) pe care o presupune ocurența complementului comparativ cu forma de comparativ nu dobândise încă acest caracter în perioada veche (Ciompec 1985: 162) (23c-e):

- (23) a. Și deaca cu nemică nu-i poate ajuta, sau a-l mîngăia, atunce el în **mai mare** grije iaste (CC².1581: 79)
- b. Ivi-se lui Domnul la Mambre, în zăpodia stăjarilor, când ședea la ușa cortului său, atunce când zua era **mai caldă** (PO.1582: 56)
- c. **Bunru** e mie leagea rrostului tău **decât** o mie de aur și de argint (PH.1500–10: 105^r)
- d. Cātu e **dulce** grumadzului meu cuventele tale, **decât** mierea rrostului miei (PH.1500–10: 106^v)
- e. ca o **sfîntă** ce iaste **decît** toții sfinții (AD.1722–5: 120r)

În numeroase structuri vechi (24), comparativul cu *mai* exprimă, ca și în latina populară, valoarea superlativă relativă. Interpretarea structurii este de *comparație generalizată* (Ciompec 1985: 164), referindu-se la toate elementele unui ansamblu, în care era inclus și termenul care se compară (vezi și asocierea cu cuantificatorul *toți* (24b-d)). Construcția include un complement prepozițional cu prepoziția *dentre / dentru* (24a), *preste* (24c), *pre* (24d) *între / întru* (24e).

- (24) a. Că adică și **dentru îngerî**, carele era mai mare, trufa-l lepădă den ceriu (CC².1581: 3)
- b. mai mare **de toți oamenii** (CC².1581: 15)
- c. fu mai mare **preste toți** în casa ei (DVS.1682–6: 62^v)

- d. Domnulu-i în Sion, mai mare e și mai înraltu e **pre toți oamenii** (PH.1500–10: 81^v)
- e. cine iaste **întru noi** mai bun de alalți (CC².1581: 96)
- f. Și zise Avraam slugiei ce era mai bătrână **în casa lui** (PO.1582: 75)

Structura (24b) a fost interpretată (Stan 2013) ca fiind ambiguă sintactic și semantic: ea exprimă o valoare de comparativ sau de superlativ relativ, iar gruparea cu *de* comportă, ca urmare, două interpretări, și anume de complement al comparativului, respectiv de structură partitivă asociată superlativului relativ. Structura (24e) se caracterizează distribuțional prin ocurența unui pronume (Ciobanu 2007: 170).

Numeroase construcții comparative cu *mai* s-au substantivizat (cu sensul „superior, suveran”) circulau în epoca veche. Deși utilizările s-au mai restrâns (preferându-se neologismele cu același sens), unele dintre aceste forme s-au păstrat în limba actuală (25a,b). Altele au rămas specifice epocii (25c):

- (25) a. Amu **mai-marele** ceștii lumi judecat iaste (CC¹.1567: 126^v)
- b. și acela era **mai-marele** besearaciei (CC¹.1567: 127^v)
- c. **Mai micul** tuturor, ieromonah Pahomiia (1741, apud Frâncu 2009: 276)

4.2. Gradul comparativ de inferioritate

Construcția tipică a comparativelor implică o corelație tratată în studiile de specialitate ca o *punere în balanță* (Noailly 1993) a celor doi poli, reprezentați de termenul comparat și termenul comparant. În cadrul comparativului de inferioritate, termenul comparat manifestă o proprietate într-un grad inferior față de reperul comparației.

Unele limbi au un operator care funcționează ca un centru de grad și pentru comparativul de inferioritate (fr. *moins*, it. *meno*, engl. *less*) care se opune comparativului de superioritate (fr. *plus*, it. *piu*, engl. *more*). Româna nu are un astfel de operator specializat, astfel că utilizează combinația *mai puțin*, folosind un adverb de cantitate (*puțin*) în contexte precise (în varianta actuală a limbii).

Structurile comparative de inferioritate nu apar, în mod curent, în limba actuală vorbită (Niculescu 1999: 184), fiind folosite cu precădere de vorbitorii cu un grad ridicat de instrucție, cunoscători ai limbilor romanice occidentale (fr. *moins bon*, it. *meno rapido*) și, în general, în combinații cu adjective sau adverbe cu sens negativ (*mai puțin dăunător*). Niculescu (între alții) susține originea literară (franceză-italiană) a comparativului de inferioritate (sau a superlativului

relativ de inferioritate) și consideră că este vorba despre o structură comparativă recentă, datată în secolul al XIX-lea.

Construcția comparativului de inferioritate este foarte puțin fixată în textele vechi. Structurile gramaticalizate din limba română actuală actuală (*mai puțin* + adjectiv) nu apar în textele din secolele al XVI-lea și al XVII-lea decât izolat:

- (26) a. Și de dobândește cineva ceva den nedereptate, și a sa avuție toată până în sfârșit piiarde-o. Și să va fi adusă macar și **camai puțină rea**, de multe ori ceaia ce zace acolo, cea multă și bună, mătură-o (CC².1581: 500)
- b. dară altul, când așa plăti lui munca cu slujba și rugăciunea, ară putea dereage greșalele cuiva să ară mai ști ruga și ară fi mai destoinic și **mai puțin greșit** (CC¹.1567: 221^r)
- c. căci la cei **mai puțin domoliți** neputința prinde obrazul puținții și de lucrurile de neputut să apucă (CII.~1705: 17)

Valorile considerate „negative” ale gradelor de comparație (comparativul de inferioritate – *mai puțin sensibil*, superlativul absolut de inferioritate – *foarte puțin sensibil* și superlativul relativ de inferioritate – *cel mai puțin sensibil*) au stârnit controverse interpretative și critici dintre cele mai vehemente în rândul cercetătorilor preocupați de sistemul de gradare. Treptele „negative” au fost descalificate (Ciompec 1985: 142) din schema de grad, iar structurile au fost interpretate ca simple îmbinări libere între adverbul *puțin* și un adjectiv (sau adverb). Argumentul cel mai puternic al acestei contestări a statutului de trepte autentice de grad pentru construcțiile de mai sus este tocmai faptul că nu includ operatori (asemenea comparativului de superioritate, de exemplu).

Conform unei a treia direcții de analiză (Rădulescu 1978) o construcție ca *mai puțin sensibil* ar trebui înțeleasă ca o combinație între *mai* (morfem al comparației) și *puțin sensibil* (adjectiv compus din adverbul *puțin* cu valoare negativă¹⁴ și adjectivul *sensibil*). Argumentele acestei interpretări sunt legate de sinonimia dintre structurile *mai puțin sensibil* și *mai insensibil*, dar și de faptul că tiparul acesta de adjective compuse apare și în cadrul structurilor comparative de egalitate (*la fel de puțin sensibil ca tine*) sau la gradul pozitiv (*el este puțin sensibil la frumos*). În plus, arată în continuare autoarea, în limba română tiparul de adjective compuse din adverb + adjectiv este extrem de productiv (*așa-numit, bine cunoscut*).

¹⁴ Adverbul *puțin* evoluează de la un sens lexical de „în cantitate mică” la un sens privativ, așa cum se observă în construcții ca: *Puțin îmi pasă de el!* („nu-mi pasă de el”) față de *Îmi pasă puțin de el* sau *Puțin mă interesează ce spune!* („nu mă interesează ce spune”) față de *Mă interesează puțin ce spune* (Rădulescu 1987).

Construcțiile în discuție prezintă totuși o anumită sudură a componentelor, manifestată în topica fixă (Ciompec 1985: 143), fapt care susține acceptarea treptei comparativului de inferioritate în cadrul sistemului de gradare.

Chiar dacă nu putem vorbi despre mijloace gramaticalizate (sau, cel puțin, fixate) pentru exprimarea comparativului de inferioritate, am înregistrat, însă, mai multe construcții în care se actualizează această funcție și în cele mai vechi texte românești.

Cel mai frecvent mijloc este gradarea (prin comparativ de superioritate) a adjectivului la formă negativă (construcții apropiate de litote). Scala pe care se face ordonarea de grad se inversează, iar adjectivul se transformă în antonim. De exemplu (27d): *mai nedestoinic* în loc de *mai puțin destoinic* sau (27f): *mai nemilostivi* în loc de *mai puțin milostivi*. Structura (27c) este specială, pentru că se realizează prin forma negativă a verbului (*nu fu*) și comparativul de superioritate al adjectivului *mult*, interpretarea fiind (*nu fu mai multă* = *fu mai puțină*). Structura (27e) este ambiguă între interpretarea de comparativ sau de partitiv, corespunzătoare superlativului relativ:

- (27) a. și spre pomenirea a darurilor celora dulcile aduce-ne și **mai nevoitori** cătră dumnezeieștile învățături face-ne (CC².1581: 481)
- b. pre acea ați venit, cum să vedeți unde e țara **mai netare** (PO.1582: 147)
- c. stătu tunetul și grindine și **nu fu mai multă** ploaie pre pământ (PO:1582: 208)
- d. pre cei iubitori de usteneale **mai nevoitori**-i face (Ev.1642: 99)
- e. Și, deaca zise acestea, foarte se obidi și începu cu amar a suspina și se scârbi de aceasta, de se socotiia pre sine **mai nedestoinic** de toț (Ev.1642: 412)
- f. atâta cât simtem **mai nemilostivi** unul altuia decât păgânii (CazV.1643: 272^f)
- g. să le hiie milă de cei **mai neavuți**, de cei **mai neputincioși** (CazV.1643: 314^r)
- h. fără numai când însuș feciorul să va face mai ascultătoriu sau **mai neacultătoriu** poruncilor tătâne-său (AD.1722–5: 160^v)

În exemplele de mai sus, operatorul *mai* (al comparativului de superioritate) funcționează ca un *inversor*, în măsura în care adjectivul este asociat cu un prefix negativ. Structurile de acest tip pot apărea și cu alte trepte de gradare, inclusiv în sistemul de marcarea a intensității forte:

- (28) iar când moștenitorul va fi **foarte nevârstnic** și nu va avea epitrop, atunci acest soroc de treizeci de ani începe a să număra (Prav.1780: 154)

Conceptele de *inversor* și de *prag de inversiune* apar în studiile privind scalele argumentative ale lui Ducrot. Și alte unități funcționează în astfel de structuri ambivalente. De exemplu, *prea* poate apărea ca intensificator, însoțind adjective negative (*prea urât*) sau ca *inversor*, însoțind adjective pozitive, dar implicând un efect negativ (*prea mare*). Aceste structuri demonstrează că există scheme argumentative asociate adjectivelor care indică proprietăți pozitive, iar aceste scheme includ un prag dincolo de care poate trece intensitatea proprietății respective. În acest caz, evaluarea se inversează și devine negativă. În cazul în care operatorul se aplică unui adjectiv cu evaluare negativă, nu se poate discuta despre o inversare a evaluării (din negative în pozitivă), dar se poate face o inversare a gradului de intensitate, cel puțin la nivelul interpretării (din constructive comparativă de superioritate în construcție comparativă de inferioritate).

4.3. Gradul comparativ de egalitate

În sistemul sintetic latinesc (clasic) se cunosc cele trei trepte pe care le-am amintit deja (pozitiv – *brevis*, comparativ de superioritate – *brevior*, superlativ – *brevissimus*). Comparativul de egalitate și cel de inferioritate erau exprimate cu ajutorul unor adverbe (*tam*, *minus*).

Comparativul de egalitate (în forma lui din limba actuală) nu este înregistrat în textele vechi, fapt care demonstrează că este vorba despre o inovație în sistemul comparativ românesc: *la fel de* (de origine maghiară) sau *tot atât / așa de* (de origine latină) + adjectiv. „Construcțiile comparative de egalitate sunt diferențiate și create din nou în toate limbile romanice” (Niculescu 1999: 184).

- (29) a. o mașină la fel de rapidă ca a mea
 b. o fată tot așa (de) drăguță ca tine
 c. un cadou tot atât de scump ca acesta

Se constată diferențe între structurile cu comparativ de egalitate și cele cu comparativ de inegalitate la nivelul realizărilor. Mărcile amintite mai sus au fost interpretate ca având un caracter facultativ (nu obligatoriu, ca în cazul lui *mai* (*puțin*)). De asemenea, apariția complementului comparativ nu mai cunoaște restricții ferme (cu câteva excepții, cum ar fi structurile reciproce, cu subiect la plural). Este posibil (Zafiu 2006: 216) ca rolul mărcilor de egalitate să fi fost fixat artificial de către descrierea gramaticală a sistemului comparativ, din nevoia de coerență, de generalizare a structurilor de grad. Mărcile *la fel de...*, *tot așa de...*, *tot atât de...* par, mai degrabă, corelative ale adverbului sau ale prepoziției cu care se construiește complementul comparativ (*ca / cum / precum*).

Posibilitatea omiterii mărcii ecuative fără pierderea informației (RGR 2013: 466), explică, de altfel, și frecvența lor redusă din limba actuală:

- (30) a. Apa e la fel de caldă ca ieri.
b. Apa e caldă ca ieri.

Mijloacele lexicale de expresie pentru comparativul de egalitate pe care le-am identificat în textele vechi sunt și puțin numeroase și cu o frecvență redusă. Este vorba despre îmbinări libere, nu despre construcții cristalizate, cu rolul de a susține comparația de egalitate: *asemene* + adjectiv + *cu* (31a), *așiderea* + adjectiv (31b), *tot într-o măsură de* + adjectiv (31c), *de protivă* + adjectiv (31d):

- (31) a. Domnul Iisus Hristos (...) iaste Dumnezeu adevărat și vecinic, nu făcut, nici zidit, ci născut (...) **asemene** slăvit **cu** Tatăl (AD.1722–5: 12)
b. Zise Avraam: 'Fii, adu-ți aminte că ți-ai luat tu dulceața ta în viața ta, Lazar **așiderea** rău; acmu cicea mîngîie-se, tu te muncești (CC¹.1581: 120^v)
c. uliță dreaptă și **tot într-o măsură de** lată să ducea (CII~1705: 106^v)
d. Ce n-au luat ucenici ca aceia Domnul, ce, **de protivă**, săraci și neslăviți și preaproști fiind, cu glasul sărăcesc și cu chip smerit și ticăloși fiind (CC²: 368)

Mecanismele prin care se exprimă comparativul de egalitate înregistrate în textele vechi generează construcții care nu ajung la stadiul de generalizare care să le asigure supraviețuirea. Aceste sintagme nu se sprijină pe modele anterioare și nu fac decât să exploateze relațiile de analogie din cadrul sistemului (De Smet 2009, Combettes 2014). După cum am arătat, structurile reperate (și utilizate) în limba actuală sunt mult mai târzii (secolul al XIX-lea). Aceste aspecte relevate atât în cadrul comparativului de inferioritate, cât și în cazul comparativului de egalitate demonstrează, de fapt, că schimbările diacronice nu implică automat un tip de reanaliză orientată, bazată pe modele existente, ci, dimpotrivă, pot fi sinuoase și pot *accidenta* tendițele generale caracteristice evoluției lineare a unei limbi.

4.4. Gradul superlativ relativ

Superlativul este gradul care arată că însușirea unui obiect este la gradul cel mai înalt sau cel mai scăzut. Când acest grad al însușirii se raportează la alte obiecte sau la același obiect în circumstanțe diferite, vorbim despre superlativ relativ.

Superlativul relativ indică cel mai înalt grad al unei proprietăți față de toate celelalte entități din clasa de comparație. Aceasta poate rămâne implicită sau poate fi exprimată printr-un grup prepozițional partitiv. La fel ca în celelalte limbi romanice, se formează de la comparativul de superioritate în cadrul unei structuri marcate de definitivitate (articolul definit *cel* îl precedă pe *mai*).

Ca și în cazul celorlalte trepte de grad, înainte de a descrie aspectele din textele vechi, vom discuta câteva aspecte legate de superlativul latinesc și de evoluția sa în limbile romanice.

În latina clasică nu se face distincția între superlativul absolut și superlativul relativ. Diferența se făcea contextual, prin asocierea cu un complement comparativ. Valoarea superlativului relativ era susținută, în latina vulgară, de formele de comparativ (ambele având trăsătura semantică *incluziune*). De altfel, nici limbile romanice nu au forme speciale pentru superlativ. Se preferă pentru această treaptă utilizarea comparativului, dar se inovează în ceea ce privește marca diferențiatoare: în timp ce toate limbile romanice occidentale folosesc forme ce corespund demonstrativului *ille*, devenite articole hotărâte, în română se folosește o creație specifică, articolul demonstrativ *cel* (Sala 2006: 122). Pentru româna actuală, vezi descrierea semantică și morfo-sintactică a superlativului în RGR 2013: 470–480.

- (32) a. rom. cel mai înalt
b. fr. le plus haut
c. it. il piu alto
d. sp. el más alto
e. port. o mais forte

Complementul comparativ se exprima în latina clasică sintetic, printr-o construcție partitivă în genitiv (33a) sau analitic, prin construcții prepoziționale cu prepoziția *ex* + ablativ (33b) sau cu prepoziția *inter* + acuzativ (33c) (ILR 1965: 267, Ciompec 1985: 152, Stoica 2015). Dintre acestea, latina vulgară a păstrat structura (33c), considerată mai clară pentru că avea o funcție partitivă mult mai evidentă decât celelalte două structuri:

- (33) a. optimus omnium
b. optimus ex omnibus
c. optimus inter omnes

Tendința spre analitism și de reducere a flexiunii explică, și de această dată, înlocuirea în latina populară a formelor sintetice (cazuale) ale complementului cu construcții prepoziționale.

Această modalitate de exprimare a termenului secund al comparației a fost preluată de toate limbile romanice, inclusiv româna (Ciompec 1985: 152). Tiparul cu prepoziție generalizat în limbile romanice era oricum în latină cel mai răspândit și cel mai puternic (ILR 1965: 267).

Gramaticalizarea acestei structuri perifrastice are loc foarte târziu. Opoziția semantică dintre superioritatea inclusă (superlativ relativ) și cea neinclusă (comparativ de inegalitate) nu-și crease încă forme specializate de exprimare în epoca veche. Superlativul relativ (tiparul *cel mai* + adjective + *din (den) / dintre*, din limba actuală) este înregistrat cu totul izolat (până în secolul al XVIII-lea) și, în orice caz, ambiguu (34a). Nu se constată în textele vechi diferențele de utilizare din limba actuală (*din* + substantive colective la singular și *dintre* + substantive la plural). Mai mult decât atât, apar tipare în care adjective precedate de *cel mai* se combină cu complemente comparative realizate ca grupuri prepoziționale cu *decât* (34b) sau *de* (34c):

- (34) a. **cel mai mic dintre noi** (PO.1582: 147)
b. eu, **cel mai păcătos decât toată lumea** (AIP.1705: 5^r)
c. locurile **cele mai bune de Ardeal** (CLM, apud Ciompec 1985: 166)
d. Au fost și David **mai mic între frații** și în casa tătâne-său (AD.1722–5: 4)
e. **Dintr-alalți** au fost **mai drag** ucenic lui H[risto]s (NT.1648: 104^v)

Dacă lipsește complementul comparativ este mai dificil de stabilit legitimitatea structurii cu superlativ relativ. Structurile din limba actuală în care superlativul relativ apare folosit „în mod absolut”, fără cel de-al doilea termen al comparației exprimat au fost amplu analizate. Complementul comparativ exprimă întreaga mulțime a indivizilor care posedă o proprietate și la care se raportează o entitate. Acest complement nu suportă referința individuală (Rădulescu 1987), fiind, prin urmare, singura valoare din categorie care apare realizat numai prin nume la plural (35a,b) sau prin nume colectiv (la singular) (35c):

- (35) a. *El este cel mai înalt dintre mine.
b. El este cel mai înalt dintre colegi.
c. El este cel mai înalt din clasă.

Cel mai important aspect în analiza gradului superlativ relativ este legat de interpretarea și de gramaticalizarea constituentului *cel*. Constituentul *cel* a generat el însuși numeroase controverse interpretative, după cum a dezvoltat mai multe utilizări paralele. În gramaticile tradiționale se insistă asupra valorii de determinant sau de element de legătură a constituentului *cel*. GA (1966: 107) discută despre articolul demonstrativ adjectival care „leagă un substantiv cu

articol hotărât sau un nume propriu de persoană de determinantul său”. „Articolul are o valoare demonstrativă mai accentuată în construcțiile cu nume propriu de persoană (*Ștefan cel Mare*), decât atunci când leagă un atribut de un substantiv comun (*omul cel bun*)”.

Până Dindelegan (2003: 27-50) interpretează constituentul *cel* ca un clitic, cu statut intermediar între elementele autonome și morfemele gramaticale. „Din punct de vedere funcțional, acesta poate fi:

- pronume, centru de grup;
- element emfatic în sintagma de patru termeni: substantiv + articol hotărât + *cel* + determinare), în care *cel* dublează sau triplează informația de determinare;
- formant în structura superlativului relativ.

Din punct de vedere morfologic, *cel* are rol de dezambiguizare casuală (*cel bun – celui bun*), iar din punct de vedere sintactic este un conector specific grupului nominal, care asigură o mai mare libertate de topică și permite depărtarea de centru a determinațiilor”.

Cornilescu (2004: 53) propune interpretarea lui *cel* ca determinant, centru sintactic al grupului determinantului pe care îl introduce cu mai multe diferențe combinatorii:

- articol nominal proclitic selectând cantitative (*cei câțiva elevi, cei șapte magnifici, cel de al doilea spectacol*) sau în construcții superlative (*cei mai buni studenți*);
- articol adjectival suprimabil, slab deictic, nonreferențial: *mărul (cel) roșu*;
- pronume semiindependent (*cei șapte, comedia franceză și cea americană*).

În analiza comportamentului determinantului *cel*, GR 2013 distinge între sintagmele în care apare articolul definit *cel* (*cei doi copii*) și sintagmele care includ articolul adjectival – „adjectival / demonstrative article” (*băiatul cel mare*). Prezența articolului *cel* este obligatorie în primul caz, în care apare un cuantificator, și facultativă în cel de-al doilea, în care antrenează o citire specifică modifierului postnominal.

Ne interesează, în continuare, statutul constituentului *cel* în structuri de gradare. În sintagmele cu adjective prenominal, *cel* apare în poziție inițială, iar numele este nedeterminat (36a). În schimb, în sintagmele cu adjective postnominal, *cel* funcționează ca un determinant emfatic (36b):

- (36) a. cel mai bun om
b. omul cel mai bun

Discutând despre gramaticalizarea lui *cel* ca morfem de superlativ, Nicolae (2015) susține că acest proces s-a petrecut după gramaticalizarea sa ca articol adjectival. De altfel, acest tip de gramaticalizare este prezent și în alte limbi romanice (Iordan, Manoliu 1965: 153) și anume DEFINIT > SUPERLATIV (Heine, Kuteva 2002: 106, Ledgeway 2012: 114).

În textele vechi, am înregistrat numeroase contexte care, decupate din context, par a reda structura superlativului relativ de astăzi. În exemplele înregistrate este însă dificil de stabilit dacă apar construcții autentice cu superlativ relativ sau doar îmbinări libere între comparativ și demonstrativul *cel*. Specializarea târzie a constituentului *cel* a avut ca rezultat realizarea opoziției includere / nonincludere și reconfigurarea sistemului comparației românești (Ciompec 1985: 166).

- (37) a. feciorului lui Simion vodă cel mai mare (CLM.1700–50: 57)
 b. lui Constantin vodă, feciorului celui mai mare a Ieremie vodă (CLM.1700–50: 57)
 c. feciorul lui Ieremie vodă cel mai mare (CLM.1700–50: 58)
 d. Ștefan, fratele cel mai mare (ULM.~1725: 20)
 e. fiu-său cel mai mare (ULM.~1725: 26)

Gramaticalizarea lui *cel* se încadrează în procesul complex de gramaticalizare a determinanților (Roberts and Roussou 2003: 132), proces care implică reducerea fonologică. Nicolae 2015 atrage atenția asupra comportamentului constituentului *cel* în limba veche, acolo unde manifestă o gramatică duală și dezvoltă proprietăți distribuționale și semantice de articol și de demonstrativ, ilustrând conceptul de gramatici în competiție de care vorbeau Kroch's (1989) sau Roberts (2007: 319–331). Într-o altă perspectivă (RGR 2013: 473), *cel* formează un constituent împreună cu *mai* și cu grupul adjectival, idee susținută prin structurile cu adverbe (în care *cel* n-ar putea fi interpretat drept centru al unui GDet).

4.5. Concluzii

Construcțiile comparative, definite ca structuri complexe care exprimă o relație între două calități, cunosc mai multe configurații sintactice. Am semnalat mai mulți parametri implicați în analiză: statutul operatorului de gradare și contextele de specializare, realizarea complementului comparativ și a grupului de măsură. Din punct de vedere sintactic, operatorii de grad sunt analizați drept capuri funcționale ale unor proiecții (DegP), iar adjectivele drept complementele lor.

Trecând în revistă mai multe analize anterioare, mai multe contestații la adresa treptelor comparative legitime din limba română, am considerat că este oportună descrierea structurilor din limba veche, chiar și (sau mai ales) acolo unde nu se înregistrează operatori sau mărci de gramaticalizare. Chiar dacă pentru comparativul de superioritate, se poate observa specializarea

mărcii *mai*, putem configura și structurile prin care se exprimau comparativul de inferioritate sau de egalitate.

Specializarea lui *mai* pentru comparativul de superioritate se realizează prin mai multe procese (îndelungate) simultane: dispariția unității *camai* (care funcționa în paralel) și dispariția unității adverbiale *mai* cu sens lexical plin (modal). Coocurența unor forme cu același rol, în sintagme similare și fără constrângeri clare reprezintă o trăsătură identificată în comportamentul tuturor operatorilor de grad din cadrul treptelor de gradare și, am arătat că aceasta este, de fapt, o trăsătură normală a oricărui sistem în formare. Înregistrarea celor două unități *mai* care funcționau deopotrivă în context verbal și nominal, actualizând rolurile de cuantificator și de operator de grad reprezintă un aspect cu relevanță tipologică: în faza veche a limbii, româna nu se îndepărta de celelalte limbi romanice (așa cum se întâmplă în faza actuală a limbii). În analiza complementelor comparative, am avut în vedere mai ales realizările lor din limba veche prin grupuri prepoziționale organizate în jurul constituenților *decât*, *de* sau *ca*.

Treptele de inferioritate și de egalitate merită atenție, în egală măsură: gradarea la comparativ a unor adjective asociate cu prefixe negative sau îmbinări libere de tipul *asemene* / *așiderea* / *tot într-o măsură de* / *de protivă* + adjectiv. Reconfigurarea acestor trepte, legitimarea lor prin cuvinte de grad specializate s-a petrecut târziu, astfel că asistăm la o continuă mișcare a unităților în competiție.

Nu în ultimul rând, ne-am oprit asupra superlativului relativ. La fel ca în celelalte limbi romanice, acesta se formează de la comparativul de superioritate în cadrul unei structuri marcate de definitudine. Comportamentul constituentului *cel* în limba veche și gramaticalizarea sa ca formant al superlativului au fost aspecte pe care le-am urmărit în textele vechi.

CAPITOLUL 5.

O PERSPECTIVĂ TIPOLOGICĂ ASUPRA GRADĂRII

Una dintre sarcinile lingvisticii istorice este identificarea regularităților de-a lungul numeroaselor și variatelor schimbări care se produc în limbă. Am arătat deja ca un aspect evident că toate limbile se schimbă. Aceasta nu este o proprietate a unei limbi anume, ci o trăsătură generală. Stabilirea (ne)regularităților îi permite lingvistului, mai departe, să formuleze legi de evoluție a limbilor și a sistemelor lingvistice (Marchello-Nizia 2001). Mai exact, lingvistul va fi interesat de apariția unor forme sau construcții noi (chiar paradigme întregi noi – vezi apariția articolelor în limbile romanice) și de regularitățile reperabile în timpul acestui proces (schimbări în etape, diminuări de sens, dezvoltarea unor valori gramaticale etc.), aspecte care determină reorganizarea sistemului gramatical. Aceste obiective îi vor permite să descopere proprietățile limbajului de-a lungul evoluției limbilor.

Cum se face că la un moment dat o unitate dispare sau este înlocuită de o altă unitate care îi preia funcțiile? De ce un sistem gramatical acceptă această unitate sau construcție nouă? Cum se produc și cum se integrează paradigme întregi în sistemul lingvistic al unei limbi? Cum se justifică schimbările paralele care apar în cadrul unor familii de limbi (așa cum se întâmplă în familia limbilor romanice)? Acestea sunt aspecte care suscită interes din partea tuturor celor interesați de lingvistica diacronică, dar și de perspectiva tipologică de cercetare.

Mergând în această direcție, vom încerca să arătăm în ce măsură procesele (de gramaticalizare) implicate de mecanismele diacronice de gradare înregistrate în limba română sunt specifice sau, dimpotrivă, sunt prezente și în alte limbi romanice. Faptul că două sau mai multe limbi au un fenomen în comun se interpretează ca o tendință care poate rezulta din originea lor comună, dar, în egală măsură, putem vorbi despre evoluții paralele care privesc mai multe limbi.

În latina clasică, așa cum am arătat deja, mijloacele de exprimare a comparativului sunt (esențial) sintetice (sufixul *-ior*, *-ius*: FORTIOR, FORTIUS) și implică (în anumite situații) supletivism (BONUS, -A, -UM – MELIOR, MELIUS; MALUS, -A, UM – PEIOR, PEIUS; PARVUS, -A, -UM – MINOR, MINUS; MAGNUS, -A, -UM – MAIOR, MAIUS, etc.;) (Väänänen 2012: 118, apud Stoica 2015: 123). Acestea se vor transmite (cu variații formale) și limbilor romanice. În condiții fonetice bine precizate (adjective a căror desinență este precedată de vocală), apar și mijloace analitice pentru marcarea comparativului (MAGIS, PLUS).

Mijloacele de exprimare a superlativului sunt, de asemenea, esențial sintetice, vechiul sufix *-mo* (PRIMUS, SUMMUS), extins ca *-so-mo* (MAXIMUS, PROXIMUS) sau, mai ales, ca *-is-so-mo* (FORTISSIMUS, ALTISSIMUS). În condiții fonetice bine precizate, pot apărea și mijloace analitice (MAXIME). Distincția dintre superlativul absolut și superlativul relativ (cu care operăm în lingvistica actuală) se face în latina clasică numai contextual: (OPTIMUS – „foarte bun” – superlativ absolut; OPTIMUS OMNIUM / OPTIMUS EX OMNIBUS; OPTIMUS INTER OMNES – superlativ relativ „cel mai bun dintre toți”).

În latina vulgară, mijloacele de expresie recomandate de normele clasice se supun tendinței generale de simplificare morfologică, de regularizare și de marcarea expresivității suplimentare (Wüest 1998: 92). Mijloacele analitice (care inițial erau numai simple variante) au avantajul expresivității suplimentare, parametru semnificativ în marcarea diferențelor de grad. Superlativul se marchează astfel prin mijloace variate: MAXIME (cel mai frecvent), BENE, SANE, VEHEMENTER, FORTITER, MULTUM, VALDE, PULCHRE, OPPIDO, FORTE, OMNINO, PLANE. Pe măsură ce formele analitice se extind și frecvența lor crește, mijloacele sintetice (nemarcate) își pierd greutatea morfologică și valoarea intensivă implicată (OPTIMOS = MELIORES, Väänänen 2012: 118).

Multe dintre adverbele utilizate în latina vulgară au fost continuate în limbile romanice, numeroase forme noi au fost introduse în timp și schimbări semnificative au putut fi înregistrate în istoria sistemelor de gradare, unele particulare, specifice fiecărei limbi, altele dimpotrivă similare în mai multe limbi. Prezintă în continuare un caz de gramaticalizare a unui marcator de intensitate din franceza veche și vom urmări în ce măsură fenomenele implicate au un corespondent în scenariile de gramaticalizare ale operatorilor din gradarea în limba română. Mai departe vom urmări câteva anomalii de topică (în raport cu ordinea cuvintelor din româna actuală) în care sunt antrenate construcții cu adjective gradate (atât cu marcatori de intensitate, cât și cu complemente comparative). În sfârșit, propunem la final câteva aspecte generale privind încadrarea limbii române în coordonatele mijloacelor analitice și sintetice.

5.1. Sistemul de marcarea a intensității din franceza veche. Un exemplu de gramaticalizare

Cel mai spectaculos traseu pe care l-a parcurs un operator de grad în limba română este acela al unității *foarte* (vezi supra, 3.). După cum ne așteptam, procesul de gramaticalizare pe care l-a cunoscut *foarte* de la adverb autonom până la marcator al intensității forte, apare analog și în alte limbi romanice (în care s-a făcut trecerea de la mijloacele sintetice latinești, la cele analitice). Exemplificăm, în continuare, câteva schimbări sintactice (corelate) care au afectat

inventarul mijloacelor de marcare a intensității în franceza veche (și mai departe, în trecerea la franceza modernă). Aceste schimbări de inventar sunt (așa cum arătat, supra, 1.) firești în evoluția oricărui tip de subsistem lingvistic reprezentat prin unități specializate în permanentă competiție sau prin unități în curs de specializare pentru marcarea unei valori (în cazul de față, al gradării).

Spre deosebire de textele românești păstrate (începând cu secolul al XVI-lea), evidența asupra textelor din franceză este mult mai veche. Astfel, conform periodizărilor operate în lingvistica diacronică, pentru limba franceză, epoca veche se înregistrează între secolele IX și XII, urmată fiind de o epocă de franceză veche clasică. Schimbarea la care ne referim în continuare este specializarea lui *beaucoup* ca amplificator. Acest proces s-a desfășurat simultan cu dispariția lui *moult*, între secolele XIV și XVI, și este înregistrat ca un exemplu de gramaticalizare canonică: o expresie împrumutată din lexic pentru a înlocui o altă unitate. De fapt, sunt două forme, *beaucoup* și *très*, nu una singură, care au înlocuit operatorul de gradare *moult*.

Schimbarea identificată în sistemul de gradare (înregistrată într-o perioadă relativ precisă, așa cum spuneam, în jurul secolului al XV-lea) va fi însoțită (în aceeași epocă) și de alte schimbări (de exemplu, schimbarea sistemului de demonstrative, de nehotărâte, în sensul apariției unor forme diferite - pronume sau adjective). Se pune întrebarea (Marchello-Nizia 2000, 2001) dacă nu cumva există o legătură între aceste fenomene. Mai multe schimbări, aparent aleatorii și independente unele de altele afectează microsisteme ale limbii la un moment dat. Ipoteza cercetătoarei (pe care o vom prezenta în continuare) este că legătura dintre aceste schimbări este nevoia de a distinge unitățile de prim nivel (nume, pronume, verbe) de unitățile de nivel secund (adjective, determinanți, adverbe) pentru a extinde o ierarhie (necunoscută de latină). Așa cum se reorganizează complet sistemul demonstrativelor în franceza veche, tot astfel se schimbă radical sistemul de marcare a intensității (aspect care separă franceza între limbile romanice).

În franceza veche exista forma *moult* care a fost moștenită din latină, așa cum, de altfel s-a întâmplat în aproape toate limbile romanice: port. *muito, muita*; sp. *muy, mucho, muchos, muchas*; cat. *molt, molts, molta, moltes*; occ. *molt, mult, mots, molta, moltas*; it. *molto, molti, molta, molte* (pentru analiza operatorului de gradare din limba română veche, vezi supra, 3.). Toate limbile romanice care cunoșteau aceste forme le-au conservat într-un fel sau altul, cu excepția limbii franceze, în care *moult* a fost abandonat. S-au propus mai multe justificări ale acestui fapt. Foneticienii au explicat această dispariție prin faptul că acest adverb se pronunța *mu* înainte de consoană, iar omonimia cu adjectivul *mou* putea fi supărătoare. Argumentul este respins de Marchello-Nizia 2001 care arată că nu putea exista un context în care ar fi putut acest

adverb de intensitate să genereze confuzii sau ambiguitate. Buridant 2000: 169 propune o altă explicație: ordinea elementelor constitutive ale enunțului s-a schimbat (SV), iar adverbul *moult*, care în franceza veche se plasa foarte frecvent în poziție inițială, a fost afectat de această schimbare, a trebuit să fie legat de termenul din enunț la care se referea și să îl preceadă. Cu funcția și topica schimbate, *moult* devenise fragil. Și ipoteza lui Buridant este contestată, însă, de numeroase exemple în care *moult* se plasa direct înaintea termenului la care se referea sau după verbul pe care îl cuantifica:

- (1) a. une chapele Petite, mes ele est **mout bele** (Chretien de Troyes, apud Marchello-Nizia 2001)
„o capelă mică, dar ea este foarte frumoasă”
- b. **Mout iriez et mout dolanz** sui (Yvain, apud Marchello-Nizia 2001)
„foarte nefericit și foarte dezamăgit sunt”
- c. Et si **me plot mout** tote voie ce que je vis (Yvain, apud Marchello-Nizia 2001)
„și totuși mi-a plăcut mult ceea ce am văzut”

În momentul dipariției formelor flexionate ale lui *moult*, se fixează tiparul cu unitatea invariabilă în ipostaza de cuantificator adverbial. Și pentru că, fiind adverb, nu se poate combina direct cu un nume, apare tiparul *moult de N* (cu rol în determinarea nominală). Apariția lui *de* cu rol sintactic bine stabilit este primul indiciu al fenomenului de reanaliză. Rezultatul final al acestei schimbări este reprezentat de faptul că au apărut două forme noi (*beaucoup* care cuantifică nume și intensifică verbe și *très* care se referă (în general) la adjective și adverbe). Era așadar necesară marcarea diferenței între părțile discursului de prim rang sau de rang secund (în sensul explicat de Marchello-Nizia 2001). Ipoteza ierarhizării claselor lexico-gramaticale este o modalitate prin care se încearcă găsirea unei explicații comune pentru mai multe tipuri de schimbări juxtapuse care afectează zone diferite în același timp. Astfel, se poate face legătura între cele două fenomene petrecute în franceza veche: cel de dispariție neașteptată (comparativ cu aspecte similare din alte limbi romanice) a lui *moult* și cel de apariție și gramaticalizare a lui *beaucoup*. La aceste două fenomene s-ar putea adăuga și cel de schimbare de statut a lui *très*, pe care o vom explica mai departe.

Dintre celelalte limbi romanice, una singură a mai introdus această modificare, dar mai puțin radical decât franceza; este vorba despre spaniola arhaică (secolele XII, XIII) care a utilizat o distincție la origine fonetică: *mult* a evoluat diferit înaintea unei consoane și înaintea unei vocale, ceea ce a dus la apariția formelor diferite *much extrana* sau *muy fuert* (Lapesa 1981: 210). Mai departe, această modificare condiționată fonetic s-a transformat într-o distincție

morfosintactică: *muy* se folosește cu adjective sau adverbe, iar *mucho* este incident la nume sau la verb.

Dispariția lui *moult* din franceza veche nu poate fi legată de o schimbare semantică; dublul statut (de intensificator și de cuantificator) pe care îl avea unitatea în discuție se va conserva și în succesorul său (*beaucoup*), cu aceeași ambivalență morfosintactică (Marchello-Nizia 2000). De fapt, transformarea de statut a lui *beaucoup* cunoaște mai multe faze succesive. Fixarea progresivă a unei anumite configurații se înregistrează ca fenomen relativ târziu; primele ocurențe în care forma *beaucoup* apare cu sens metaforic au fost înregistrate în secolul al XIII-lea, dar generalizarea sa se realizează abia după jumătatea secolului al XV-lea (Baldinger 1980). Traseul de gramaticalizare presupune mai multe trepte, după cum urmează:

- desemantizare (lexicală) și resemantizare (gramaticală);
- asocierea unei valori stilistice suplimentare care ținea de oralitate (pe care *moult* nu o avea);
- reanaliză sintactică;
- recategorializare morfologică (prin înregistrarea structurilor cu morfemul clar).

La origine, adverbul *beaucoup* are o sintagmă formată dintr-un adjectiv (*beau*) și un nume (*coup*). Polisemia numelui și, mai ales, a adjectivului în cadrul sintagmei respective nu sunt întâmplătoare (cuvintele cu un semantism vag sunt cele mai bune candidate pentru un proces de gramaticalizare). Într-un proces de gramaticalizare se produce pierderea semantismului original al termenilor (*javellisation*, *semantic bleaching*, Lehmann 1995), iar, paralel, se realizează achiziția unui alt tip de sens (cel gramatical). O structură ca cea din (2) are o interpretare ambiguă între sensul de intensificator al lui *beaucoup* și acela original („lovitură eficientă”):

- (2) Nos engins getoient au leur et les leurs aus nostres, mes onques n'oy dire que les nostres feissent **biau cop** (apud Marchello-Nizia 2000)
„nu am auzit pe nimeni spunând că ai noștri au obținut multe rezultate / că ai noștri au făcut lovituri eficiente ”

La început, utilizările lui *beaucoup* sunt mai mult combinații cu verbe, apoi cu nume (chiar și cu nume la plural, deși sensul original era orientat către combinații cu nume la singular). Din momentul în care forma *beaucoup* poate preceda sau urma numele cu care se combină avem certitudinea că s-a gramaticalizat. Primul aspect prin care se marchează gramaticalizarea este, așadar, decategorializarea cuvintelor *beau* și *coup* (de la adjectiv și nume) și transformarea lor într-un singur termen invariabil, un adverb. Această fază este susținută de desemantizarea

lexicală a grupului și resemantizarea sa (ceea ce îi dă posibilitatea noului termen de a se combina cu nume numărabile sau animate, umane – *beaucoup de gens* (incompatibile, inițial cu substantivul *coup* din sintagma de origine). *Beaucoup* are capacitatea de a adopta aceleași construcții ca *moult*, cu care (la început) intră în concurență (*beaucoup gens / moult gens*)

Această transformare implică o reanaliză a sintagmei inițiale, rescrisă de Marchello-Nizia (2000), după cum urmează:

- (3) a. [(un/0) (beau) coup] [de + (SN)]
- b. [(beau) coup] de [SN]
- c. [*beaucoup* (de/0) N]

Ca în orice proces de gramaticalizare, există o perioadă (de aproape un secol – vezi statistica realizată de Marchello-Nizia 2000 pe mai multe tipuri de texte din perioade succesive) de coexistență a variantelor: *moult*, *foison*, *très*, *beaucoup*. Ca frecvență, *moult* începe să apară din ce în ce mai rar, în schimb frecvența lui *beaucoup* crește. Topica unităților noi nu este sistematic fixată.

În acest moment începe etapa de reanaliză a unui alt (viitor) operator de intensitate, *très*. Prin reanaliză se înțelege faptul că o construcție, fără a-și modifica ordinea de suprafață a constituenților este reinterpretată (sintactic). La origine *très* (< lat. TRANS) este un prefix cu o poziție constrânsă (ca orice prefix) sau o prepoziție cu sens spațial, care indica traversarea și se putea combina cu verbe (*trespenser*), nume deverbale (*trespas*), cu unele adjective (*tresbel*) sau adverbe (*tresbien*). În cursul secolului al XIV-lea, această formă a devenit o particulă autonomă.

Chiar dacă topica sa a rămas aceeași (în antepoziție), unitatea *très* a cunoscut mai multe modificări care au arătat că și gramatica sa s-a schimbat. La început, nu cunoștea constrângeri de combinare și putea apărea în contexte comune cu *beaucoup*:

- (4) a. très sergent (apud Haas 1935)
- b. un très homme de bien (apud Haas 1935)

Începând cu secolul al XV-lea, însă, *moult* apare din ce în ce mai rar în texte, astfel că *très* începe să apară și în contextele celui dintâi. Paralel cu această schimbare distribuțională, se remarcă și faptul că *très* încetează să mai funcționeze ca un prefix (fiind înlocuit pentru această valoare de forma *tre*: *trépasser*, *trépas*). În această nouă configurație, cu *beaucoup* gramaticalizat și *très* extins, *moult* avea, așadar, toate premisele să dispară.

Alte unități concurente în epocă se mențin în limbă, dar se specializează: *trop*, de exemplu, nu mai funcționează în franceza modernă ca sinonim al lui *très / beaucoup*, așa cum se întâmpla în franceza veche (Ménard 1994: 265), ci se reinterpretează ca dobândind o semnificație suplimentară, de exces sau de depășire a unei limite.

Aspecte observate de cercetători pentru situația din franceza veche (în special Marchello-Nizia 2001) se aseamănă foarte mult cu cele înregistrate în română. Am arătat că în franceza veche sau mai târziu, în secolul XVII, existau numeroase mijloace de marcare a intensității – adverbe sau sintagme: *de grant mesure, a plain, malement, dru, grant foison (de)* (Baldinger 1982), *bien, granment, forment, durement* (Moignet 2002), *prou (beaucoup)* (Haase 1935), *fort*. Evoluția sistemului de marcare a intensității a fost pus în evidență prin pierderea lui *moult*, prin gramaticalizarea lui *beaucoup*, reanaliza lui *très* și resemantizarea lui *trop*.

Ca și în franceză, în româna veche funcționau mai multe forme concurente: *tare, mult, prea, foarte, fără măsură, de tot* (vezi supra, 3 pentru descrierea inventarului). Odată cu reorganizarea sistemului (în diacronie), multe dintre unitățile care marcau intensitatea forte au dispărut complet (*vârtos*), altele s-au specializat și au rămas gramaticalizate pentru a exprima această semnificație (*foarte*), iar altele s-au încărcat cu o semnificație (pe care nu o aveau inițial), de depășire a limitelor (*prea*). În ambele limbi, unitățile și-au păstrat sensul etimologic valid numai în câteva construcții:

- (5) a. Fr. vous êtes trop aimable!
- b. Rom. sunteți prea amabil!
(cu citirea „foarte amabil”, nu „excesiv de amabil”)

Exemplul de gramaticalizare pe care l-am urmărit în franceza veche ilustrează așadar un caz similar (cu cel din română) într-o limbă romanică. Schimbările lingvistice nu apar obligatoriu în limbi individuale, astfel că se pot face generalizări interlingvistice (scenarii, lanțuri, canale de gramaticalizare identificate în mai multe limbi¹⁵).

¹⁵Chiar dacă interesul nostru s-a oprit asupra limbii române (vechi) între celelalte limbi romanice (vechi), ar trebui spus că discuția s-ar putea extinde și la procese similare din alte familii de limbi. Un exemplu paralel de gramaticalizare a unui operator de intensitate poate fi reprezentat de adverbul *sere* din germană, care avea la origine sensul „dureros” și putea, cu acest sens, să apară combinat cu adverbul *vil* „foarte”. Ulterior, *sere* a căpătat valoarea unui adverb de grad înalt (un exemplu de reanaliză semantică de la un modifier de mod „care doare” la o unitate abstractă). Și în engleză, omologul lui *foarte*, marcatorul *very* a suferit un proces de gramaticalizare. Sensul său modal original a devenit opac („verray – adevărat”). Unitatea s-a delexicalizat complet, și-a pierdut sensul modal și a început să funcționeze ca operator de intensitate / o categorie scalară (un adverb de grad care nu exprimă altceva decât noțiunea de gradare).

5.2. (Non)configuraționalitate în limba română veche

Sintaxa adjectivului în limba română veche ilustrează existența unor urme ale sintaxei de tip *head-final* și ale sintaxei nonconfiguraționale (Brăescu, Dragomirescu, Nicolae sub tipar). Baza teoretică o constituie cercetările recente ale lui Adam Ledgeway (2012), care a arătat că în trecerea de la latina arhaică la limbile romanice, modificarea esențială este schimbarea parametrului centrului, de la *head-final* la *head-initial*, corelată cu fixarea sintaxei de tip configurațional.

O limbă are o sintaxă configurațională dacă relațiile dintre constituenți sunt codificate prin poziția sintactică pe care aceștia o ocupă; în schimb, o limbă are sintaxă nonconfigurațională dacă relațiile dintre constituenți sunt marcate în forma acestora și dacă nu există o structură a frazei în care constituenții să ocupe poziții stabile.

Latina clasică reprezintă o etapă intermediară, în care cele două sisteme (*head-initial* și *head-final*) erau în competiție și existau încă urme ale sintaxei nonconfiguraționale. Limba română veche conținea (încă) structuri de tip *head-final* (vezi și Nicolae sub tipar), care sunt vizibile în toate grupurile sintactice, inclusiv în cel adjectival, și conținea structuri discontinue, pe care le interpretăm ca urme ale sintaxei de tip nonconfigurațional.

Aspectele pe care le-am discutat (Brăescu, Dragomirescu, Nicolae sub tipar) în legătură cu parametrul centrului și cu sintaxa (non)configurațională în limba română veche și la care ne vom referi în continuare sunt: posibilitatea adjectivelor de a avea complemente comparative antepuse (6), posibilitatea mărcilor de gradare de a apărea în poziție postadjectivală (7) și structurile discontinue conținând un adjectiv și un complement al său sau o formă de gradare (8):

- (6) a. tu **decât toate alalte** mai cu minte și mai cu socotială să fii (CIL.~1705: 21)
b. oricât de macră și de vâjnoasă carnea li-ar fi, **decât stârvul împutit** tot mai dulce iaste (CIL.~1705: 38)
- (7) a. Feciorul meu zace în casă slăbit **foarte** (CC².1581: 247)
b. groaznici era aceia și sireapi **foarte** (CC².1581: 259)
c. mare **foarte** groapă făcând (CIst.1700–50: 37)
- (8) a. mare *nevoie* foarte (CC².1581: 591)
b. Și **foarte era nărocit** și bogat (CC².1581: 147)
c. Acesta Lazar, pre carele învise astăzi Hristos, scrie svânta scriptură diînsu c-au fost fecior unui fariseu, ce l-au chemat Simon, ș-au fost **drag lui Hristos foarte** pentru blândețele lui și pentru credința ce avea către Hristos (CazV.1643: 64)

Sintaxa grupului adjectival din româna veche (cel puțin sub aspectul topicii) este asemănătoare cu cea a altor grupuri sintactice prin prezența structurilor cu centru final (cu complemente antepuse, cu adjective antepuse mărcilor de gradare) și a structurilor discontinue. Pentru topica din grupul verbal și din grupul nominal, vezi Nicolae sub tipar.

Latina avea o topică relativ liberă, efect al conservării unor urme ale nonconfiguraționalității; structurile discontinue caracterizau și grupul adjectival (9); complementele adjectivului puteau fi antepuse centrului adjectival (10):

(9) **longior** fui **quam vellem** (Cicero, în Guțu, s.v. *longus*)

„am fost mai lung (la scris) decât aş fi voit”

(10) a. amicis **eis utiles** (Caesar, în Guțu s.v. *utilis*)

„prietenii care le sunt folositori”

b. caelum **stellis aptum** (Virgiliu, în Guțu, s.v. *aptus*)

„cerul plin de stele”

Ca și în româna veche, în italiana veche sunt atestate, pe lângă structurile cu *head-initial*, și structuri cu *head-final* (Giusti 2010: 596–598; Polea 2014: 76), în grupuri adjectivale în care ordinea adjectiv–complement și complement–adjectiv sunt deopotrivă posibile, fără diferențe semantice (11). Și mărcile de gradare pot fi postpuse adjectivului, ca și în româna veche (12):

(11) a. similitudini **a noi manifeste** (Bono Giamboni, în Giusti 2010: 597)

b. Sono cose le quali sono **manifeste alla natura** (*Tesoro volgarizzato*, în Giusti 2010: 597)

(12) a. Questo ornamento (...) è **piacevole molto** s’egli è ben fatto... (Bono Giamboni, în Giusti 2010: 596)

b. Papirio fu romano, uomo potentissimo e savio e **dilettissimo** [eccelente] **molto** in battaglia (Novellino, în Giusti 2010: 597)

Sunt, de asemenea, atestate și structuri discontinue, fie cu complemente (13a), fie cu mărci de gradare (13b):

(13) a. cioè acciocchè tragghi il nemico in **più acconcio** [adatto] luogo **per te**... (Bono Giamboni, în Giusti 2010: 598)

b. una donna giovane e di **gentile** aspetto **molto**... (Dante, în Giusti 2010: 598)

Urmărind structurile cu *molto* în italiana veche, Poletto (2014: 82-84) observă că adjectivul precedat de *molto* apare el însuși în poziție prenominală (secvență exclusă din italiana modernă), atunci când numele este nedeterminat:

- (14) a. Li quali fuoro molto bella gente
 „care era foarte frumoasă lume”
 b. Democrito fue molto grande filosofo
 „Democrit era foarte mare filozof”

Structurile cu adjective însoțite de *molto* pot apărea și dislocate: operatorul este extras în afara grupului adjectival, care s-a mutat ca un întreg și este plasat la periferia stângă a GDet. Această anomalie de topică în interiorul grupului adjectival are legătură și cu faptul că *molto* era în curs de gramaticalizare ca element scalar (exprimă un superlativ):

- (15) Molto ne sarebbe gran disinore
 „foarte de ea era mare dezonoare”

Așa cum am arătat deja, analiza noastră se bazează pe concepte folosite de Ledgeway (2012) în explicarea unor fenomene similare din latină sau care caracterizează trecerea de la latină la limbile romanice. Ledgeway consideră că singura schimbare parametrică majoră care a început în latină și s-a continuat în limbile romanice vechi privește parametrul centrului: trecerea de la *head-final* la *head-initial*. Pentru a explica ordinea centrelor și a complementelor (variația dintre structurile dominante cu *head-initial* și structurile arhaice cu *head-final*), Ledgeway (2012) folosește conceptul de *roll-up*: “when the primary complement of a verb, for example, surfaces to the left of its head, as in OV languages, it must have moved leftwards across the verb from its base-generated complement position to a derived (inner) left-peripheral modifier/Spec(ifier) position (viz. Compl → Spec movement)” (Ledgeway 2012: 236).

„Libertatea de topică” din latină este explicabilă prin existența deplasărilor de tip *roll-up*, iar topica mai rigidă a limbilor romanice (moderne) este determinată de pierderea acestui tip de deplasare. Datele din grupul adjectival din româna veche dovedesc că deplasarea de tip *roll-up*, descrisă în bibliografia anterioară pentru structura propoziției și a grupului nominal din latină, apare și în grupul adjectival din româna veche și s-a pierdut în româna modernă. Prin urmare, fixarea configuraționalității în trecerea de la latină la limbile romanice înseamnă, de fapt, fixarea parametrului centrului la *head-initial* și pierderea mișcărilor scurte de tip *roll-up*.

În lumina fenomenelor investigate, schimbările petrecute în trecerea de la latină la limbile romanice nu mai apar atât de tranșante: latina era o limbă în care se manifesta competiția între *head-initial* (inovație) și *head-final* (arhaism), așa cum erau și limbile romanice vechi (cel puțin româna și italiană); diferențele majore dintre latină și limbile romanice actuale au trecut printr-o fază intermediară a limbilor romanice în care acestea erau mult mai apropiate de latină. Competiția între *head-initial* și *head-final* a fost cu siguranță de durată, din moment ce este încă vizibilă în româna veche (și nu numai în primele texte), care are atestări atât de târzii față de celelalte limbi romanice (vezi și Brăescu, Dragomirescu, Nicolae sub tipar).

5.3. De la sintetic la analitic în limbile romanice

Evoluția de la latină la limbile romanice a stat sub semnul distincției dintre sintetic și analitic. Această distincție nu ar trebui să fie înțeleasă în mod exclusiv, nici în privința situației din latină și nici în privința limbilor romane, pentru că sunt multe interferențe înregistrate din ambele direcții. Interpretarea diferenței dintre latină și limbile romanice ca diferența dintre sintetic și analitic pune așadar numeroase probleme, discutate în bibliografie, aspecte pe care le vom prezenta și noi în cele ce urmează, în măsura în care privesc subiectul lucrării de față.

În latina vorbită, mijloacele sintetice au fost îndepărtate și înlocuite prin forme analitice corespondente. Acest fapt a fost explicat (ILR 1965: 144) prin tendința generală a limbii vorbite de a avea forme cât mai clare și nonambigue. De asemenea, a fost invocat și factorul afectiv care intervine în exprimarea gradelor în vorbire. În plus, față de formele sintetice care erau rigide și mai puțin expresive, formele analitice permiteau apariția continuă de mijloace noi și variate. Cele mai multe exemple oferite în acest sens se referă la situația comparativelor: de la sufixul latinesc *-ior* s-a trecut la structurile cu PLUS sau MAGIS. Astfel de contraste, arată Ledgeway 2012: 11, au numai rolul de a atrage atenția asupra unei transformări tipologice importante de la structurile latinești orientate morfologic la structurile din limbile romanice orientate sintactic.

Pe de o parte, se cunosc în latină numeroase prepoziții, conective subordonatoare sau formații analitice specializate pentru marcarea gradelor (PLUS, MAGIS, MAXIME). Mai mult decât atât, mijloacele analitice sunt obligatorii în tiparele cu anumite adjective (16a). În evoluția gradelor de comparație ale adjectivului latinesc se observă concurența dintre mijloacele sintetice (din limba literară) și cele analitice (din limba vorbită).

Pe de altă parte, în limbile romanice, se cunosc numeroase situații în care informațiile morfologice se marchează sufixal. Tehnica sintetică s-a păstrat, așa cum se vede din numeroase ocurențe de adjective sufixate (*-ino*, *-etto*, *-uccio*, *-uzzo*, *-one*, *-otto*, *-accio*, pentru italiană -

D'Achille 2003: 82). Din marcarea diminutivelor (inclusiv în română (16c)) sau din tiparele cu comparative sintetice (Lüder 1996: 30) (17):

- (16) a. lat. plus / maxime idoneus
b. sp. chiquitito
c. rom. mititel
d. it. maggiore / minore / migliore / peggiore
e. port. maior / menor / melhor / péor
f. fr. moindre / meilleur / pire
g. sp. mayor / menor / mejor / peor

În spaniolă, catalană, portugheză, italiană, superlativele sintetice erau marcate ca improvizații expresive (Lüder 1996: 30):

- (17) a. it. fortissimo
b. sp. fortísimo
c. port. fortíssimo
d. cat. fortíssim

Direcția propusă în analiza sa de Adam Ledgeway (2012: 15), de la care am plecat și pe care o vom urma și noi în cele ce urmează, este că, de fapt, termenii *analitic* și *sintetic* nu sunt principii generalizate, care ar trebui aplicate la limbi, ci sunt parametri care se aplică la domenii limitate ale gramaticii fiecărei limbi sau chiar la construcții particulare, la tipare specifice. De altfel, numeroase contexte (mai ales din stadiile vechi ale limbilor romanice) susțin ipoteza că transformările de la structurile sintetice (latinești) la cele analitice (din limbile romanice) nu s-au petrecut brusc, ci au implicat o serie de modificări graduale sau intervale de coexistență sau de complementaritate a structurilor în competiție.

Emergența expresiilor analitice înregistrate diacronic în limbile romance nu trebuie privită în mod exclusiv, ci, dimpotrivă, exemplifică o tendință interlingvistică a structurilor sintetice slăbite în sistemul limbii și predispuse de a fi înlocuite progresiv cu alte construcții în competiție (Ledgeway 2012: 28 -29) și de a fi subiectul unor procese de gramaticalizare.

În trecerea de la latină la limbile romanice s-a demonstrat că există o diferență importantă între domeniul nominal și cel verbal: trecerea la analitism caracterizează, în primul rând, domeniul nominal, iar, în cadrul acestuia, în mod special, domeniul cazului. În locul unui sistem cazual bogat din latină, au supraviețuit în zone ale României numai câteva reziduuri izolate.

Tendința sintaxei de a prelua un număr dintre funcțiile realizate mai întâi de compartimentul morfologic a fost urmărită și de G. Pană Dindelegan (2013) în analiza raportului „analitic” – „sintetic” pentru o clasă restrânsă dar extrem de instabilă de forme, alcătuită din cuantificatori numerici și non-numerici. Autoarea arată că, în cadrul limbilor romanice, româna a fost caracterizată tipologic, în raport cu latina, ca fiind predominant sintetică, și în raport cu limbile romanice vestice, ele însele predominant analitice, ca „pendulând” între procedeele analitice și cele sintetice. Flexiunea cazuală, susține mai departe G. Pană Dindelegan (2013) este unul dintre cele mai relevante exemple pentru susținerea acestui statut al românei ca ocupând o poziție intermediară între manifestarea sintetică și analitică. În cadrul acestei caracterizări tipologice generale, româna și-a diversificat atât procedeele sintetice (mărci flexionare, legate enclitic), cât și pe cele analitice (mărci nelegate, antepuse numelui). Unele forme urmărite diacronic sunt marcate exclusiv sintetic, altele, exclusiv analitic, iar altele au marcare oscilantă sau mixtă. În corpusul parcurs (secolul al XVI-lea – mijlocul celui de al XVIII-lea), formele cuantificatorilor analizați înregistrează, pentru cazurile oblice, o variație bogată și continuă între marcarea sintetică și cea analitică, fiind domeniul în care „înfrentarea” sintetic – analitic s-a desfășurat pe o perioadă extrem de lungă de timp.

5.4. Concluzii

Ceea ce am încercat să ilustrăm în acest capitol este că, pe de o parte, numeroase forme utilizate în latină, mai mult sau mai puțin specializate pentru marcarea gradelor de comparație au fost continuate în limbile romanice, dar, pe de altă parte, numeroase forme noi au fost introduse în timp. Aceste două mișcări au constituit sursa unor schimbări semnificative care au putut fi înregistrate în istoria sistemelor de gradare, unele particulare, specifice fiecărei limbi, altele dimpotrivă similare în mai multe limbi. Am prezentat, mai întâi, un caz de gramaticalizare a unui marcator de intensitate din franceza veche și am urmărit efectele acestui proces asupra întregului sistem de gradare. Apoi, am urmărit în ce măsură fenomenele implicate găsesc un corespondent în scenariile de gramaticalizare ale operatorilor din gradarea în limba română.

Mai departe, am urmărit câteva anomalii de topică (în raport cu ordinea cuvintelor din româna actuală): antepunerea complementelor față de adjectiv, postpunerea mărcilor de gradare față de adjectivul și structurile discontinue. Aceste fenomene sunt dependente de aceeași setare parametrică în cadrul teoretic propus de Ledgeway (2012): stabilizarea parametrului centrului la *head-initial*, pierderea totală a opțiunii parametrice *head-final* (și a deplasării de tip *roll-up*) și fixarea sintaxei configuraționale. La finalul capitolului, am punctat câteva aspecte generale privind încadrarea limbii române în coordonatele mijloacelor analitice și sintetice.

CONCLUZII GENERALE

Am încercat în lucrarea de față să realizăm un studiu monografic asupra categoriei gradării în limba română, aducând în prim-plan un inventar bogat de construcții și tipare cât mai diversificate. Așa cum am arătat în capitolul introductiv, am restrâns tema de cercetare la construcțiile cu adjective, chiar dacă este evident că gradarea este o proprietate transcategorială, validată și pentru unități aparținând altor clase lexico-gramaticale (vezi Anexa). Acestea au fost menționate numai izolat, în măsura în care se dovedesc relevante pentru descrierea construcțiilor cu adjective. Tratată frecvent în bibliografia de specialitate ca un criteriu de *adjectivitate*, gradarea trebuie discutată cu rezervă în această manieră, pentru că există numeroase unități din clasa adjectivului care nu sunt gradabile.

Preocuparea pentru funcționarea clasei adjectivului în general este mai veche (teza de doctorat are ca obiect sintaxa și semantica adjectivului în limba română actuală), iar preocuparea pentru perspectiva diacronică de analiză se leagă de proiectul colectiv *The Syntax of Old Romanian* (coord. G. Pană Dindelegan), în pregătire la Institutul de Lingvistică *Iorgu Iordan* – *Al. Rosetti* al Academiei Române. În plus, lucrarea are o dimensiune pronunțat tipologică, legată de funcționarea limbii române în contextul limbilor romanice, astfel că observații comparative despre sistemul gradării în latină sau în versiuni ale limbilor romanice vechi sunt presărate pe întreg parcursul lucrării (acolo unde se impuneau comparații relevante) și, în mod special, în capitolul al cincilea.

Structura lucrării detaliată și în capitolul introductiv este foarte simplă. Am început cu un capitol teoretic prin care am încercat să explicăm mai multe metode de investigație diacronică folosite ulterior în analiza noastră. Urmează un capitol de introducere în periodizarea limbii române și în istoria scrisului românesc, menite să dea seama de mai multe aspecte de cercetare. Astfel, perioada cercetată ca limba română veche acoperă secolele XVI-XVIII, dat fiind ca primele texte românești păstrate apar la începutul secolului al XVI-lea. Acest fapt diferențiază mult româna de alte limbi romanice în care textele atestate sunt mult mai timpurii. Pe de altă parte, așa se explică diferențele de frecvență ale unor tipare sau de funcționare a unor unități de la primele texte (majoritatea traduceri religioase) până spre textele din prima jumătate a secolului al XVIII-lea în care exprimarea este mult mai clară. În sfârșit, subcapitolul referitor la textele românești vechi funcționează și ca o descriere a corpusului folosit în această lucrare, corpus furnizat de aceeași lucrare de sintaxă diacronică în curs de elaborare pe care am menționat-o mai sus (*The Syntax of Old Romanian*).

De asemenea, am propus în acest al doilea capitol o analiză a celor mai importante trăsături ale adjectivului în textele vechi, reținând numai acele aspecte care sunt diferite de

structurile sau funcțiile din limba actuale. Am punctat numai două trăsături (relația de complementare a adjectivului și topica unităților din grupul adjectival) care s-au vrut completate de detalii relevante corespunzătoare sistemului gradării (analiza complementului comparativ și relația de topică din grupurile de gradare). Iată, de exemplu, dintre aspectele de topică prezentate, cel mai interesant fenomen înregistrat în limba veche este reprezentat de poziția adjectivelor relaționale. Dacă în limba actuală, adjectivele relaționale au topică fixă, sunt plasate postnominal, numeroase exemple din textele vechi demonstrează o topică mult mai puțin rigidă: apar și antepuse și nu sunt, în mod obligatoriu, adiacente la centrul nominal, permițând dislocări ample. Cu toate acestea, se poate formula, încă de atunci, o tendință de poziție, în sensul că se constată preferința acestor adjective pentru poziția postnominală. Interpretarea propusă (susținută și anterior de Brăescu, Dragomirescu 2014) pentru aceste structuri cu adjective relaționale antepuse este strict sintactică: pierderea posibilității adjectivelor relaționale de a apărea în antepunere față de centru se explică printr-o schimbare parametrică, mai precis prin pierderea unuia dintre tipurile de deplasare. Acest fenomen se corelează cu alte aspecte sintactice (poziția „joasă” a articolului, a demonstrativelor, a genitivelor) și ilustrează schimbarea diacronică esențială din sintaxa grupului nominal românesc, pierderea *long distance movement* (Cornilescu, Nicolae 2011).

Am mizat încă de la început pe trăsături considerate (în studiile de specialitate) generale în limba română veche, cum ar fi: libertatea de topică, gradul ridicat de variație sintactică a tiparelor în permanentă competiție sau frecvența structurilor multifuncționale.

Cele două capitole următoare au avut un caracter intens descriptiv. Am urmărit prezentarea cât mai detaliată a tiparelor de intensitate și de comparație din textele vechi. Indiferent de perspectiva teoretică propusă, gradele sunt înțelese (Kennedy 1999) ca dispuse pe o scală a proprietății (obiecte ordonate dintr-un set), aranjate în conformitate cu un parametru, o dimensiune anume, și având o poziție argumentală de grad (care corespunde grupurilor de măsură). Conceptul de dimensiune este, așadar, foarte important în analiza adjectivelor scalare, mai ales pentru că explică diferențele de interpretare în cazul adjectivelor ambigue. Am încercat să explicăm tiparele *deviante* (în raport cu norma actuală) prin conceptele de sintaxă diacronică (în special prin conceptul de gramaticalizare – Lehmann 1995, Hopper 1991, Marchello-Nizia 2006, î.a.). De fiecare dată, am căutat aspectele similare în alte limbi romanice vechi sau în latină, în scopul declarat de a detașa particularitățile limbii române în context romanic.

Vom discuta în continuare aspectele de noutate relevate de analiza acestor două capitole, începând cu tiparele de intensitate (capitolul trei) și continuând cu structurile comparative (capitolul patru).

Primul obiectiv al capitolului al treilea a fost înregistrarea unui inventar larg de elemente negramaticalizate (sau parțial gramaticalizate) pentru marcarea gradării în limba română veche; mijloacele înregistrate (mai ales pentru marcarea intensității) reprezintă o clasă dinamică de unități în competiție încă din secolul al XVI-lea. Detașăm în continuare câteva dintre cele mai importante aspecte ale analizei noastre.

a) Stadiul incomplet de gramaticalizare poate fi pus în evidență, în primul rând, prin faptul că operatorii utilizați în epocă pentru marcarea superlativului (*mult*, *foarte*, *tare*, *prea*) funcționează paralel ca adverbe autonome sintactic (adjuncți în grupul verbal). Dintre aceste unități, în primele texte, *mult* se dovedește a fi cel mai specializat (nu și gramaticalizat) marcator de intensitate, având o topică relativ fixată (poziție preadjectivală). Toți operatorii s-au păstrat în limba actuală, dar și-au limitat distribuția (*mult*), au dobândit o specializare de registru (*tare*) sau o nuanță semantică suplimentară de exces (*prea*).

b) Singura unitate care a cunoscut un proces complet de gramaticalizare este *foarte*. Un traseu semantic al unei forme aflate într-un proces de gramaticalizare are ca punct de plecare (sau ca stadiu inițial) contextul în care apare sensul său plin lexical de adverb („mult”), actualizat în context verbal. Sensul gramatical se dezvoltă treptat din sensul lexical prin intermediul unui proces de generalizare, apoi de abstractizare. Această etapă de tranziție este prezentă în orice proces de gramaticalizare a unei unități lingvistice. O nouă accepție semantică a termenului apare în contexte prepoziționale („până la sfârșit”, „de tot”). Contextul de trecere (Heine 2002) este contextul incompatibil cu semnificația de origine a termenului (din prima etapă înregistrată) și este reprezentat de socierea în limitele aceleiași sintagme a celor două unități – *foarte* și *tare*. În secolul al XIX-lea, termenul *foarte* încă se bucură de o topică relativ liberă și de posibilități combinatorii destul de largi, comparativ cu stadiul actual al limbii, în care este complet gramaticalizat (dar mai restrânse, comparativ cu cele pe care le-am prezentat în perioada anterioară).

c) Aceeași unitate discutată pentru scenariul de gramaticalizare pe care îl manifestă într-o perioadă îndelungată (*foarte*) generează în limba actuală o controversă teoretică legată de apariția sa în context verbal. De fapt, revitalizarea structurii vechi pune problema exclusivității unidirecționalității susținute în cadrul procesului de gramaticalizare (Lehmann 1995). Contextul verbal reperat în limba actuală poate fi considerat expresia fenomenului de degramaticalizare, definit ca procesul prin care o expresie gramaticală se transformă într-o expresie mai puțin gramaticală sau revine la o expresie lexicală (Norde 2009). Exemplele de reversibilitate ale procesului de gramaticalizare sunt foarte rare și, în general, controversate (Marchello Nizia 2006: 34). Construcțiile pe care le-am înregistrat sunt, într-adevăr, foarte limitate ca distribuție: numai câteva verbe pot apărea în acest tipar (*a mulțumi*, *a aprecia*, *a se îndoi*), iar dintre acestea,

mai frecvent apare *a mulțumi*. Puțin semnificative prin frecvență și varietate, structurile nu pot legitima o schimbare sistematică regulată; acest aspect, de altfel, i-a condus pe unii cercetători să respingă degramaticalizarea ca proces (Heine, Kuteva 2002). Cu toate acestea, tiparul merită atenție, pentru că implică un fenomen de reanaliză a unei structuri de la un operator de gradare la un adverb. Construcția din limba actuală se apropie foarte mult de tiparul echivalent din limba veche, numai că posibilitățile de construcție erau mult mai extinse (în sensul că inventarul de verbe era foarte bogat)

d) Unele construcții din limba veche, prin care se marca intensitatea forte, adverbe (*vârtos*), locuțiuni adverbiale (*în lung*), adjective (*grei*), prefixe (*po-*) au dispărut din limba actuală.

e) Unele construcții prepoziționale (*fără seamă, preste măsură*) sau adverbiale (*atât, așa, cât (de)*) au supraviețuit în limba actuală (inclusiv în tipare exclamative), dar au dobândit restricții de topică sau de contexte prepoziționale. Adverbele intensive atașate direct adjectivului cu care se combină (*atîta frumoși*) au fost consemnate ca o particularitate sintactică neromânească.

f) Subliniem specializarea structurii *de tot* de la completitudine la intensitate forte, dispariția compusului *totputernic / totțiitoriu* în favoarea lui *atotputernic / atotțiitor* (înregistrate în variație liberă în textele vechi) și restrângerea generală a tiparului prin reducerea inventarului de adjective implicate (*totbunul, totmărețul, totcinstitul*).

g) Unele adjective cu prefix negativ (*nemăsurată, nespusă*) au rol de marcarea a intensității și prefigurează tipare mai târzii (structura cu supin *de nespus*). De asemenea, tipare în formare, extrem de productive după secolul al XVIII-lea, sunt numai izolate în textele vechi tiparul *adjectiv + de + adjectiv* (*minunat de om bun*) sau tiparul *adverb + adjectiv* (*giumătate de hotar deplin stâlpită*).

h) Tiparul gradării indirecte asupra entităților (reluarea numelui prin forma sa de genitiv) – *minunea minunilor* sau tiparul cu repetiția operatorului (*foarte foarte*) apar încă din cele mai vechi texte și se vor păstra și în varianta actuală a limbii.

i) Numeroase construcții cu false comparative au la bază un mecanism semantic ce presupune asocierea unui nume prototipic, un reper în stabilirea limitei superioare a intensității, introdus prin construcții cu *ca* sau *ca și* (mecanism productiv și în limba actuală): *tare ca piatra, alb ca neaua*.

j) Dintre atenuatori (intensificatorii care au rolul de a reduce intensitatea proprietății exprimate de adjectiv), am înregistrat adverbe (*puțin*), grupuri prepoziționale: (*de(n) destul*) și sufixe diminutive (*scurticel, mititea*), menținute la fel de productive în limba actuală.

Inventarul de unități prin care se marchează intensitatea în permanentă mișcare manifestă două tendințe contrare care corespund foarte bine paradoxului schimbării diacronice: tendința de reînnoire a categoriei cu forme gramaticalizate care rafinează expresia (mecanismele expresive derutinizante de care vorbea Traugott 1982) și tendința de simplificare a sistemului, manifestat prin adoptarea unor construcții vechi, cât mai clare și nonambigue (construcții care țin de rutina comunicativă). Nevoia de simplificare a expresiei se corelează (în mod paradoxal) cu nevoia de expresivitate comunicativă.

Această instabilitate este completată și de variația sintactică a tiparelor (care va menține caracterul negramaticalizat al mijloacelor de marcarea a intensității până la sfârșitul perioadei vechi). Am detașat trăsăturile care nu se mai păstrează sau care sunt mult limitate în limba actuală: coocurența mai multor marcatori de grad în limitele aceleiași sintagme, instabilitatea topicii operatorilor în raport cu celelalte unități ale structurilor în care apar, variațiile foarte mari de dislocare / intercalare.

Dintre structurile comparative (discutate în capitolul al patrulea), am dezbătut în primul rând aspectele legate de comparativul de superioritate și de superlativul relativ. Pentru celelalte trepte (comparativ de egalitate, de inferioritate și superlativ relativ) se înregistrează structuri izolate, instabile, cu un grad ridicat de ambiguitate sintactică. Parametrii implicați în analiza acestor structuri sunt: cuvintele de gradare, complementul comparativ (realizat ca GPrep) și grupurile de măsură.

Sistematizăm, în cele ce urmează, concluziile la care am ajuns în legătură cu structurile comparative prin analiza corpusului de texte vechi.

a) Comparativul de superioritate se introduce prin operatorul *mai*, un cuvânt invariabil care are două proprietăți speciale: are două argumente (variabila de grad a adjectivului modificat și variabila de grad introdusă prin complementul comparativ) și este un operator sintactic de grad. Varianta sa formală este adverbul *camai*. În combinație directă cu verbul, *mai* se comportă ca un adverb modal obișnuit („mai mult”), exprimând singur ideea de comparativ, utilizare absentă din limba actuală. Acest context punctează un aspect tipologic și anume arată că diferența de funcționare și statut a operatorului între română și limbile romanice (în care operatorul de comparativ funcționează și ca un cuantificator în grupul verbal) nu era deloc tranșantă în limba veche (așa cum apare în limba actuală).

b) Complementul comparativ realizat sintetic prin ablativ în latina clasică va fi înlocuit în latina vulgară prin construcții analitice noi cu prepoziția *ab*, dar mai ales cu prepoziția *de* + acuzativ / ablativ, o structură care va fi selectată și mai departe de limbile romanice (Väänänen 1967: 120). Construcția cu *quam* (> *ca*) înregistrată în latina clasică se va menține în portugheza veche, în dialectele din italiana veche sau în română (Salvi 2011: 338) și va fi cu precădere

înlocuită de structura cu *que / che, de / di* sau forme analitice: rom. *decât*, it. *di quanto*, sp. *de lo que*, port. *do que*. Pornind de la această premisă, am urmărit în textele vechi concurența dintre prepozițiile *ca / de / decât* în marcarea reperului comparației. Construcțiile comparative cu *ca* sunt izolate în primele texte, ceea ce demonstrează că sunt de dată mai târzie. În schimb, construcțiile cu *de* și *decât* sunt la început în competiție. Construcțiile cu *de* pierd treptat teren (menținându-se mai ales în scrierile bisericești, mai conservatoare), în fața celor preferate cu *decât* (*/ de cât*, în varianta nesudată a compusului). Iată un singur exemplu de instabilitate a regulilor sintactice din epocă: în structurile comparative, prepoziția *de* se construiește cu un nume articulat definit, în absența altor constituenți dependenți de nume (*de vulpile și de pasările mai sărac*). Ca o contrapondere (normală, în contextul variației sintactice din textele vechi), prepoziția *decât* apare construită cu un nume nearticulat (deși este însoțit de constituenți dependenți) - *trupul mai slab iaste decât suflet*.

c) În sistemul comparației actuale, *de* și-a restrâns utilizările și s-a specializat pentru complementul de măsură (Niculescu 1999: 186), iar *decât* și-a extins uzul și s-a impus în structura complementului comparativ (Stan 2013, GR 2013). Aceste specializări nu se pot observa, însă, în textele vechi.

d) Expresiile comparative de egalitate: *tot așa de / atât de* (de origine latină), *la fel de* (de origine maghiară), asociate cu adjective sau cu adverbe nu se înregistrează în primele texte. Sunt prezente numai construcțiile de tip ecuativ. Mijloacele lexicale de expresie pentru comparativul de egalitate pe care le-am identificat în textele vechi sunt și puțin numeroase și cu o frecvență redusă. Este vorba despre îmbinări libere, nu despre construcții cristalizate, cu rolul de a susține comparația de egalitate: *asemene* + adjectiv + *cu*, *așiderea / tot într-o măsură de / de protivă* + adjectiv.

e) Comparativul de inferioritate (din forma *sa de astăzi*) apare numai în textele din a doua parte a corpusului nostru și cu totul izolat. De altfel, acesta a fost interpretat ca având origine literară (franceză – italiană), deci o structură comparativă recentă, de secol XIX (Niculescu 1999: 185). Chiar dacă nu putem vorbi despre mijloace gramaticalizate (sau, cel puțin, fixate) pentru exprimarea comparativului de inferioritate, am înregistrat, însă, mai multe construcții în care se actualizează această funcție și în cele mai vechi texte românești. Cel mai frecvent mijloc este gradarea (prin comparativ de superioritate) a adjectivului la formă negativă (construcții apropiate de litote). De exemplu, *mai nedestoinic* în loc de *mai puțin destoinic* sau *mai nemilostivi* în loc de *mai puțin milostivi*.

f) Ca și celelalte limbi romanice, dar spre deosebire de latină, româna face diferența între superlativul relativ și superlativul absolut. Primul se formează de la comparativ, precedat de articolul definit (pentru franceză sau spaniolă, de exemplu) sau de determinantul *cel* (pentru

română). Gramaticalizarea lui *cel* ca morfem de superlativ s-a petrecut după gramaticalizarea sa ca articol adjectival și reprezintă un tip de gramaticalizare prezent și în alte limbi romanice (Iordan, Manoliu 1965) și anume DEFINIT > SUPERLATIV (Heine, Kuteva 2002, Ledgeway 2012, Nicolae 2015).

Superlativul relativ nu este atestat ca atare în textele din secolul al XVI-lea. Se redă, în general, prin comparativ. Contextele cu superlativ relativ sunt de fapt ambigue, în măsura în care nu putem admite statutul cert al lui *cel* de formant al superlativului, nu putem anula natura sa de demonstrativ. De asemenea, topica unităților nu confirmă configurația gradului din limba actuală.

Tendința spre analitism și de reducere a flexiunii explică, și în cazul complementului superlativului relativ, înlocuirea în latina populară a formelor sintetice (cazuale) ale complementului cu construcții prepoziționale. Această modalitate de exprimare a termenului secund al comparației a fost preluată de toate limbile romanice, inclusiv româna veche (*de / din / dintre / decât*).

Chiar dacă nu a fost un obiectiv aparte, analiza sistemului de gradare din latină a arătat că procedeul exprimării analitice a fost moștenit, dar că româna a dezvoltat un sistem particular cu valori și forme noi (comparativul de egalitate și superlativul relativ cu modalități speciale de exprimare) reorganizând sistemul de opoziții. Reconfigurarea sistemului de gradare este un proces evolutiv complex și îndelungat. Particularitățile și tendințele înregistrate au apărut ca rezultat al dezvoltării limbii, dar au fost favorizate și de contactul cu celelalte limbi romanice.

Capitolul al cincilea își propune să coreleze mai multe aspecte relevate în analiza gradării din textele vechi românești cu aspect similar din ale limbi romanice. Un prim demers în acest sens este prezentarea reconfigurării sistemului de intensitate din franceza veche. Schimbarea la care ne-am referit este specializarea lui *beaucoup* ca amplificator. Acest proces s-a desfășurat simultan cu dispariția lui *moult*, între secolele XIV și XVI, și a fost înregistrat (Marchello-Nizia 2000) ca un exemplu de gramaticalizare canonică: o expresie împrumutată din lexic pentru a înlocui o altă unitate. De fapt, sunt două forme, *beaucoup* și *très*, nu una singură, care au înlocuit operatorul de gradare *moult*.

Ca și în franceză, în româna veche funcționau mai multe forme concurente. Odată cu reorganizarea sistemului (în diacronie), multe dintre unitățile care marcau intensitatea forte au dispărut complet (*vârtos*), altele s-au specializat și au rămas gramaticalizate pentru a exprima această semnificație (*foarte*), iar altele s-au încărcat cu o semnificație (pe care nu o aveau inițial), de depășire a limitelor (*prea*).

În explicarea unor fenomene care caracterizează trecerea de la latină la limbile romanice, am susținut teoria lui Ledgeway (2012) care consideră că singura schimbare parametrică majoră

privește parametrul centrului: trecerea de la *head-final* la *head-initial*. Pentru a explica ordinea centrelor și a complementelor (variația dintre structurile dominante cu *head-initial* și structurile arhaice cu *head-final*), Ledgeway (2012) folosește conceptul de *roll-up*. „Libertatea de topică” din latină este explicabilă prin existența deplasărilor de tip *roll-up*, iar topica mai rigidă a limbilor romanice (moderne) este determinată de pierderea acestui tip de deplasare. Datele din grupul adjectival din româna veche dovedesc că deplasarea de tip *roll-up*, descrisă în bibliografia anterioară pentru structura propoziției și a grupului nominal din latină, apare și în grupul adjectival din româna veche și s-a pierdut în româna modernă.

Adoptarea cadrului teoretic de mai sus a permis explicarea unor anomalii de topică în limba română veche (antepunerea complementelor față de adjectiv, postpunerea mărcilor de gradare față de adjectivul și structurile discontinue), prin pierderea totală a opțiunii parametrice *head-final* (deci și a deplasării de tip *roll-up*) și fixarea sintaxei configuraționale.

În lumina fenomenelor investigate, schimbările petrecute în trecerea de la latină la limbile romanice nu mai apar atât de tranșante: latina era o limbă în care se manifesta competiția între *head-initial* (inovație) și *head-final* (arhaism), așa cum erau și limbile romanice vechi (cel puțin româna și italiana); diferențele majore dintre latină și limbile romanice actuale au trecut printr-o fază intermediară a limbilor romanice în care acestea erau mult mai apropiate de latină. Competiția între *head-initial* și *head-final* a fost cu siguranță de durată, din moment ce este încă vizibilă în româna veche (și nu numai în primele texte), care are atestări atât de târzii față de celelalte limbi romanice (vezi și Brăescu, Dragomirescu, Nicolae sub tipar).

Emergența expresiilor analitice înregistrate diacronic în limbile romanice nu trebuie privită în mod exclusiv, ci, dimpotrivă, exemplifică o tendință interlingvistică a structurilor sintetice slăbite în sistemul limbii și predispuse de a fi înlocuite progresiv cu alte construcții în competiție (Ledgeway 2012: 28-29) și de a fi subiectul unor procese de gramaticalizare. Direcția propusă în analiza sa de Adam Ledgeway (2012: 15), de la care am plecat și pe care o vom urma și noi în cele ce urmează, este că, de fapt, termenii *analitic* și *sintetic* nu sunt principii generalizate, care ar trebui aplicate la limbi, ci sunt parametri care se aplică la domenii limitate ale gramaticii fiecărei limbi sau chiar la construcții particulare, la tipare specifice.

CORPUS

- A.1620 *Alexandria*. Ed. F. Zgraon, București: Fundația Națională pentru Știință și Artă, 2005 (*Cele mai vechi cărți populare în literatura română*, 11).
- AD.1722–5 Antim Ivireanul, *Didahii*. Ed.: Antim Ivireanul, *Opere*, ed. G. Ștrempel, București: Minerva, 1972, 1–238.
- AIP.1705 Antim Ivireanul, *Învățătură pentru taina pocăinții*. Ed.: Antim Ivireanul, *Opere*, ed. G. Ștrempel, București: Minerva, 1972, 347–51.
- BB.1688 *Biblia*. Ed.: *Biblia adecă Dumnezeiasca Scriptură a Vechiului și Noului Testament*, tipărită întâia oară la 1688 în timpul lui Șerban Vodă Cantacuzino, Domnul Țării Românești, București: Editura Institutului Biblic, 1977.
- Bert.1774 *Bertoldo*. Ed. Magdalena Georgescu, București: Minerva, 1999 (*Cele mai vechi cărți populare în literatura română*, 3), 157–239.
- CazV.1643 Varlaam, *Cazania*, ed. J. Byck, București: Editura Academiei, [s.a.], 1–506.
- CBuc.1749 *Carte întru carea să scriu mâncările*. Ed.: *O lume într-o carte de bucate. Manuscris din epoca brâncovenească*, ed. I. Constantinescu, 1997, București: Editura Fundației Culturale Române.
- CC¹.1567 Coresi, *Tâlcul Evangheliilor*. Ed.: Coresi, *Tâlcul evangheliilor și molitvenic românesc*, ed. V. Drimba, București: Editura Academiei Române, 1998, 31–187 (Gheție and Mareș 2001: 115)
- CC².1581 Coresi, *Evanghelie cu învățătură*. Ed. S. Pușcariu, Al. Procopovici: Diaconul Coresi, *Carte cu învățătură (1581)*, vol. I, *Textul*, București: Socec, 1914.
- CCat.1560 Coresi, *Catehism*. Ed. Al. Roman-Moraru, in I. Gheție (coord.), *Texte românești din secolul al XVI-lea*. I. *Catehismul lui Coresi*; II. *Pravila lui Coresi*; III. *Fragmentul Todorescu*; IV. *Glosele Bogdan*; V. *Prefețe și Epiloguri*, București: Editura Acadmiei Române, 1982, 101–5.
- CD.1698 Dimitrie Cantemir, *Divanul*. Ed.: D. Cantemir, *Opere complete*, I, *Divanul*, ed. V. Căndea, București: Editura Academiei, 1974, 103–405.
- CDicț.1691–7 Theodor Corbea, *Dictiones Latinae cum Valachica interpretatione*. Ed. A.-M. Gherman, vol. I, Cluj-Napoca: Clusium, 2001, 1–557.

- CII.~1705 Dimitrie Cantemir, *Istoria ieroglifică*. Ed.: D. Cantemir, *Opere complete*, IV, *Istoria ieroglifică*, ed. S. Toma, București: Editura Academiei, 1974, 51–289.
- CIst.1700–50 Constantin Cantacuzino, *Istoria Țării Românești*. Ed.: *Istoria Țării Românești atribuită stolnicului Constantin Cantacuzino*, ed. O. Dragomir, București: Editura Academiei Române, 2006, 145–202.
- CL.1570 Coresi, *Liturghier*. Ed. Al. Mareș, București: Editura Academiei, 1969, 127–148.
- CLM.1700–50 Miron Costin, *Letopiseșul Țării Moldovei*. Ed.: M. Costin, *Opere*, ed. P. P. Panaitescu, București: Editura de Stat pentru Literatură și Artă, 1958, 41–201.
- CM.1567 Coresi, *Molitvenic*. Ed.: Coresi, *Tâlcul evangheliilor și molitvenic românesc*, ed. V. Drimba, București: Editura Academiei, 1998, 189–211. (Gheție and Mareș 2001: 117)
- CP.1570 Coresi, *Psaltire*. Ed.: Coresi, *Psaltirea slavo-română (1577) în comparație cu psaltirile coresiene din 1570 și din 1589*, ed. S. Toma, București: Editura Academiei, 1976, 35–662.
- CP¹.1577 Coresi, *Psaltire slavo-română*. Ed.: Coresi, *Psaltirea slavo-română (1577) în comparație cu psaltirile coresiene din 1570 și din 1589*, ed. S. Toma, București: Editura Academiei RSR, 1976, 35–662.
- CPr.1566 Coresi, *Apostol*. Ed. I. Bianu, *Texte de limbă din secolul XVI, IV, Lucrul apostolesc tipărit de diaconul Coresi la 1563*, București: Cultura Națională, 1930. (Gheție and Mareș 2001: 113)
- CPrav.1560–2 Coresi, *Pravila*. Ed. Gh. Chivu, in I. Gheție (coord.), *Texte românești din secolul al XVI-lea*, 218–31.
- CS *Codex Sturdzanus*. Ed. Gh. Chivu, București: Editura Academiei Române, 1993, 237–300.
- CS_I.1601–post1619 – *Legenda duminicii*
- CS_{II}.1609–18 – *Pravila sfinților părinți (În știre să vă fie, oamenilor)*
- CS_{III}.1590–602 – *Apocalipsul apostolului Pavel*
- CS_{IV}.1590–602 – *Apocalipsul Maicii Domnului*
- CS_V.1590–602 – *Cugetări în ora morții*
- CS_{VI}.1590–602 – *Legenda lui Sisinie*
- CS_{VII}.1590–602 – *I. Omilia de Paști (Să neștire buru creșturu)*
- CS_{VIII}.1601–18 – *Rugăciune de scoatere a dracului*.

- CS_{IX}.1580–91 – *Moartea lui Avram*
- CS_X.1580–91 – II. *Omilia de Paști (Oarecire era un părinte)*
- CS_{XI}.1583–619 – *Legenda Sfintei Vineri*
- CS_{XII}.1608 – *Întrebare creștinească*
- CS_{XIII}.1609–18 – Fragment liturgic
- CS_{XIV}.1609–18 – *Tâlcul evangheliei de la judecată (Zise Domnul)*
- CS_{XV}.1619 – *Frați dragi*
- CT.1560–1 Coresi, *Tetraevanghel*. Ed.: *Tetraevanghelul tipărit de Coresi. Brașov 1560 – 1561*, comparat cu *Evangheliarul lui Radu de la Mănăstirea. 1574*, ed. F. Dimitrescu, București: Editura Academiei, 1963.
- CTd.1600–40 *Codicele Todorescu*. Ed.: N. Drăganu, *Două manuscrise vechi. Codicele Todorescu și Codicele Marțian*, 191–229. (ILRL: 83).
- CV.1563–83 *Codicele Voronețean*. Ed. M. Costinescu, București: Editura Academiei Române, 1981, 229–400.
- DDL.1679 Dosoftei, *Dumnezeiasca liturghie*. Ed. N. A. Ursu, Iași: Mitropolia Moldovei și Sucevei, 1980, 3–313.
- DÎ *Documente și însemnări românești din secolul al XVI-lea*, text stabilit și indice de Gh. Chivu, M. Georgescu, M. Ioniță, Al. Mareș, Al. Roman-Moraru, București: Editura Academiei Române, 1979.
- Doc.Athos¹ P. Zahariuc (ed.), *De la Iași la Muntele Athos. Studii și documente de istorie a Bisericii*, Iași: Editura Universității „Al. I. Cuza”, 2008, 44–52, 72–3, 92–6, 105–18, 218–9.
- DPar.1683 Dosoftei, *Parimiile preste an*, 1683, ed. M. Ungureanu, Iași: Editura Universității „Al. I. Cuza”, 2012, 95–356.
- DPV.1673 Dosoftei, *Psaltirea în versuri*. Ed.: Dosoftei, *Opere*, 1, Versuri, ed. N. A. Ursu, Iași: Mitropolia Moldovei și a Sucevei, 1974, 3–1065.
- DRH.A *Documenta Romaniae Historica. A. Moldova*, București: Editura Academiei Române, 1996: vol. XXIII (1635–1636); 2006: XXVIII (1645 – 1646).
- DVS.1682–6 Dosoftei, *Viața și petrecerea svinților*, Iași.
- Ev.1642 *Evanghelie învățătoare*. Ed. A.-M. Gherman, București: Editura Academiei Române, 2011, 153–480.
- FD.1592–604 *Floarea darurilor*. Ed. Alexandra Roman Moraru, București: Minerva, 1996 (*Cele mai vechi cărți populare în literatura română*, 1), 119–82.

- FT.1571–5 *Fragmentul Todorescu (Carte de cântece)*. Ed. I. Gheție, in I. Gheție (coord.), *Texte românești din secolul al XVI-lea*, 336–43. (Gheție and Mareș 2001: 95)
- LD *Legenda duminicii*. Ed. E. Timotin, București: Fundația Națională pentru Știință și Artă, 2005 (*Cele mai vechi cărți populare în literatura română*, 10). LD_{III}.1630–50.
- MC.1620 M. Moxa, *Cronograf*. Ed.: Mihail Moxa, *Cronica universală*, ed. G. Mihăilă, București: Minerva, 1989, 95–223.
- MI.~1630 *Manuscrisul de la Ieud*. Ed. M. Teodorescu, I. Gheție, București: Editura Academiei, 1977, 153–170.
- NL.~1750–66 Ion Neculce, *Letopiseșul*. Ed.: Ion Neculce, *Letopiseșul Țării Moldovei și O samă de cuvinte*, ed. I. Iordan, București: Editura de Stat pentru Literatură și Artă, ed. a II-a, 1959, 31–388.
- NT.1648 *Noul Testament*. Ed. Alba Iulia: Reîntregirea, 1998.
- PH.1500–10 *Psaltirea Hurmuzaki*, ed. I. Gheție and M. Teodorescu, București: Editura Academiei Române, 2005.
- PO.1582 *Palia de la Orăștie*. Ed. V. Pamfil, București: Editura Academiei, 1968. (Gheție and Mareș 2001: 99)
- Prav.1581 *Pravila ritorului Lucaci*. Ed. I. Rizescu, București: Editura Academiei, 1971, 161–83.
- Prav.1780 *Pravilniceasca condică*. 1780, ed. Colectivul pentru vechiul drept românesc condus de acad. A. Rădulescu, București: Editura Academiei, 1957 (*Adunarea izvoarelor vechiului drept românesc scris*, 2), 36–156.
- Sind.1703 *Sindipa*. Ed. M. Georgescu, București: Minerva, 1996 (*Cele mai vechi cărți populare în literatura română*, 1), 249–315.
- SVI.~1670 *Varlaam și Ioasaf*. Ed.: M. Stanciu Istrate, *Reflexe ale medievalității europene în cultura română veche: Varlaam și Ioasaf în cea mai veche versiune a traducerii lui Udriște Năsturel*, București: Editura Muzeului Național al Literaturii Române, 2013, 82–325.
- ȘT.1644 *Șapte taine a besearecii, Iași, 1644*. Ed. I. Mazilu, Iași: Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2012, 173–259.
- TD E. Timotin, *Decântecele manuscrise românești (secolele al XVII-lea – al XIX-lea)*, București: Editura Academiei Române, 2010
- ULM.~1725 Grigore Ureche, *Letopiseșul Țării Moldovei*. Ed. P. P. Panaitescu, București: Editura de Stat pentru Literatură și Artă, 1955, 57–210.

BIBLIOGRAFIE

- Adler, S., M. Asnès (2013). „Qui sème la quantification récolte l'intensification”, *Langue française* 177: 9-22.
- Andersen, H. (2008). „Grammaticalization in a speaker-oriented theory of change”, în. T. Eythórsson (ed.) *Grammatical change and linguistic theory*. Amsterdam: John Benjamins, 11–44.
- Anscombre, J.-C. (2013). „Les exclamatives : intensification ou haut-degré?”, *Langue française* 177: 23-36.
- Arvinte, V. (1993). „Construcții perifrastice în *Biblia de la București* (1688), în ms. 45 și ms. 4389”, *Studii și cercetări lingvistice* 44, 3: 177–181.
- Avram, M. (1980). „Genitivul complement al unui adjectiv și rolul lui al (a, ai, ale)”, *Studii și cercetări lingvistice* 5: 511-516.
- Avram, M. (1997). *Gramatica pentru toți*. București: Editura Humanitas.
- Avram, M. (ed.) (2007). *Sintaxa limbii române în secolele al XVI-lea–al XVIII-lea*. București: Editura Academiei Române.
- Baldinger, K. (1980). „Le remplacement de *moult* par *beaucoup*”, în *Du mot au texte*. Tübingen: G.Narr Verlag, 57-87.
- Bertrand, O. (2007). „Locutions figées sans changement de classe grammaticale”, în B. Combettes, C. Marchello-Nizia (eds.) *Etudes sur le changement linguistique en français*. Nancy: Presses Universitaires de Nancy, 41-52.
- Bhatt, R., R. Pancheva (2004). „Late merge of degree clauses”, *Linguistic Inquiry* 35: 1-45.
- Bierwisch, M., 1989, „The semantics of gradation”, în M. Bierwisch, E. Lang (eds.), *Dimensional Adjectives: Grammatical Structure and Conceptual Interpretation*. Berlin: Springer Verlag, 71-262.
- Bolinger, D. (1967). „Adjectives in English: Attribution and Predication”, *Lingua* 18: 1-34.
- Bolinger, D. (1972). *Degree Words*. The Hague: Mouton.
- Bosque, I., C. Picallo (1996). „Postnominal adjectives in Spanish DPs”, *Journal of Linguistics* 32: 349-385.
- Boye, K., P. Harder (2012). „A usage-based theory of grammatical status and Grammaticalization”, *Language* 88: 1-44.
- Brăescu, R. (sub tipar). „Adjectives and Adjectival Phrases”, în G. Pană Dindelegan (ed.), *The Syntax of Old Romanian*. Oxford: Oxford University Press.
- Brăescu, R. (2012). *Adjectivul în română. Sintaxă și semantică*. București: Editura Universității din București.

- Brăescu, R. (2013). „Topica adjectivului în română. O perspectivă tipologică”, *Limba română* 2: 209-225.
- Brăescu, R. (2015). „Diachronic remarks on Romanian superlative intensifiers. *Foarte* – a grammaticalized marker”, în G. Pană Dindelegan, R. Zafiu, A. Dragomirescu, I. Nicula, A. Nicolae, L. Esher (eds.) *Diachronic Variation in Romanian*. Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing, 151-167.
- Brăescu, R., A. Dragomirescu (2014). „Sintaxa adjectivelor relaționale în limba română veche”, *Limba română* 1: 27-47.
- Brăescu, R., A. Dragomirescu, A. Nicolae (sub tipar). „(Non-)Configurationality and the Internal Syntax of Adjectives in Old Romanian”, *Bucharest Working Papers in Linguistics*.
- Bresnan, J. (1973). „Syntax of the comparative clause construction in English”, *Linguistic Inquiry* 4: 275-343.
- Buridant, C. (2000). *Grammaire nouvelle de l'ancien français*. Paris: SEDES.
- Bybee, J. (2010). *Language, usage and cognition*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bybee, J., R. Perkins, W. Pagliuca (1994). *The evolution of grammar: Tense, aspect, and modality in the languages of the world*. Chicago: University of Chicago Press.
- Campbell, L. (2001). „What's wrong with grammaticalization?”, *Language Sciences* 23: 113–161.
- Caragiu-Marioțeanu, M. (1975). *Compendiu de dialectologie română (nord și sud-dunăreană)*. București: Editura Științifică și Enciclopedică.
- Chivu, G. (2000). *Limba română de la primele texte până la sfârșitul secolului al XVIII-lea. Variantele stilistice*. București: Editura Univers Enciclopedic.
- Cinque, G. (1999). *Adverbs and Functional Heads. A Cross-linguistic Perspective*. New York: Oxford University Press.
- Cinque, G. (2010). *The Syntax of Adjectives*. Cambridge: MIT Press.
- Ciompec, G. (1985) *Morfosintaxa adverbului românesc*. București: Editura Științifică și Enciclopedică.
- Combettes, B. (2014). „Réanalyse et changement linguistique”, *Langages* 196: 53-67.
- Combettes, B. (1995). „Approche diachronique des adverbiaux contextuels”, *Linx* 32: 33-50.
- Cornilescu, A. (2005). „Un punct de vedere asupra adjectivelor relative”, în G. Pană Dindelegan (ed.), *Limba română – structură și funcționare*. București: Editura Universității din București, 27-38.
- Cornilescu, A. (2008). „Reanaliză și gramaticalizare: structura lui *decât*”, în G. Pană Dindelegan (ed.), *Limba română – dinamica limbii, dinamica interpretării*. București: Editura Universității din București, 203-212.

- Cornilescu, A. (2009). „Measure Phrases and the syntax of Romanian nouns and adjectives”, *Bucharest Working Papers in Linguistics* 1: 35-66.
- Cornilescu, A., A. Nicolae (2011). „Nominal peripheries and phase structure in the Romanian DP”, *Revue roumaine de linguistique* 1: 47-80.
- Cornilescu, A., A. Nicolae (2014). „Observații asupra grupului de măsură în grupul de măsură și în cel adjectival”, *Studii și cercetări lingvistice* 2: 155-175.
- Coteanu. I. (1981). *Structura și evoluția limbii române (de la origini până la 1860)*. București: Editura Academiei Române.
- Coteanu, I. (1995[1982]). *Gramatica de bază a limbii române*. București: Garamond.
- Cvasnîi Cătănescu, M. (1996). *Limba română – Origini și dezvoltare*. București: Humanitas.
- DA. *Dicționarul Limbii Române* (1913 – ș.u). București: Editura Academiei.
- De Mulder W. (2001). „La linguistique diachronique, les études sur la grammaticalisation et la sémantique du prototype: présentation”, *Langue française* 130, 8-32.
- De Smet, H. (2009). „Analyzing reanalysis”, *Lingua* 119: 1728–1755.
- De Smet, H. (2012). „The Course of Actualization”, *Language* 88: 601-633.
- Densusianu, O. (1901, 1938). *Histoire de la langue roumaine*. I, II. Paris: Ernest Leroux. Ed. rom. J. Byck (ed.) (1961). *Istoria limbii române*. I, II. București: Editura Științifică.
- Detges, U., R. Waltereit (2008). „Syntactic change from within and from without syntax”, în U. Detges, R. Waltereit (eds.), *The Paradox of Grammatical Change. Perspectives from Romance*. Amsterdam: John Benjamins, 1-30.
- Diewald, G. 2006. „Context types in grammaticalization as constructions”, în D. Schönefeld (ed.), *Constructions all over: Case studies and theoretical implications* (Special issue of *Constructions* 1), 1–29.
- Diewald, G. (2010). „On some problem areas in grammaticalization theory”, în K. Stathi, E. Gehweiler, E. König (eds.), *Grammaticalization: Current views and issues*. Amsterdam: John Benjamins, 17–50.
- Dimitrescu, F. (ed.) (1978). *Istoria limbii române*. București: Editura Didactică și Pedagogică.
- Dinică, A. (2012). „Adverbul”, în G. Chivu, G. Pană Dindelegan, A. Dragomirescu, I. Nedelcu, I. Nicula (ed.), *Studii de istorie a limbii române. Morfosintaxa românei literare în secolele al XIX-lea – al XX-lea*. București: Editura Academiei Române, 223-248.
- Doetjes, J. (2007). „Adverbs and quantification: Degrees versus frequency”, *Lingua* 117, 685-720.
- Doetjes, J. (2008). „Adjectives and degree modification”, în L. McNally, C. Kennedy (eds.). *Adjectives and adverbs*, 123-155.

- Donazzan, M., A. Mardale (2010). „Additive and aspectual adverbs: towards an analysis of romanian *mai*”, *Revue roumaine de linguistique* 3: 247-269.
- Dostie G. (2004). *Pragmaticalisation et marqueurs discursifs. Analyse sémantique et traitement lexicographique*. Bruxelles: De Boeck/Duculot.
- Dragomirescu, A. (2015). „The Diachronic Relation between *de nespus* (of unspoken) and *nespus de* (unspoken of) *very*”, în G. Pană Dindelegan, R. Zafiu, A. Dragomirescu, I. Nicula, A. Nicolae, L. Esher (eds.), *Diachronic Variation in Romanian*. Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing, 169-194.
- DSL. *Dicționar general de științe. Științe ale limbii*. (2005). Bidu-Vrănceanu, A., C. Călărașu, L. Ionescu-Ruxăndoiu, M. Mancaș, G. Pană Dindelegan. București: Nemira.
- Ducrot, O. (1980). *Les échelles argumentatives*. Paris: Minuit.
- ELR. Sala, M. (ed.) (2001). *Enciclopedia limbii române*. București: Univers Enciclopedic.
- Fischer, I. (1985). *Latina dunăreană. Introducere în istoria limbii române*. București: Editura Științifică și Enciclopedică.
- Frâncu, C. (2009). *Gramatica limbii române vechi (1521-1780)*. Casa Editorială Demiurg: Iași.
- Fuchs, C. (2014). *La comparaison et son expression en français*. Paris: Ophrys.
- Gaatone, D. (2013). „Esquisse d'un guide des perplexes: problèmes de définition et de classification des adverbes de degré en français”, *Langue française* 177: 37-50.
- GALR. Guțu Romalo, V. (ed.) ([2005] 2008). *Gramatica limbii române*. I *Cuvântul*, II *Enunțul*. București: Editura Academiei Române.
- Găitănaru, Ș. (2015). „Evoluția gradației adjectivale și adverbiale în limba română”, *Diacronia* 1: 1-15.
- GBLR. Pană Dindelegan, G. (ed.) (2010). *Gramatica de bază a limbii române*. București: Univers Enciclopedic.
- Geeraerts, D. (1999). „Diachronic Prototype Semantics. A Digest”, în A. Blank, P. Koch, (ed.), *Historical Semantics and Cognition*. Berlin/New York: Mouton de Gruyter, 91-107.
- Gheție, I., A. Mareș (1974). *Introducere în filologia românească. Probleme, metode, interpretări*. București: Editura Enciclopedică.
- Giacalone Ramat A., P. J. Hopper (ed.) (1998). *The limits of grammaticalization*, Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins.
- Giusti, G. (2010). „Il sintagma aggettivale”, în G. Salvi, L. Renzi (eds.), *Grammatica dell'italiano antico*. Bologna: Il Mulino, 593-615.
- Givón T. (1979). *On Understanding Grammar*. Orlando: Academic Press.
- Givón T. (1971). „Historical syntax and synchronic morphology: an archaeologist's field trip”, *Linguistic Society* 7: 394-415.

- GLR. Academia Română. A. Graur, M. Avram, L. Vasiliu (ed.) ([1963] 1966). *Gramatica limbii române*. I, II. București: Editura Academiei.
- GR. Pană Dindelegan, G. (ed.) (2013). *The Grammar of Romanian*. Oxford: Oxford University Press.
- Greenberg, J. (1991), „The Last Stages of Grammatical Elements: Contractive and Expansive Desemanticization”, în E. C. Traugott, B. Heine (eds.), *Approaches to Grammaticalization*. Amsterdam: John Benjamins, 301-314.
- Grinshpun, Y. (2012). „Les faits de langue transparents de la grammaire française”, în B. Colombat, J.-M. Fournier, V. Raby (eds.), *Vers une histoire générale de la grammaire française. Matériaux et perspectives*. Paris: Honore Champion, 797-810.
- Guimier (1996). *Les adverbes du français: le cas des adverbes en –ment*. Paris: Ophrys.
- Guțu Romalo, V. (2002 [1972]). *Corectitudine și greșeală*. București: Humanitas.
- Guțu Romalo, V. (2005). *Aspecte ale evoluției limbii române*. București: Humanitas.
- Haase, A. (1935). *Syntaxe française du XVIIe siècle*. Paris: Delagrave.
- Hadermann, P., M. Pierrard, D. Van Raemdonck (2007). „La scalarité: autant de moyens d'expression, autant d'effets de sens”, *Travaux de linguistique* 54: 7-15.
- Hadermann, P., M. Pierrard, D. Van Raemdonck (2010). „La scalarité dans tous ses aspects”, *Langue Française* 165: 3-15.
- Hale, A. (1970). „Conditions on English Comparative Clause Pairings”, în R. Jacobs, P. Rosenbaum (eds.), *Readings in English Transformational Grammar*. Washington: Georgetown University Press, 30–55
- Halliday M. A. K. (1985). *An introduction to functional grammar*. London: Edward Arnold.
- Haspelmath, M. (1998). „Does grammaticalization need reanalysis?”, *Studies in Language* 22: 315–51.
- Haspelmath, M. (2004), „On directionality in language change with particular reference to grammaticalization”, în O. Fischer, M. Norde, H. Perridon (eds.), *Up and down the Cline –The Nature of Grammaticalization*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins, 17-44.
- Heine, B. (2002). „On the role of context in grammaticalization”, în I. Wischer, G. Diewald (eds.), *New reflections on grammaticalization*. Amsterdam, Philadelphia: Benjamins, 83-101.
- Heine B. (2003). „Grammaticalization”, în B. Joseph, R. Janda (ed.), *The Handbook of Historical Linguistics*. Malden (MA): Blackwell, 575-601.
- Heine, B., M. Reh (1984). *Grammaticalization and reanalysis in African languages*. Hamburg: Buske.

- Heine, B., U. Claudi, F. Hünemeyer ((1991)). *Grammaticalization. A conceptual framework*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Heine, B., T. Kuteva (2002). *World lexicon of grammaticalization*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Heine, B., H. Narrog (2010). *The Oxford Handbook of Linguistic Analysis*. Oxford: Oxford University Press.
- Hopper, P. J., E. Traugott (2003 [1993]). *Grammaticalization*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hopper, P. J. (1991). „On some principles of grammaticalization”, în P. J. Traugott, B. Heine (eds.), *Approaches to Grammaticalization*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins, 17–35.
- ILR. Academia Română. *Istoria limbii române*. I. (1965). A. Graur (ed.). II. (1969). I. Coteanu (ed.). București: Editura Academiei.
- ILRL. Gheție, I. (ed.) (1997). *Istoria limbii române literare. Epoca veche (1532–1780)*. București: Editura Academiei Române.
- Ionescu Ruxăndoiu, L. (2010). „Tradiție și modernitate. Puncte de vedere asupra volumului I din noul Tratat de istorie a limbii române”, în G. Chivu, O. Bărbulescu (eds.), *Studii de limba română. Omagiu profesorului Grigore Brâncuș*. București: Editura Universității din București, 195–201.
- Iordan, I., M. Manoliu (1965). *Introducere în lingvistica romanică*. București: Editura Didactică și Pedagogică.
- Iordan, I., V. Guțu Romalo, A. Niculescu (1967). *Structura morfologică a limbii române contemporane*. București: Editura Științifică.
- Iordan, I., V. Robu (1978). *Limba română contemporană*. București: Editura Didactică și Pedagogică.
- Jacob, D. (2005). „Adjective position, specificity, and information structure in Spanish”, *Fachbereich Sprachwissenschaft der Universität Konstanz* 119: 71-79.
- Joly, G. (2004). *L'ancien français*. Paris: Belin.
- Keller, R. (1994). *On language change. The invisible hand in language*. London, New York: Routledge.
- Kennedy, C. (1999). *Projecting the adjective: the syntax and semantics of gradability and comparison*. New York: Garland Press.
- Kennedy, C. (2001). „Polar opposition and the ontology of *degrees*”, *Linguistics and Philosophy* 24: 33-70.

- Kennedy, C. (2007). „Vagueness and grammar: The semantics of relative and absolute gradable predicates”, *Linguistics and Philosophy* 30: 1-45.
- Kennedy, C., L. McNally (2005). „Scale structure and the semantic typology of gradable predicates”, *Language* 81: 345-381.
- Kennedy, C., B. Levin (2008). „Measure of change: The adjectival core of degree achievements”
 în L. McNally, C. Kennedy (ed.) *Adjectives and adverbs*, 156-182.
- Kleiber, G. (2007). „Adjective de couleur et intensité: une énigme... très colorée”, *Travaux de linguistique* 55: 9-44.
- Kleiber, G. (2013). „À la recherche de l'intensité”, *Langue française* 177: 63-76.
- Kuryłowicz, J. (1975 [1965]) „The evolution of grammatical categories”, *Esquisses linguistiques*. Munich: Wilhelm Fink, 38–54.
- Kroch (1989). „Reflexes of Grammar in Patterns of Language Change”, *Language Variation and Change* 1:199-244.
- Klein (1980). „A Semantics for Positive and Comparative Adjectives”, *Linguistics and Philosophy* 4, 1-45.
- Lamiroy, B. (2011). „Degrés de grammaticalisation à travers les langues de même famille”,
Mémoires de la Société de Linguistique de Paris 19: 167-192.
- Langacker R. W. (1977). „Syntactic reanalysis”, în C. N. Li (ed.), *Mechanisms of Syntactic Change*. Austin: University of Texas Press, 57-139.
- Langacker, R. W. (2008). *Cognitive grammar: A basic introduction*. Oxford: Oxford University Press.
- Lardon, S., M.-C. Thomine (2009). *Grammaire du français de la Renaissance. Étude morphosyntaxique*. Paris: Éditions Classiques Garnier.
- Lapesa, R. (1981). *Historia de la lengua española*. Madrid: Gredos.
- Ledgeway, A. (2012). *From Latin to Romance. Morphosyntactic Typology and Change*. Oxford: Oxford University Press.
- Lehmann C. (1995). *Thoughts on Grammaticalisation*. München/Newcastle: Lincom Europa.
- Lehmann C. (2002). „New reflections on grammaticalization and lexicalization”, în I. Wischer, G. Diewald (eds.) *News Reflections on Grammaticalization*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins, 1-18.
- Lenepveu, V. (2013). „De la complétude à l'intensité : totalement, entièrement et complètement”,
Langue française 177: 95-109.
- Lightfoot, D. W. (1979). *Principles of diachronic syntax*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Longobardi, G. (2003). „Methods in parametric linguistics and cognitive history”, *Linguistic Variation Yearbook* 3: 101-138.
- Lüder, E. (1996). *Procedee de gradație lingvistică*. Iași: Editura Universității „Al. I. Cuza”.
- Maiden, M., J. C. Smith, A. Ledgeway (eds.) (2011). *The Cambridge History of the Romance Languages. I. Structures*. Cambridge / New York: Cambridge University Press.
- Manoliu, M. (1962). „Asupra categoriei comparației din limba română”, *Studii și cercetări lingvistice* 2: 201-214.
- Manoliu Manea, M. (1971). *Gramatica comparată a limbilor romanice*. București: Editura Didactică și Pedagogică.
- Manoliu-Manea, M. (1977). *Elemente de sintaxă comparată romanică. Tipologie și istorie*. București: Editura Universității din București.
- Marandin, J.-M. (2010). „Les exclamatives de degré en français”, *Langue française* 165: 35-52.
- Marchello-Nizia C. (2006). *Grammaticalisation et changement linguistique*. Bruxelles: De Boeck.
- Marchello-Nizia, C. (2001). „Grammaticalisation et évolution des systèmes grammaticaux”, *Langue française* 130: 33-41.
- Marchello-Nizia, C. (1999). *Le français en diachronie : douze siècles d'évolution*. Paris: Ophrys.
- Marchello-Nizia, C. (2000). „Les grammaticalisations ont-elles une cause ? Le cas de beaucoup, moult et très en moyen français”, *L'Information grammaticale* 87: 3-9.
- Margerie (2005). „Comparaison entre *pretty* en anglais et *pas mal* et *bien* en français: grammaticalisation de la notion d'évaluation scalaire”, *Travaux linguistiques de CERLICO* 18: 67-80.
- Matushansky, O. (2005). „Les adjectifs. Une introduction”, *Recherches Linguistiques de Vincennes* 34: 1-42.
- Matushansky, O. (2007). *Les (inter)faces du mouvement*. (Mémoire pour l'habilitation)
- McMahon, A. (1994). *Understanding Language Change*. Cambridge: Cambridge University Press.
- McNally, L., G. Boleda, 2004, „Relational adjectives as properties of kinds”, în O. Bonami, P. Cabredo Hofherr (eds.), *Empirical Issues in Formal Syntax and Semantics* 5, 179-196.
- Meillet A. (1912), „L'évolution des formes grammaticales”, *Scientia (Rivista di scienza)* 12: 384-400.
- Ménard, P. (1994). *Syntaxe de l'ancien français*. Bordeaux: Editions Bière.
- Migliorini, B. (1963). *Saggi sulla lingua del novecento*. Firenze: Sansoni editore.
- Mîrzea Vasile, C. (2012). „Adjectivul”, în G. Chivu, G. Pană Dindelegan, A. Dragomirescu, I. Nedelcu, I. Nicula (eds.), *Studii de istorie a limbii române. Morfosintaxa românei*

- literare în secolele al XIX-lea – al XX-lea*. București: Editura Academiei Române, 63-110.
- Moignet, G. (2002). *Grammaire de l'ancien français*. Klincksieck.
- Moreau (2005). „Enough, le degré qui rend possible”, *Travaux linguistiques de CERLICO* 18: 191-210.
- Newmeyer F. J. (2001). „Deconstructing grammaticalization”, *Language Sciences* 23: 187- 229.
- Newmeyer F. J. (2014). „La réanalyse syntaxique et le conflit formaliste-fonctionnaliste en linguistique”, *Langages* 196: 37-52.
- Nicolae, A. (2013). *Types of Ellipsis in Romanian*. Teză de doctorat (ms.).
- Nicolae, A. (în pregătire). *O perspectivă diacronică asupra ordinii constituenților în limba română*. București: Editura Universității din București.
- Nicolae, A. (2015). „On the syntactic specialization of romanian demonstratives and the grammaticalization of the article CEL”, *Revue roumaine de linguistique* 1: 47–70.
- Nicolle, S. (1998). „A relevance theory perspective on grammaticalization”, *Cognitive Linguistics* 9: 1–35.
- Nicula, I. (2012). „Adjectivul”, în G. Chivu, G. Pană Dindelegan, A. Dragomirescu, I. Nedelcu, I. Nicula (eds.), *Studii de istorie a limbii române. Morfosintaxa românei literare în secolele al XIX-lea – al XX-lea*. București: Editura Academiei Române, 449-468.
- Niculescu, A. (1965, 1999, 2003). *Individualitatea limbii române între limbile romanice* I. București: Editura Științifică. III, IV. Cluj-Napoca: Clusium.
- Norde, M. (2009). *Degrammaticalization*. Oxford: Oxford University Press.
- Norde, M. (2010). „Degrammaticalization: three common controversies”, în K. Stathi, E. Gehweiler, E. König (eds.), *Grammaticalization. Current views and issues*. Amsterdam / Philadelphia: John Benjamins, 123-150.
- Pană Dindelegan, G. (2003). *Elemente de gramatică. Dificultăți, controverse, noi interpretări*. București: Humanitas.
- Pană Dindelegan, G. (2013). „Flexiunea cazuală – între analitic și sintetic. Cardinale și cuantificatori non-numerici în româna veche”, *Limba română* 2: 159–73.
- Pană Dindelegan, G. (2015). „Does old Romanian have *mixed categories*?”, în G. Pană Dindelegan, R. Zafiu, A. Dragomirescu, I. Nicula, A. Nicolae, L. Esher (eds.), *Diachronic Variation in Romanian*. Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing, 197-224.
- Pană Dindelegan, G. (1992). *Sintaxă și semantică. Clase de cuvinte și forme gramaticale cu dublă natură*. București: Tipografia Universității din București.
- Pană Dindelegan, G. (1994). *Teorie și analiză gramaticală*. București: Coresi.

- Pierrard, M., J.-M. Léard (2004). Comme: comparaison et haut degré”, *Travaux linguistiques du CERLICO* 17: 269-286.
- Poletto, C. (2014). *Word Order in Old Italian*. Oxford: Oxford University Press.
- Prévost S. (2003). „La grammaticalisation: unidirectionnalité et statut”, *Le Français moderne* 71: 144-166.
- Pușcariu, S. (1940). *Limba română. I. Privire generală*. București: Fundația pentru Literatură și Artă „Regele Carol”.
- Quirk, R., S. Greenbaum, G. Leech, J. Svartvik (1972). *A Grammar of Contemporary English*. London: Longman.
- Rădulescu, M. (1987). „Despre categoria comapărției în limba română”, *Limba română* 1: 14-28.
- Rădulescu, M. (1992). „Note despre complementul indirect în genitiv și regentul său”, *Limba română* 1-2 : 95-99.
- Reinheimer Rîpeanu, S. (2004). „Intensification et atténuation en roumain. Les adverbes *cam, mai, prea, și, tot*”, în M. H. Araujo Carreira (ed.), *Intensification et atténuation dans les langues romanes*. Université Paris 8 Vincennes – Saint Denis, 225-246.
- RGR. Dobrovie-Sorin, C., I. Giurgea (eds) (2013). *A Reference Grammar of Romanian*. Amsterdam / Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- Rivara, R. (1993). „Adjectifs et structures sémantiques scalaires”, *Information grammaticale* 58: 40-46.
- Roberts, I. (1993). *Verbs and Diachronic Syntax: A Comparative History of English and French*. Dordrecht, Holland: Kluwer Academic Publishers.
- Roberts, I., A. Roussou (2003). *Syntactic change: A minimalist approach to grammaticalization*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Romero, C. (2007). „Pour une définition générale de l'intensité dans le langage”, *Travaux de linguistique* 54: 57-68.
- Rosetti, A. ([1938] 1986). *Istoria limbii române de la origini până la începutul secolului al XVII-lea*. București: Editura Științifică și Enciclopedică.
- Sala, M. ([1998] 2006). *De la latină la română*. București: Univers Enciclopedic.
- Sala, M. (2010). „Romanian”, *Revue belge de philologie et d'histoire* 88: 841-72.
- Salvi G., L. Renzi (eds.). (2010). *Grammatica dell'italiano antico*. Bologna: Il Mulino.
- Salvi, G. (2008). „Imperfect systems and diachronic change”, în U. Detges, R. Waltereit (eds.), *The Paradox of Grammatical Change. Perspectives from Romance*. Amsterdam: John Benjamins, 127-146.
- Schwartschild, R. (2005). „Measure-phrases as modifiers of adjectives”, *Recherches linguistiques de Vincennes* 34: 207-228.

- Sporiș, V. (2010). *Adjectivul în limba română*. Cluj-Napoca: Casa Cărții de Știință.
- Sproat, R., C. Shih (1988). *Prenominal adjectival ordering in English and Mandarin*, NELS;
- Stan, C. (2003). *Gramatica numelor de acțiune din limba română*. București: Editura Universității din București.
- Stan, C. (2013). *O sintaxă diacronică a limbii române vechi*. București: Editura Universității din București.
- Stan, C. (sub tipar). „Polydefinite constructions”, în G. Pană Dindelegan (ed.), *The Syntax of Old Romanian*. Oxford: Oxford University Press.
- Stoica, G. (2015). „The Adjectival Category of Intensity. From Latin to Proto-Romanian”, în G. Pană Dindelegan, R. Zafiu, A. Dragomirescu, I. Nicula, A. Nicolae, L. Esher (eds.), *Diachronic Variation in Romanian*. Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing, 123-150.
- Timotin, E. (2010). *Descântecele manuscrise românești (secolele al XVII-lea – al XVIII-lea)*. Ediție critică, studii lingvistice și filologice. București: Editura Academiei Române.
- Todi, A. (2001). *Elemente de sintaxă românească veche*. Pitești: Paralela 45.
- Traugott, E. C. (2003). „Constructions in grammaticalization”, în B. Joseph, R. Janda (eds.), *The Handbook of Historical Linguistics*, Malden (MA): Blackwell, 624-647.
- Traugott, E. (1989). „On The Rise of Epistemic Meanings in English: An Example of Subjectification in Semantic Change”, *Language* 65: 31-55.
- Traugott, E. C. (1982). „From propositional to textual to expressive meanings: Some semantic-pragmatic aspects of grammaticalization”, în W. P. Lehmann, Y. Malkiel (eds.), *Perspectives in historical linguistics*. Amsterdam: John Benjamins, 245-71.
- Traugott, E. C. (2010). „Grammaticalization”, în S. Luraghi, V. Bubenik (eds.), *Continuum Companion to Historical Linguistics*. London: Continuum Press, 269-283.
- Van der Auwera, J. (2002). „More thoughts on degrammaticalization”, în I. Wischer, G. Diewald (eds.), *New Reflections on Grammaticalization*. John Benjamins, 19-29.
- Väänänen, V. (1981). *Introduction au latin vulgaire*. Paris: Klincksieck.
- Vasiliu, E., L. Ionescu-Ruxăndoiu (1986). *Limba română în secolele al XII-lea – al XV-lea (fonetică – fonologie – morfologie)*. București: Tipografia Universității din București.
- Vincenz, I (1967). „Les degrés de signification en roumain”, *CLTA* 4: 261-268.
- Vintilă-Rădulescu, I. (1980). „Rom. foarte în perspectivă latină și romanică”, *Studii și cercetări lingvistice* 5: 637-639.
- Wilmet, M. (1997). *Grammaire critique du français*. Louvain: Duculot.
- Whittaker, S. (2002). *La notion de gradation. Application aux adjectives*. Bern: Peter Lang.
- Whittaker, S. (2013). „L'intensification des noms de propriété”, *Langue française* 177: 127-140.

- Wischer, I., G. Diewald (2002). *New Reflections on Grammaticalization*. Amsterdam: John Benjamins.
- Willis, D. (2007). „Syntactic lexicalization as a new type of degrammaticalization”, *Linguistics* 45: 271-310.
- Zafiu, R. (2001). *Diversitate stilistică în româna actuală*. București: Editura Universității din București.
- Zafiu, R. (2006). „Construcții comparative”, în G. Pană Dindelegan (ed.), *Limba română – Aspecte sincronice și diacronice*. București: Editura Universității din București, 215-222.
- Zafiu, R. (sub tipar). „Comparative constructions”, în G. Pană Dindelegan (ed.), *The Syntax of Old Romanian*. Oxford: Oxford University Press.
- Zamparelli, R. (1993). „Pre-nominal Modifiers, Degree Phrases and the structure of AP”, *University of Venice Working Papers in Linguistics* 3: 138-161.

Anexă

Foarte în context verbal

Că ale lu Dumnezeu ținutele pământului; **foarte rădicară-se** (CP¹.1577: 87^v)

Că tu, Domnul de sus prespre tot pământul **foarte rădicași-te** prespre toți zeii (CP¹.1577: 188^r)

Derept aceaia **foarte plăcu** lu Hristos cel samarean ce se întoarse și deade har lui (CC¹.1567: 151^r)

Iară lui Pătru **foarte-i plăcu** acolo a lăcui (CC².1581: 597)

Iară după ce o am oblicit [...], iară eu **foarte m-am bucurat** (CC².1581: VII)

Și **foarte mă sfătuii** cu luminatul mitropolitul, marele Ghenadie (CC².1581: VII)

E mie foarte cinstiți fură soții tăi, Doamne, **foarte învârtoșară-se** vlădicii lor (CP¹.1577: 266^v)
socoteaște rugăciunea mea că smerii-mă **foarte izbăveaște-mă** de gonitorii miei (CP¹.1577: 271^r)

el încă se topeaște, și **foarte i se rupe** inema de fecioru-i (CC².1581: 79)

Însă întâiul **foarte turbură** iute acel duh (CC².1581: 82)

și greșim înaintea lui, fără cinste și fără rușine, și **foarte amărâm** și mâniem Dumnezeu (CC².1581: 163)

Iară de se va și după acesta glas rădica ispita și năpasta și duhul hitleanului, și **să și foarte suflă** cu turbureală (CC².1581: 299)

Și grăiia amu că se luneaște feciorul lui și **foarte se chinuiaște** (CC².1581: 302)

Că trupul de multe ori gol fiind, nu se vatămă, iară sufletul de se goleaște, **foarte se vatămă** (CC².1581: 425)

Că unul alăltui de nu ogodesc, **foarte întunecă** mintea lor, și nu-i lasă să caute adevărul (CC².1581: 460)

Iară carele sânt grăite aiavea și curat, nu **foarte le ascultă**, și mai a-leane se îndeamnă (CC².1581: 464)

iară deregătorii elinilor **foarte se înălțară** (CC².1581: 558)

Împreună amu și dreptul **foarte-l cunună** (CC².1581: 613)

Însă **se foarte arătă**, că se-au temut Irod de Ioan (CC².1581: 609)

Foarte vihorâ[ndu-n]e era noi e demâneața lepă[dare feaceră] (CPr.1566: 133)

Așa și limba, mică bucățea iaste, și **foarte laude-se** (CPr.1566: 151)

Că mărîră-se faptele tale, Doamne, **foarte adâncară-se** (CP¹.1577: 179^v)

Și legătura mea pune-voi între mine și între tine și **foarte îmulți-te-voi** pre tine (PO.1582: 53)

Foarte te veiusteni pre tine, fără aceasta oamenii încă carii sânt cu tine (PO.1582: 239)

Și când ară fi auzind aceasta, cu greu luară aceștia bărbați și **foarte se mâniară**, cum acest lucru spurcat el ară fi făcând pre Israil (PO.1582: 116)

ești Domn prespre tot pământul, **foarte te înră<l>țași** prespre toți dumnedzei (PH.1500–10: 96)

E mie vârtos cinstiți fură soții tăi, Doamne; **foarte se întăriră** puterile lor (PH.1500–10: 138)

Auziră ucenicii lui, **mirară-se foarte** și grăiră: „Cine amu poate mântuit să fie?” (CC¹.1567: 91^v)

Și nu răspundea el nece un cuvânt, că **se mira** și ghemon **foarte** (CC¹.1567: 208^v)

Auziră ucenicii lui, **mirară-se foarte** grăind: „Cine poate să se spăsească?” (CC².1581: 345)

Auziră ucenicii lui, **mirară-se foarte** și grăiră: „Cine amu poate mântuit să fie?” (CC².1581: 319)

Auziră ucenicii lui, **minunară-se foarte** grăind: „Cine amu poate să se spăsească?” (CC².1581: 325)

Doamne, Dumnezeuul meu, măritu-te-ai **foarte** (CP¹.1577: 198^v)

Și întră Israil în Eghipt și Iacov prebeag fu în țara lu Hamu; și **crescu** oamenii săi **foarte**, și învârtoșă ei mai vârtos de dracii lor (CP¹.1577: 204^r)

[Și se] **scârbiră foarte**, începură a grăi lui cineș cu al lui: „Doară eu sînt, Doamne?” (CC¹.1567: 204^v)

E vătahul și ceia ce era cu nusul - păziia pre Iisus - văzură cutremurul și ce fu, **temură-se foarte**, grăiră: „Adevăr, fiul lu Dumnezeu era acesta” (CC¹.1567: 210^v)

Auziră ucenicii, căzură jos, **spământară-se foarte** (CC¹.1567: 227^v)

Blagosloveaște, sufletul meu, Domnul! Doamne Dumnedzăul meu, **măritu-te-ai foarte** (CC¹.1567: 234^v)

Socoteaște rugăciunea mea, că **smeriiu-mă foarte!** (CC¹.1567: 237^r)

Crezuiu, drept aceia grăiiu, e eu **smerii-mă foarte** (CP¹.1577: 227^r)

Smerii-mă foarte, Doamne, învie-mă după cuvântul tău (CP¹.1577: 240^v)

Ia amente cătră rrugăciunrea mea, că **me smeriiu foarte** (PH.1500–10: 141)

Mult și mare rău aduce păcatul, și sufletul **piiarde-l foarte!** (CC².1581: 53)

Tu porâncit-ai porâncitele tale **să le ferească foarte** (CP¹.1577: 231^v)

Hrăni sufletul meu mărturia ta și **iubii-o foarte** (CP¹.1577: 246^r)

Și me învățaiu în porâncitele tale acealea ce **iubiiu foarte** (PH.1500–10: 104^r)

Minunate lucrurile tale și sufletul meu **știe-le foarte** (CP¹.1577: 266^r)

Iară acest sutaș pretutindinea credea a fi, și cu un cuvânt toate a le săvârși, că **crezu foarte** (CC².1581: 253)

Că și sufletul **betejaște-l foarte**, și ale trupului boale dentr-acesta de multe ori vină fi-i-va (CC².1581: 266)

El amu de-acia înțelease că cunoscut fu și **greși foarte**, de ce căuta, că tăcu (CC².1581: 277)

Și aceasta învârtoasă și **întăreaște foarte** postul, că nu lasă sațiul bucatelor să răsipească tăria trupului (CC².1581: 307)

Și **se întristară foarte** (CC².1581: 307)

Văzură soții lui ce fu, **scârbiră-se foarte** (CC².1581: 314)

Că opri aprinderea focului de friguri, cel iute al soacrei lui Pătru, ce **o aprindea foarte**, și atâta făcu boalei delungare (CC².1581: 383)

Atunce Irod în taină chemă vâlsfii, și **ispiti foarte** d-inșii de ce vream se ivi steaoa (CC².1581: 563)

Și cuvântul lu Dumnezeu creștea și **se înmulția** număr de ucenici întru Ierusalim **foarte** (CPr.1566: 23)

Și blagoslovi ei și **mulțiră-se foarte** și vitele lor nu le împuțină (PH.1500–10: 106)

Bucuratu-m-am foarte întru venitul fraților și mărturisiră-mi a ta de-adevăr, ce ca tu întru de-adevăr îmbli (CPr.1566: 208)

Doamne, în sila ta veselește-te împărat și de spăseniia ta **bucură-te foarte** (CP¹.1577: 33^r)

Bucuratu-m-am foarte că aflat-am de feciorii tăi împlând întru de-adevăr (CPr.1566: 205)

Văzură steaoa, **bucurără-se foarte** (CC¹.1567: 213^r)

Cu susu **m-am veselit** în Domnul **foarte**, ca voi iară să fiți veghetori în mine (CPr.1566: 450)

Numai Onisifor mărturisi că **i-au ajutat foarte** (CPr.1566: 510)

Amărât fui și **plecaiu-mă foarte**; strigai de suspinarea inimiei mele (CP¹.1577: 69^r)

Și mâncară și **se săturară foarte** și de pohta lor aduse lor (CP¹.1577: 148^r)

Auzi Dumnezeu și trecu și **ocări foarte** izrailii (CP¹.1577: 152^r)

curând să ainte apuce-mă milostea ta, Doamne, că **meserim foarte** (CP¹.1577: 154^r)

Mărturile tale **crezură-se foarte** (CP¹.1577: 181^v)

Trufașii leagea **călca foarte** (PH.1500–10:)

Și învățai-mă în zisele tale ce **iubiiu foarte**. Trufașii leage-călcătorii foarte de leagea ta nu ferii-mă (CP¹.1577: 234bis^v)

să nu caute ei curând slobozie de iuțimi și de venitul răului, ce **să rabde** tare și **foarte** ce le se va tâmpla (CC².1581: 293)

De Domnul urmele omului deregu-se și calea lui **va foarte** (CP¹.1577: 66^r)

De fiii lu Coreu, de ascunse, Dumnezeu noao scăpare și silă, ajutoriu în scârbi ce **ne aflare foarte** (CP¹.1577: 85^r)

Ispovedescu-mă Domnului **foarte** cu rostul mieu (CP¹.1577: 219^v)

Ferice bărbat ce teame-se de Domnul; îm porâncitele lui **vru foarte** (CP¹.1577: 222^r)

Derept ești, Doamne, și dereapte județele tale; - și **ziseși** dereptate, mărturiia ta deadevăr **foarte**. (CP¹.1577: 243^v)

Tu dziseși porâncitele **a le ținre foarte** (PH.1500–10: 118)

Așé Lupul, vrînd-nevrînd, și precum de aceasta poruncă **foarte să să fie bucurat** arătând, împreună cu Ciacalul la locurile sale să dusără (CII~1705: 156)

Toate gloatele de cu socoteală cuvintele a prostului Bâtlan nu numai cît să mirară, ce încă și **foarte plăcându-le**, cu mari laude le lăudară (CII~1705: 46)

Iară deaca audzi împăratul acesta cuvânt, **foarte să mânia** și de năprasnă, cu glas groznic, dzise să bată svântul preste gură (CazV.1643: 445)

Aceasta vădzând nemulțămătorii Jidovi, **foarte să mânia** priînsu și cu pizmă huliia-l (CazV.1643: 241^r)

Însă cu această călcare de poruncă, **foarte au mîniat** pe Dumnezeu (ACT.1709: 275)

Această slăvită ciudeasă deaca audzi cadiul, **foarte să spământă** și învăță să ia creștinii cinstit trupul svântului, să-l îngroape (CazV.1643: 457)

Iară deaca făcu Svenția Sa aceasta ciudesă, atunci **foarte să mirară** diînsu Jidovii; atâta, căt și împărat vrură să-l rădice (CazV.1643: 194)

Și deaca audziră acestea cuvente din rostul Svenției Sale, atunci **foarte să obiduiră** și de amară tânguire și de umilință să împlură (CazV.1643: 129)

Și pentr-aceea **foarte să împlu** de scrâbă și de grije inima și sufletul lor (CazV.1643: 130)

atunce și noăă **foarte lăcrămadză** ochii sufletului nostru, și de iuțimea acelui fum îșelătoriu dureare și orbie foarte cumplită rabdă ochii noștri (CazV.1643: 160)

Deci, mărindu-i-se numele și lățindu-i-se mpărăția **foarte zavistuindu-l** unii din boiarii lui l-au otrăvit (ACT.1709: 308)

Alexandru, omorînd re jidovi, **foarte îl urăse** norodul (ACT.1709: 312)

Această ispovedanie **foarte o iubéște** Domnul (AIP.1705: 354)

Fiind drept acéia, înstreinași Moise și Ilie de atîta vrême de moșia lor de care **foarte doriia**, (AD.1722–5: 13)

...și măcar că nu mi s-au întîmplat până acum să văz cu ochii, iar **foarte mi-au** și am fericit obiciaiul acesta, că iaste lucru cuvios a cêre ertăciune de la stăpînii și mai marii noștri, [...] Iar apoi, luând seama cu denadinsul sfârșitul acestui lucru, **foarte mă întristez**, că obiciaiul iaste frumos la vedére și rău la pricépere... (AD.1722–5: 40)

Aducându-mi aminte de râvna cea mare și de dragostea cea multă ce are păstoriul cel bun cătră oile sale, **foarte mă minunez** și laud credința (AD.1722–5: 133)

Un lucru peste fire văz în Sfânta scriptură la a dooa carte a Împăraților, în 12 capete și **foarte mă face** de mă minunez (AD.1722–5: 192)

Aceste cuvinte ale lui David **foarte mi să par** întunecate și nepricepute (AD.1722–5: 205, 188^v)

De nedreptăți, hatâruri și de interesuri la pricina judecăților **foarte** să vă feriți, atât dumv. ispravnicilor cât și judecătorii (Prav.1780: 197)

foarte ne vom turbura asupra unuia ca acelaia (Prav.1780: 196)

foarte ne-am turburat asupra-vă și iată strașnic vă poruncim să veniți în cunoștință (Prav.1780: 205)

Și, apropiindu-să de Ierusalim cu oștile, **să spăimântară** hidovii **foarte** și au eșit înaintea lui alți preoți cinstiți, de l-au primit cu cinste mare (ACT.1709: 308)

Și deaca-l vădzu, **să spărie foarte** și iară închisă temnița, și învăță temnicearii să-i dea într-o dzi câte puținea pâine și apă. Iară aceastea deaca audzi giudețul, **să miră foarte** de îndrăznirea svântului (CazV.1643: 431)

Iară ei să mirară și **să spăriară foarte** (CazV.1643: 398)

Iară craii aceia **să veseliră foarte** și intrară în casă (CazV.1643: 400, 39^v)

Iară preutul acela **să mânîie foarte** și-i priobrazi cu cuvinte reale, și de multă rușine ieșiră afară din besearecă (CazV.1643: 356)

Aceastea cuvinte deaca audzi împăratul din gura svântului, întâiu **să mânîie foarte** (CazV.1643: 374)

După nașterea Domnului Hristos, rămîind batjocorit și amăgit Irod împăratul de vrăjitori, **s-au mânîiat foarte** (AD.1722–5: 66)

Șerbul lui Dumnedzău și al mieu giupân, Dimitrie, spurcatul împărat **să bucură foarte** întru lucrurile lui Lie, și inima mea trage să mă lupt cu nusul. Iară împăratul deaca vădzu că muri Lie, **foarte să scrâbi** și chemă pre Nestor și-i dzise: „Spune-mi: cu ce farmăci uciseși pre Lie?“ [...] Aceasta deaca audzi împăratul, **să scrâbi foarte** și dzise să scoată pre Nestor (CazV.1643: 375)

De-aceastea **să te temi foarte** și să te părăsești de păcate (CazV.1643: 336)

ceia ce iubăsc lauda aceștii lumi deșearte deaca aud de piarderea mării sale, **să tem foarte** și să sparie (CazV.1643: 401)

Deaca vădzură dracii pre Hristos, ei **să temură foarte** și-l ruga priîsu să nu-i tremiță în muncă (CazV.1643: 175, 237^v)

Pentr-aceea iaste **a să teame foarte** ș-a să griji tot omul de ce arată Domnul cu pildă într-această svântă evanghelie (CazV.1643: 246, 298^r)

...și iarăși zice că, auzind ucenicii, căzură pre fașa lor și **să temură foarte** (AD.1722–5: 15)

Iară deaca audziră ucenicii, **să mirară foarte** și grăia (CazV.1643: 218)

Miră-să foarte cine-i face acel bine mare și mulțami lui Dumnedzău (CazV.1643: 388)

ceia ce fură tremiși, ce încă **foarte-i dosediră** și pre unii bătură (...) Aceastea toate vădzând domnul casei, **să obidui foarte** și încă mai mult arată lor mila sa (CazV.1643: 226, 281^f)

Iară deaca vădzură soțiile lui ce fu, să obiduiră **foarte** și să dusără de spusără domnului său
aceastea toate (CazV.1643: 210)

iară dec-au vădzut slava lui sau arătarea lui **s-au spăriiat foarte** și s-au spământat (CazV.1643:
261)

Deaca-l vădzură, cunoscură că iaste Dumnedzău în trup de om și giudeț a toată lumea și **să
spăriiară foarte** (CazV.1643: 174)

În degrab să ne ia pre noi pre dinainte, milele tale, Doamne, că **ni-am supărat foarte!**
(AD.1722–5: 111)

Și **l-au plâns** norodul **foarte** (ACT.1709: 294)

Deci acéstia toate de acum înainte iaste **să te păzești foarte** și să te iaia aminte (AD.1722–5:
236)

Și întorcându-se solii și vestind acéstia cătră Ohozie **s-au turburat foarte** (ACT.1709: 285)

Iară apoi auzind ocărâle și hulele cătră Dumnezeu de la Rapsac, **s-au smerit foarte** înaintea lui
Dumnezeu (ACT.1709: 290)

făr de aceste două numite pricini să nu cutezi făr de poruncă a face mezat, că **te vei pedepsi
foarte** (Prav.1780: 186)

Foarte în grupuri prepoziționale

Derept aceaia eu, jupânul Hârjil Lucaci, județul den cetatea Brașovului și a tot ținutul Bârsei,
foarte cu inimă fierbinte și cu jale aprinsă, de mult jeluia la această luminată carte
(CC².1581: VII)

Pentru aceaia să păzim toți **foarte cu cinste** carei au luat darure, ca și alți să zidim (CC².1581:
95)

Și moarte, grăiaște Dumnezeu, nu vor vedea în vecie carei **foarte cu cinste** păzesc cuvintele lui
și învățătura lui (CC².1581: 102)

Aceasta de trupul său grăia, și **foarte cu adevăr** și cu blândețe ivirea sa arată ucenicilor
(CC².1581: 137)

de judecată voroveaste lor Dumnezeu, și de viață și de lucrure **foarte cu socotință** face cuvânt
(CC².1581: 339)

Scârbă era aceasta și **foarte** cu necuviință (CC².1581: 525)

După aceaia cu multă socotire se săvârși și jurământ **foarte cu necuviință** și cu nebunie
(CC².1581: 611)

toate trudele pentru învățătura Domnului să priimim și să ne ținem **foarte cu usârdie** întru
postire, ca nemică spre a trupului să nu ne întoarcem (CC².1581: 539)

blagocistive doamne, te-ai ales **foarte den tot sufletul** râvnitoriu dumnezăeștilor fapte
(APD_{II}.1694: 399)

păsăruța aceasta, **foarte cu bună socotelă** sama a lua să cade (CII~1705: 123^v, p.193)

Iar din cerbicea a patru zmei arc sclipuit de marmure foarte frumos sclevesit în sus să rădica și,
foarte cu mare meștersug peste apă întinzându-să (CII~1705: 106, p.164)

Acestea ce să poruncesc și în hrisovu nostru ce iaste făcut pentru epitropie, fiind **foarte cu orânduială bună**, să se păzească neschimbat (Prav.1780: 110)

Cei ce să judecă, de orice stare și treaptă vor fi, să stea în picere, când se judecă, și fără de ișlic,
foarte cu cucernicie și supunere (Prav.1780: 65)

Foarte în contexte adverbiale

Noi rugăm **foarte tare** și zioa și noaptea (CPr.1566: 477)

Audzind domnu-său besada muieriei sale, carea zicea lui, așa feace sluga ta cu mine, **foarte tare**
se mânie (PO.1582: 136)

și încă **foarte departe** n-ară fi merși (PO.1582: 155)

Domnul ruga mea priimi, de să se sfiască și să se smintească toți vrăjmașii miei, întoarcă-se și să
se rușineze **foarte curând** (CP¹.1577: 7^v)

Acum amu mestecați sânt derepții cu păcătoșii; iară atunce **foarte bine** despărțiți fi-vor
(CC².1581: 31)

Nu că nu știia pre Domnul, întreba botezătorul, (ce știia **foarte bine** că acesta iaste de-au venit
să mântuiască noi), ce o tocmeală făcu (CC².1581: 587)

Și în valurile pământului sântem pururea, și undele cealea ce sânt, cu multă frică, înotăm și cu
grije, și cu reale năpăști, și **foarte îndelung** (CC².1581: 51)

Derept aceaia fariseii, rânjitorii și neînțelegătorii, ei tăcură; iară de cela ce-l vindecă sâmbătă, la
lac, **foarte mult** rânjiră (CC².1581: 54)

Tot omul când cade în vreo scârbă și în vreo boală, și nu se poate vindeca, atunce multă grije are,
și **foarte mult** se mârneaște și se ohilește (CC².1581: 79)

Cu rugă și cu multă mândrie și cu smerenie și cu bună govire de bolnav lu Hristos spunea și
foarte tare cerea vindecare (CC².1581: 247)

După aceaia zice că de la oameni bogați aceasta nu iaste puteare a se spăsi, legați fiind **foarte tare**
cu prădarea iubirei argintului (CC².1581: 325)

Dentr-aceaste amu cuvinte **foarte bine** spune credința a Hananeiei (CC².1581: 358)

Și cum pre vâlsvi cu steaoa chema-i și le mergea înainte **foarte tare**, așa și pre ucenicii cu
meștersugu-i trase (CC².1581: 366)

Că ştiia **foarte bine** că iaste fiiul lu Dumnezeu, de se născuse den sfânta şi de pururea fată Mariia (CC².1581: 494)

Unii încă **foarte curând**, iară alţii până în sfârşit lăcuiă cu necuraţii (CC².1581: 543)

Şi Avraam **foarte de demânează** să sculă şi mearse la locunde era stătut înaintea Domnului (PO.1582: 63)

Doamne, coconul meu zace în casă slab **iute foarte** (CC².1581: 244)

Văzu amu, zice, Domnul toate câte feace, şi aceastea **foarte** fură **bine** (CC².1581: 84)

Mai den nainte de răstignire **foarte nu aiavea**, e după înviere, după suflare-i, ivi-se; (CC².1581: 211)

Că stricăciunea iaste o muncă nu lină, (...) şi ale trupului noduri toate le apucă câte puţin, şi **foarte** nu e **lesne** a le vindeca (CC².1581: 478)

Şi **foarte** întreba **bine** Irod şi ştiu de stea când se ivi (CC².1581: 563)

Papiştaşii şi patriercaşii, lor le pare că **foarte** îmblă **bine** în porâncile lu Dumnezeu şi într-a bătrânilor (CPr.1566: 83^v)

Pentr-aceasta **foarte tare** ne dzice că pentr-aceasta au pus şi trupul său în pâine să-l mâncăm şi sângele său în vin să-l bem (CazV.1643: 36)

Şi **foarte demăinează** într-una de simbete, să sculară şi veniră la groapă (CazV.1643: 102)

Întîi pilda ce ai spus, apoi sfatul carile ai dat **foarte bine** le-am înţeles (CII~1705: 169, p.261)

Aşijderea, alaltî a vicleşugului părtaşi: „**foarte bine, foarte bine**“, ni din budză mormăia, ni din colţi clănţăia (CII~1705: 155)

Iară şearpele de durere să izbi **foarte tare** (CazV.1643: 426)

Pentru că să jurase Saul **foarte tare**, ca, de va mânca cineva în zioa acéia, până nu-şi va izbândi, să-l omoare (ACT.1709: 276)

Şi de vrème ce aceasta nu să întâmplă niciodată, s-au să întâmplă **foarte rar** (AD.1722–5: 146, 134^v)

face legături şi alte lucruri diavoleşti, carele i să cade **foarte** greu să să canonească (AIP.1705: 359, 22r)

Şi după ce îl va învăţa să socotească, să-i dea şi canon după cum să va cuveni: nice **foarte** greu, nice **foarte uşor**, ci să socotească vârsta lui (AIP.1705: 360, 24r)

Să iai carnea să o hâncueşti **foarte mărunt** (CBuc.1749)

de să vor pleca, să vor pedepsi **foarte greu** (Prav.1780)

oricare să va dovedi luând mituri, să va pedepsi **foarte greu** (Prav.1780)

Mai apoi şi însuşi craiul, rănit de săgeată **foarte rău**, de abii au hălăduitu pre poteci (ULM~1725: 85)

mai apoi sultanul fiindu săgetat **foarte rău**, au murit (ULM~1725: 131)

Foarte rău ne vom smenti că iată că Domnul Hristos sângur să spune că n-au venit să-i slujască alții, ce să slujască el altora (VCaz.1643: 58)

Iarna niciodată nu ploao, vara **foarte puțin** și când ploao de abia jilăvéște pământul. (ULM~1725: 115)

Și aceasta arată nevoia acei feate pentru care îma ei **foarte de greu** striga (VCaz.1643: 250) precum **foarte cu greu** duc lucrul ce să aude că s-au făcut (CII~1705: 140, p. 218)

Atuncea, lupii fără de nici o grijă, **foarte pre lesne** preste gard sărind și în ocolul cel mai dinlunru întrând, fietecarele mielul său lû (CII~1705: 60^v)

voiu zice **foarte pre scurt** numai cele ce mă voi pricépe că sânt drepte (AD.1722–5: 35, 31^v) iaste **foarte de folos** să postim (AD.1722–5: 36, 32^v)

Ce întâi voiu să vă spui, **foarte pe scurt** a fieștecăriia bunătate, putérea și lucrarea ce are (AD.1722–5: 47, 43^r)

Acéste 5 întrebăciuni avem astăzi **foarte de folos** a le ști; mai sânt și altele, ci noi le lăsăm pentru lungimea vorbei și vom zice numai pentru acestia, **foarte pre scurt** (AD.1722–5: 68)

care pricini le vom spune **foarte** pre scurt, pentru ca să nu vă dăm supărare (AD.1722–5: 121, 113^v)

care lucru și datorie domnul Hristos **foarte din destul** l-au săvârșit (AD.1722–5: 184)

Și așa să-l întrebe pre acela **foarte cu dinadinsul**, una după alta (AD.1722–5: 234)

... adecă de va veni țigan cu țigancă să să cunune, până nu-i veți iscodi cu tot denadinsul, **foarte cu amăruntul** pentru toate cele oprește pravila, ca și la toți creștinii, să nu-i cununați (AIB.1780: 381)

Și acea scrisoare să o țineți **foarte cu seamă bună** la voi, veri la carele s-ar întâmpla (AIB.1780: 381)

și așa să între în cercetare **foarte cu luare aminte** și ascultare (Prav.1780: 53)

Judecata sa **foarte pe dreptate** o judecă și de nu-ți iubești legea într-un loc, volnicu ești să-ți tragi legea la alt scaun, unde vei iubi (ULM~1725: 125)

cronicariul leșescu de aceste povești **foarte pre scurt** scrie, că poate fi că nu au știut di toate. (ULM~1725: 153, 82^v)

ca să-l **foarte cu deadins** așteptăm și foarte să ne teamem și să ne grijim (CazV.1643: 22)

Să faci leșie **foarte iute**, cu cenușă, și să o fiarbi bine, și-ntr-acea leșie să speli vasile, apoi să le ștergi (CBuc.1749)

Alamă i cioae. Ia leșae **foarte iute** și-nlăuntru să pui la o litră de leșae dramuri 8 de piatră acră (CBuc.1749)

La comparaison en roumain.

Une perspective historique et typologique

(Résumé)

Cette étude monographique sur la comparaison et l'intensité en roumain met en évidence un riche inventaire de constructions adjectivales anciennes. L'intérêt pour l'approche diachronique est lié à ma collaboration au projet collectif coordonné par G. Pană Dindelegan (*The Syntax of Old Romanian*), à paraître à Oxford University Press. Grâce à ce projet j'ai eu accès au corpus de textes du XVIe jusqu'au XVIIIe siècle. Le travail se propose de maintenir la dimension typologique par la comparaison du système roumain avec le système des autres langues romanes.

Ce travail contient cinq chapitres, précédés d'une introduction et suivis d'une section de conclusions générales, une liste de références (les sources et la bibliographie) et une annexe avec des exemples contenant l'unité multifonctionnelle *foarte*.

Le premier chapitre, *Méthodes et concepts*, représente une description des stratégies (connues depuis longtemps) pour enregistrer et surtout pour justifier les changements linguistiques en diachronie. Le concept le plus important dans les études récentes c'est *la grammaticalisation* et ses manifestations morphosyntaxiques et sémantiques. L'évolution (graduelle, unidirectionnelle) d'un item lexical jusqu'à une unité fonctionnelle ou moyen grammatical aura lieu dans le cadre d'un set de changements linguistiques (Heine 1993, Lehmann 1995, Hopper, Traugott 2003, Marchello Nizia 2006).

Avec le deuxième chapitre, on commence l'analyse des structures de l'ancien roumain. On va présenter deux traits de l'adjectif, considérés comme représentatifs pour la syntaxe de l'ancien roumain: la variation dans la relation de complémentation et la liberté de l'ordre des unités. Ces traits vont être complétés par la description des compléments comparatifs et par les considérations sur l'ordre des opérateurs de degré.

Le troisième et le quatrième chapitre ont un caractère descriptif : les constructions avec adjectifs intensifiés et les constructions comparatives enregistrées dans les textes anciennes. Je présente brièvement les aspects analysés ici en soulignant les éléments de nouveauté par rapport, d'une part, à la langue actuelle et, d'autre part, aux langues romanes.

La discussion théorique concerne principalement sur la direction interprétative dans laquelle les adjectifs scalaires dénotent des dimensions (Bierwisch 1989), des propriétés situées sur une échelle orientée du point de vue contextuel.

Les moyens d'expression identifiés pour le marquage de l'intensité constituent une classe dynamique d'unités en compétition, dès le XVIe siècle. Le stade incomplet de grammaticalisation des opérateurs peut être mis en évidence par le fait que les unités fonctionnent à l'époque (en parallèle) comme adverbes ; il s'agit de : *mult*, *foarte*, *tare*, *prea*. Ayant la même origine (le latin), les langues romanes présentent un certain nombre de traits communs. Mais elles ont aussi connu, à travers les siècles, des évolutions partiellement différentes, qui confèrent à chacune une identité linguistique. Toutes les langues romanes possèdent des moyens analytiques d'exprimer l'intensité, mais ces moyens varient d'une langue à l'autre. Le roumain utilise comme moyen principal le marqueur *foarte*, unité qui connaît le scénario interprétatif le plus complexe. L'analyse théorique de cette forme sera placée dans le système établi par Heine 2002. Le point de départ en est l'adverbe autonome actualisé en contexte verbale. Son sens grammatical se développe graduellement à travers une étape de transition (*foarte* en contexte prépositionnel) et enfin une étape de passage jusqu'à l'opérateur de l'intensité. Même à la fin de la période de laquelle notre corpus date, l'unité *foarte* connaît une grande liberté d'ordre et des possibilités combinatoires plus larges qu'aujourd'hui (l'Annexe).

Dans ce même chapitre, je discute également le procès de de-grammaticalisation (Norde 2009) de l'unité *foarte*, prenant en considération les contextes verbaux actuels du type: *îți foarte multumesc*. La revitalisation de l'ancienne structure avance le problème de l'unidirectionnalité exclusive, conçue comme inhérente au procès de grammaticalisation dans la plupart des recherches. Les exemples de réversibilité du procès de grammaticalisation sont peu nombreux, pas trop variés et, en général, controversés (Marchello Nizia 2006: 34). Donc, les structures ne peuvent pas légitimer un changement régulier. C'est pour ça que certains spécialistes ont rejeté la de-grammaticalisation comme procès systématique (Heine, Kuteva 2002).

À part les constructions classiques, avec un opérateur d'intensité (non-spécialisé), on a enregistré d'autres moyens avec la même valeur : des adverbiaux (*vârtos*, *înlung*, *atât / așa / cât (de)*), des adjectifs (*grei*), des préfixes (*po-*, *ne-*) ou des suffixes diminutifs, des constructions exclamatives ou répétitives, des constructions dites fausses comparatives (*tare ca piatra*, *alb ca neaua*), des constructions avec atténuateurs (*puțin*, (*den*) *destul*), etc. On a suivi des structures en formation (la spécialisation de la construction *de tot* entre complétude et intensité ou la configuration de la structure *adjectif + de + adjectif* (*minunat de om bun*)).

Les unités qui marquent l'intensité manifestent deux tendances contraires (le paradoxe du changement diachronique) : le besoin de renouveler une catégorie par des formes qui raffinent l'expression et le besoin de simplifier le système, utilisant des constructions anciennes, sans ambiguïté.

Le quatrième chapitre s'arrête sur les constructions comparatives. On souligne les aspects les plus importants relevés par l'analyse du corpus de textes anciens. Le comparatif de supériorité est introduit de l'opérateur syntaxique *mai*, un mot invariable avec une ancienne variante formelle, *camai*. Associé au verbe, *mai* se comporte comme un adverbe modal régulier (donc non pas comme un clitique adverbial), exprimant tout seul l'idée de comparatif (cette utilisation est disparue de la langue actuelle). Ce contexte prouve que la différence de statut de l'opérateur du comparatif entre le roumain et les langues romanes (ou l'opérateur du comparatif fonctionne également comme quantifieur dans le GV) n'était pas si évidente dans la langue ancienne.

Le complément du comparatif, synthétique en latin classique, sera remplacé par des réalisations prépositionnelles en latin vulgaire et dans les langues romanes. Pour l'ancien roumain, on enregistre la concurrence entre les prépositions *de* / *decât* et, plus tard, *ca*. Les constructions avec *de* (*de vulpile și de pasărilor mai sărac*) deviennent, avec le temps, peu nombreuses ; elles seront remplacées par les constructions avec *decât* / *de cât* (*trupul mai slab iaste decât suflet*). On constate dans l'analyse des constructions comparatives la même instabilité syntaxique des règles manifestées dans la catégorie des moyens de l'intensité. Dans la langue actuelle, *de* a beaucoup restreint ses utilisations et il fonctionne dans les groupes de mesure (voir aussi Niculescu 1999, Stan 2013, GR 2013).

Les expressions pour le comparatif d'égalité sont réduites et peu fréquentes. Il s'agit des associations libres et non pas des constructions figées, spécialisées : *asemene* + adjectif + *cu*, *așiderea* / *tot într-o măsură de* / *de protivă* + adjectif. Les constructions avec *tot așa de* / *atât de* / *la fel de* (que l'on utilise aujourd'hui) n'apparaissent pas dans les textes anciens.

Le comparatif d'infériorité (de la langue actuelle) n'apparaît que dans quelques contextes isolés dans le corpus étudié. Il a été d'ailleurs interprété comme une structure récente, développée au XIXe siècle (Niculescu 1999). On trouve quand même des stratégies linguistiques pour exprimer cette valeur. La construction la plus fréquente est représentée par l'adjectif avec préfixe négatif à la forme du comparatif de supériorité (*mai nedestoinic* à la place de *mai puțin destoinic* ou *mai nemilostivi* au lieu de *mai puțin milostivi*).

Tout comme dans les autres langues romanes, le roumain marque la différence entre le superlatif relatif et le superlatif absolu. Le superlatif relatif est formé du comparatif précédé de l'article défini (pour le français ou l'espagnol, par exemple) et le déterminant *cel* pour le roumain. La grammaticalisation du *cel* pour le superlatif a eu lieu après sa grammaticalisation en tant qu'article adjectival, donc les structures de la langue actuelle ne sont qu'isolées dans les textes anciens. Le plus souvent, ces contextes sont ambigus, surclassés (comme fréquence) par

les constructions comparatives à la même valeur, avec une grande liberté d'ordre à l'intérieur du syntagme. *Cel* peut être interprété comme marque du superlatif ou comme démonstratif.

La même tendance discutée auparavant, vers l'analytique et la réduction de la flexion, évidente dans les langues romanes, explique, en égale mesure, la construction prépositionnelle du complément du superlatif (pour l'ancien roumain *de / din / dintre / decât*).

La reconfiguration du système comparative (hérité du latin) semble être un processus évolutif assez long et complexe. Les particularités enregistrées en roumain représentent le résultat du développement, mais aussi du contact avec les autres langues romanes.

Le dernier chapitre se propose une corrélation des aspects de gradation entre le système de l'ancien roumain et les systèmes analogues des langues romanes : des formes qui disparaissent, des unités qui se sont spécialisées ou qui ont gagné une valeur supplémentaire. On s'arrête sur la restructuration du système de l'ancien français par la *tragique* disparition (Marchello-Nizia 2000) du morphème *moult* et l'insertion à sa place de deux nouveaux éléments: *beaucoup* et *très*.

Une section spéciale de ce chapitre est réservée à l'analyse de l'ordre des unités à l'intérieur du syntagme de degré dans la langue ancienne. Selon Ledgeway (2012) le seul changement paramétrique majeur dans le passage du latin aux langues romanes se réfère au paramètre du centre, c'est-à-dire le passage du *head-final* à *head-initial*. Pour expliquer la variation de l'ordre des centres et des compléments, Ledgeway (2012) utilise le concept de *roll-up*. La liberté de l'ordre du latin s'explique par l'existence des mouvements de type *roll-up* et l'ordre plus rigide des langues romanes modernes est due au fait que ce mouvement disparaît. Les informations obtenues de notre corpus sur le syntagme adjectival montrent que le mouvement de type *roll-up* était actif en ancien roumain, mais il s'est perdu dans la version actuelle de la langue. Ce cadre théorique nous a permis d'expliquer plusieurs anomalies de topique de l'ancien roumain : l'antéposition des compléments de l'adjectif, la postposition des opérateurs de degré et les structures discontinues (Brăescu, Dragomirescu, Nicolae à paraître). En même temps, ce cadre théorique prouve que les langues anciennes (ci-inclus le roumain) ont parcouru une phase intermédiaire (entre le latin et les langues actuelles) dans laquelle il y avait une compétition entre les structures du type *head-initial* (une innovation) et les structures du type *head-final* (un archaïsme).

À la fin de ce chapitre on s'arrête sur l'émergence des expressions analytiques enregistrées dans les langues romanes anciennes. Les deux concepts – *analytique* et *synthétique* – ne sont pas à appliquer comme des principes généralisés, mais comme des paramètres qui affectent des domaines grammaticaux au même des certaines constructions des langues particulières (Ledgeway 2012).

Table des matières

INTRODUCTION.....	6
ABRÉVIATIONS.....	14
CHAPITRE 1	
MÉTHODES ET CONCEPTS.....	15
1.1. Le changement linguistique.....	15
1.2. Qu'est-ce que c'est la grammaticalisation ?	16
1.3. Des schémas de grammaticalisation.....	19
1.4. Pro et contre la grammaticalisation.....	22
1.5. Prolifération terminologique et confusions.....	26
1.6. Une perspective typologique..... :	27
1.7. Conclusions.....	29
CHAPITRE 2	
LES ANCIENS STADES DU ROUMAIN.	
L'ADJECTIF DANS LA LANGUE ANCIENNE –	
LES CARACTÉRISTIQUES GÉNÉRALES.....	31
2.1. Stades dans l'histoire du roumain.....	31
2.2. Types des textes anciens roumains.....	34
2.3. L'adjectif en ancien roumain.....	35
2.3.1. Les compléments de l'adjectif.....	36
2.3.1.1. Adjectif + complément d'objet direct.....	36
2.3.1.2. Adjectif + complément d'objet indirect.....	37
2.3.1.3. Adjectif + complément en génitif.....	38
2.3.1.4. Adjectif + complément prépositionnel.....	40
2.3.2. L'ordre des adjectifs modifieurs	42
2.3.2.1. L'ordre des adjectifs qualificatifs.....	43
2.3.2.2. L'ordre des adjectifs relationnels.....	44
2.3.3. La sérialisation des adjectifs.....	47
2.4. Conclusions.....	49

CHAPITRE 3

LE SYSTÈME DE L'INTENSITÉ

EN ANCIEN ROUMAIN.....	51
3.1. Les adjectifs et la propriété de degré.....	51
3.2. Les traits sémantiques des adjectifs gradables.....	55
3.3. Les moyens d'expression de l'intensité dans l'ancien roumain.....	58
3.3.1. <i>Mult</i>	60
3.3.2. <i>Foarte</i>	61
3.3.3. <i>Tare</i>	66
3.3.4. <i>Prea</i>	67
3.3.5. Les expressions d'intensité entre les constructions figées et les groupes libres.....	68
3.3.6. Les structures itératives à valeur intensificatrice.....	74
3.3.7. Les fausses comparatives.....	76
3.3.8. Expressions d'amplification en formation.....	77
3.3.9. Les atténuateurs.....	78
3.4. La variation syntaxiques des constructions avec adjectifs intensifiés dans la langue ancienne.....	81
3.4.1. La cooccurrence des marques de degré.....	81
3.4.2. L'ordre des unités dans les constructions avec adjectifs intensifiés.....	83
3.5. Conclusions.....	86

CHAPITRE 4

LES CONSTRUCTIONS COMPARATIVES

EN ANCIEN ROUMAIN.....	87
4.1. Le degré comparatif de supériorité.....	89
4.1.1. <i>Mai</i>	89
4.1.2. Le complément comparatif.....	94
4.2. Le degré comparatif d'infériorité.....	102
4.3. Le degré comparatif d'égalité.....	105
4.4. Le degré superlatif relatif.....	106
4.5. Conclusions.....	110

CHAPITRE 5

UNE PERSPECTIVE TYPOLOGIQUE SUR LA GRADATION.....	112
5.1. Le marquage de l'intensité dans l'ancien français. Un exemple de grammaticalisation.....	113
5.2. (Non)configurationnalité dans l'ancien roumain.....	119
5.3. De l'analytique jusqu'au synthétique dans les langues romanes	122
5.4. Conclusions.....	124
 CONCLUSIONS GÉNÉRALES.....	 125
CORPUS.....	133
BIBLIOGRAPHIE.....	137
ANNEXE.....	149